

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DIŞ TİCARETİN BÜYÜME, İSTİHDAM VE REEL
ÜCRETLER ÜZERİNE ETKİSİ**

DOKTORA TEZİ

Ahmet KAMACI

**Enstitü Anabilim Dalı : İktisat
Enstitü Bilim Dalı : İktisat**

Tez Danışmanı: Doç Dr. Ekrem GÜL

OCAK-2012

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DIŞ TİCARETİN BÜYÜME, İSTİHDAM VE REEL
ÜCRETLER ÜZERİNE ETKİSİ

DOKTORA TEZİ

Ahmet KAMACI

Enstitü Anabilim Dalı : İktisat
Enstitü Bilim Dalı : İktisat

Bu tez 26/1/2012 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Kemal Yıldırım Doç. Dr. Ecem Güç Doç. Dr. Aykut Elkinçi

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Şuayyip Çalıcı

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. M. Kemal Aydın

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Ahmet KAMACI

26.01.2012

ÖNSÖZ

Günümüz dünya ekonomilerinde, özellikle son yıllarda, dış ticaretin önemi son derece artmıştır. Bu durum, ülke grupları tarafından dış ticaret üzerinde etkili olan faktörleri belirlemeye dönük çalışmaların hızla artmasına neden olmuştur. Bu açıdan, gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler açısından dış ticaretin büyüme, istihdam ve reel ücretler üzerine etkisini belirleyen bu doktora tezi ampirik kanıtlara dayalı olarak hazırlanmıştır.

Tez çalışmam sürecinde yardımını ve desteğini gördüğüm herkese teşekkür etmek isterim. Öncelikle, öğrenciliğimden bu zamana kadar beni sürekli destekleyen ve yetişmemde büyük katkısı olan danışmanım Doç. Dr. Ekrem GÜL'e bütün değerli yardımları ve yol göstericiliği için şükranlarımı sunuyorum.

Gerek tez konusunun araştırılmasında gerekse ampirik altyapısının oluşturulmasında desteğini her zaman hissettiğim Prof. Dr. Mehmet DUMAN'a, Doç. Dr. Mustafa Kemal AYDIN'a ve Doç. Dr. Şuayip ÇALIŞ'a teşekkür ederim. Ayrıca, yetişmemde katkısı olan değerli hocalarıma da minnettarım.

Çalışmayı hazırlarken büyük desteğini ve yardımını gördüğüm öğretim görevlisi arkadaşım Bilgehan TOZLU'ya, doğru ve güzel Türkçe kullanımı konusunda tez çalışmamı değerlendirip eleştiri ve önerileri ile çalışmaya katkısı olan Okt. Sinem KAYACAN'a teşekkür ederim.

Yaşamım boyunca benim için her türlü maddi ve manevi fedakârlıktan kaçınmayan sevgili annem Fatma KAMACI ve hep örnek aldığım çok değerli babam Süleyman Sırrı KAMACI'ya, bilhassa bugünlere gelmemde çok büyük desteğini gördüğüm ve kısa bir süre önce kaybettiğim çok değerli dedem merhum Mustafa KAMACI'ya sonsuz sevgi ve şükranlarımı sunuyorum.

Ahmet KAMACI

26.01.2012

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
TABLO LİSTESİ	v
ŞEKİL LİSTESİ	vii
ÖZET	viii
SUMMARY	ix
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: DIŞ TİCARET VE BÜYÜME TEORİLERİ	6
1.1.Dış Ticaret Teorileri	6
1.1.1. Uluslararası Ticaretin Gelişiminde Merkantilizm ve Fizyokrasi	6
1.1.2. Klasik Dış Ticaret Teorileri	8
1.1.3. Neoklasik Dış Ticaret Teorileri	11
1.1.4. Keynesyen Dış Ticaret Teorisi	14
1.1.5. Modern Dış Ticaret Teorileri	15
1.1.6. Dış Ticaret Teorisine Diğer Katkılar	19
1.2.Büyüme Teorileri	21
1.2.1. Merkantilizm ve Fizyokrasiye Göre Büyüme	21
1.2.2. Klasiklere Göre Büyüme	24
1.2.3. Marxist Büyüme Teorisi	28
1.2.4. Schumpeteryan Büyüme Teorisi	30
1.2.5. Keynes'te Büyüme	32
1.2.6. Harrod – Domar Büyüme Teorisi	34
1.2.7. Post Keynesyen Büyüme Teorisi	36
1.2.8. Neoklasik Büyüme Teorisi	37
1.2.9. İçsel Büyüme Teorileri	42
1.2.9.1. AK Modeli	44
1.2.9.2. Ar - Ge Modelleri	51
1.3. Dış Ticaret – Büyüme İlişkisi	53

BÖLÜM 2: DIŞ TİCARETİN İSTİHDAM VE REEL ÜCRETLERE ETKİSİ.....	64
2.1.Dış Ticaret – İşsizlik İlişkisi.....	64
2.1.1. İstihdam ve İşsizlik Kavramı	64
2.1.2.İstihdam Teorileri.....	70
2.1.2.1. Klasik İstihdam Teorisi.....	70
2.1.2.2. Marxist İstihdam Teorisi.....	73
2.1.2.3. Keynesyen İstihdam Teorisi.....	74
2.1.2.4. Monetarist İstihdam Teorisi	76
2.1.2.5. Arz Yönlü İktisat Teorisinde İstihdam.....	78
2.1.2.6. Yeni Klasik Teoride İstihdam	79
2.1.2.7. Yapısalcı Yaklaşım	81
2.1.2.8. Post – Keynesyen Teoride İstihdam	82
2.1.3.Türkiye’de İstihdam ve İşsizlik Politikasının Yapısı ve Gelişimi	83
2.1.3.1. Türkiye’deki İstihdamın Sektörel Dağılımı	85
2.1.3.2. Türkiye’de İstihdamın Eğitim Durumuna Göre Dağılımı.....	88
2.1.3.3. Türkiye’de İşyeri Büyüklüğüne Göre İstihdam.....	90
2.1.3.4. Türkiye’de İstihdamın Yaş Gruplarına Göre Dağılımı	91
2.1.4.Dış Ticaretin İstihdam Üzerine Etkisi	92
2.2.Dış Ticaret – Reel Ücret İlişkisi	99
2.2.1. Reel Ücret Kavramı.....	99
2.2.2. Reel Ücretin Teorik Açıdan Değerlendirilmesi	100
2.2.3. Verimlilik Açısından Reel Ücretler.....	103
2.2.4. Dünya Ekonomilerinde Reel Ücretlerin Gelişimi	106
2.2.5. Türkiye’de Reel Ücretlerin Gelişimi	108
2.2.6. Dış Ticaretin Reel Ücretler Üzerine Etkisi	111

BÖLÜM 3: DIŞ TİCARETİN BÜYÜME, İSTİHDAM VE REEL ÜCRETLER	
ÜZERİNE ETKİSİNİN EKONOMETRİK OLARAK İNCELENMESİ.....	117
3.1.Panel Veri Analizi.....	117
3.1.1. Panel Veri Analizinin Avantaj ve Dezavantajları	117
3.1.2.Panel Veri Modelleri	118
3.1.2.1. Statik Panel Modeli.....	119

3.1.2.2. Dinamik Panel Tahmincileri	126
3.1.3. Panel Birim Kök Testleri	128
3.1.3.1. Levin – Lin – Chu (LLC) Testi	131
3.1.3.2. Im, Pesaran ve Shin (IPS) Testi	132
3.1.4. Panel Eşbütünleşme Testi	133
3.1.4.1. Pedroni Eşbütünleşme Testi	134
3.1.5. Panel Nedensellik Testi	136
3.2. Araştırmada Kullanılan Veri Seti	137
3.3. Ekonometrik Analiz Sonuçları	139
3.3.1. Panel Birim Kök Testi Sonuçları	139
3.3.1.1. Gelişmiş Ülkeler İçin Panel Birim Kök Testi Sonuçları	139
3.3.1.2. Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel Birim Kök Testi Sonuçları	140
3.3.1.3. Az Gelişmiş Ülkeler İçin Panel Birim Kök Test Sonuçları	142
3.3.2. Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları	144
3.3.2.1. İhracat - İthalat Ve Büyüme Arasındaki Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları	144
3.3.2.2. İhracat - İthalat Ve İşsizlik Arasındaki Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları	146
3.3.2.3. İhracat - İthalat Ve Ücretler Arasındaki Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları	147
3.3.3. Granger Nedensellik Testi Sonuçları	149
SONUÇ	152
KAYNAKLAR	157
ÖZGEÇMİŞ	181

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AR-GE	: Araştırma-Geliştirme
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
EKK	: En Küçük Kareler
EKKKDM	: En Küçük Kareler Kukla Değişken Modeli
GARCH	: Genelleştirilmiş Otoresif Koşullu Değişen Varyans
GMM	: Genelleştirilmiş Momentler Metodu
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
HO	: Heckscher-Ohlin
HOS	: Heckscher-Ohlin-Samuelson
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü
IMF	: Uluslararası Para Fonu
LSDV	: En Küçük Kareler Kukla Değişken Tahmincileri
MEC	: Marjinal Dışsal Maliyet
NAIRU	: Enflasyonu Hızlandırmayan Faiz Oranı
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
TCMB	: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu

TABLO LİSTESİ

Tablo 1	: İhracata Dayalı Büyüme Hipotezinin Testi.....	57
Tablo 2	: Yurtiçi İşgücü Piyasasında Gelişmeler.....	84
Tablo 3	: Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı.....	86
Tablo 4	: Türkiye’de İstihdamın Eğitim Durumuna Göre Dağılımı.....	88
Tablo 5	: Türkiye’de İstihdamın İşyeri Büyüklüğüne Göre Dağılımı.....	90
Tablo 6	: Türkiye’de İstihdamın Yaş Gruplarına Göre Dağılımı.....	91
Tablo 7	: Dış Ticaret-İstihdam İlişkisi Literatür Taraması.....	94
Tablo 8	: Verimlilik, Reel Ücretler ve İşsizlik Değişkenleri Arasındaki Nedensellik İlişkisi.....	105
Tablo 9	: Dünyada Reel Ücret Göstergeleri.....	106
Tablo 10	: ABD’de Reel Ücretler.....	107
Tablo 11	: Dış Ticaret-Reel Ücret İlişkisi Literatür Taraması.....	112
Tablo 12	: EKKKDM, Bireyler İçi Etki Modeli ve Bireyler Arası Etki Modelinin Karşılaştırılması.....	120
Tablo 13	: Durbin – Watson d Sınaması: Karar Kuralları.....	125
Tablo 14	: Panel Birim Kök Testleri.....	130
Tablo 15	: Ülke Gruplarının Sınıflandırılması.....	138
Tablo 16	: Gelişmiş Ülkeler İçin Panel Birim Kök Testi Sonuçları.....	140
Tablo 17	: Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel Birim Kök Testi Sonuçları...	141
Tablo 18	: Az Gelişmiş Ülkeler İçin Panel Birim Kök Test Sonuçları.....	143
Tablo 19	: İhracat - İthalat Ve Büyüme Arasındaki Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları.....	144
Tablo 20	: İhracat - İthalat Ve İşsizlik Arasındaki Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları.....	146

Tablo 21	: İhracat - İthalat Ve İşsizlik Arasındaki Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları.....	148
Tablo 22	: Gelişmiş Ülkeler İçin Granger Nedensellik Testi Sonuçları.....	149
Tablo 23	: GOÜ İçin Granger Nedensellik Testi Sonuçları.....	150
Tablo 24	: Az Gelişmiş Ülkeler İçin Granger Nedensellik Testi Sonuçları...	151

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1	: Rebelo'nun Modelinde Büyümenin İçselliği.....	46
Şekil 2	: Türkiye'de 1945 – 2005 Döneminde Reel Ücretlerin Seyri.....	108
Şekil 3	: Türkiye İmalat Sanayinde 1970 – 2001 Arası Reel Ücretler.....	109
Şekil 4	: Türkiye İmalat Sanayinde 2000 – 2005 Arası Reel Ücretler.....	110
Şekil 5	: İmalat Sanayinde Katma Değer İçinde Reel Ücretlerin Payı.....	110

ÖZET

SAÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tez Özeti

Tezin Başlığı: Dış Ticaretin Büyüme, İstihdam ve Reel Ücretler Üzerine Etkileri	
Tezin Yazarı: Ahmet KAMACI	Danışman: Doç. Dr. Ekrem GÜL
Kabul Tarihi: 26.1.2012	Sayfa Sayısı: IX (ön kısım) + 179 (tez)
Ana Bilim dalı: İktisat	Bilim Dalı: İktisat
<p>Birçok ülke grubu için dış ticaretin büyüme, işsizliği azaltıcı ve reel ücretleri iyileştirici etkisi vardır. Dış ticaret, giderek artan bir şekilde gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler için kalkınmanın en önemli araçlarından biri haline gelmektedir.</p> <p>Bu çalışmanın araştırma sorusu, gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde dış ticaret değişkenlerinden ihracat ve ithalatın büyüme, istihdam ve reel ücretler üzerine etkisini belirlemek olarak ifade edilebilir. Bu araştırma sorusuna dayalı olarak çalışmanın temel amacı, dış ticaretin büyüme, istihdam ve reel ücretler üzerine etkisini incelemek ve kuramsal bir çerçeve ile sonuçları değerlendirmektir.</p> <p>Çalışmaya geniş çaplı teorik altyapı ile başlanmıştır. Çalışmanın ampirik bölümünde, 12 gelişmiş ülkede 1980-2010, 7 gelişmekte olan ülkede 1993-2010 ve 5 az gelişmiş ülkede ise 1993-2003 dönemi için dış ticaretin büyüme, istihdam ve reel ücretler üzerine etkisi panel veri yöntemiyle analiz edilmiştir. Bu çalışmada panel veri analizinin kullanılmasının iki nedeni bulunmaktadır. Birincisi, hem zaman hem de yatay kesit boyutuna sahip veri seti elde etme olanağı verdiği için son yıllarda sosyal bilimciler arasında yaygın olarak kullanılmasıdır. İkincisi, sadece zaman serileri veya yatay kesit verilerini içeren analiz metodlarına göre birçok avantajı bulunmasıdır.</p> <p>Yapılan çalışma sonucunda, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde, ithalat ile ihracattan büyüme, işsizlik ve reel ücretlere doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Az gelişmiş ülkelerde ise, ihracattan büyüme, ithalattan işsizliğe ve ihracattan reel ücretlere doğru bir nedensellik bulunmasına rağmen, ithalattan büyüme, ihracattan işsizliğe ve ithalattan reel ücretlere doğru bir nedensellik tespit edilememiştir.</p>	
Anahtar kelimeler: Dış ticaret, Büyüme, İstihdam, Reel ücret, Panel Veri	

SUMMARY

Sakarya University Institute of Social Sciences

Abstract of PhD Thesis

Title of the Thesis: The Effect of Foreign Trade On Growth, Employment and Real Wages	
Author: Ahmet KAMACI	Supervisor: Assoc. Prof. Ekrem GÜL
Date: 26.1.2012	No of pages: IX (pre text) + 179 (main body)
Department: Economics	Subfield: Economics
<p>Foreign trade has the effects that raising growth, decrease unemployment and improving real wages for the group of many countries. Foreign trade is becoming one of the most important means of development as the way of gradually increasing for the developed and developing countries.</p> <p>The research question of this study is to determine the effects on growth export, import, employment and real wages in developed, developing and little developed countries. The ultimate purpose concerned this research question is to investigate the effects and to exploit the results for the rate of growth, employment and real wages as theoretically.</p> <p>The study began with large theoretical basic facilities. In the empirical part, in 12 developed countries 1980-2010, in 7 developing countries 1993-2010 and less developed countries 1993-2003, in these periods the effect of foreign trade on growth, employment and real wages were analysed by the method of panel data. The reason behind the utilization of panel data is this study is that; it allows us to work on a data set that has time and cross-section dimensions and therefore it provides some advantages compared to time series only or cross-section only data analysis. The first, its widely common among social scientist recently as it enables to gain a data set with both time and cross-section dimensions. The second, panel data analysis has a number of advantages rather than the analysis method including only time series or cross-section data.</p> <p>As a result of this study, in developed and developing countries, a relation of causation was confirmed in import and export in growth, unemployment and real wages. In less developed countries, although there is causality in export and import and real wages, growth in import and in employment a causality couldn't be confirmed.</p>	
Key words: Foreign trade, growth, employment, real wage, Panel Data	

GİRİŞ

Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin temel sorunlarından biri, yaşamış oldukları dış ticaret açığıdır. Bu sorun, söz konusu ekonomilerde görülen tüketim alışkanlığının bir sonucudur. Ancak bu soruna rağmen, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, yüksek büyüme hızı görülmektedir. Birçok gelişmekte olan ülkede, kriz zamanlarında bile çift haneye yakın büyüme oranıyla karşılaşılmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde yaşanan yüksek büyüme oranları, bazı ekonomilerde ihracat artışından, bazılarında ise ithalat artışından kaynaklanmaktadır. Gelişmiş ülkelerdeki büyüme oranları ise, diğer ülke gruplarına göre daha yavaştır. Gelişmekte olan ülkelerde ve az gelişmiş ülkelerde bazı yıllarda büyüme oranlarında görülen dalgalanmalar, gelişmiş ülkelerde pek görülmez. Gelişmiş ülkelerde istikrarlı bir büyüme hâkimdir.

Ekonomik büyüme, bir ekonomide mal ve hizmet miktarında artış olarak ifade edilirken; büyüme oranı da, milli gelirin bir önceki yıla göre artış oranı olarak tanımlanmaktadır. Büyüme konusu, iktisat literatüründe üzerinde en çok araştırılan konulardan biridir. Önceleri, yatırım ile tasarruf artışına bağlı olan ve teknolojiyi dışsal kabul eden büyüme teorileri, daha sonra teknolojiyi içselleştirerek beşeri sermayenin önemine yer vermişlerdir. Son yıllarda ise, fizikî ve beşeri sermayenin önemi doğrultusunda bilginin büyümei sağlayacağı fikri hâkimdir.

Ülkelerin en önemli problemlerinden birisi de, işsizliktir. Emek arzı ile emek talebi arasındaki boşluktan doğan işsizlik, gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin çözmesi gereken temel sorunlarından biridir. İşsizlik oranı ise, işsiz sayısının toplam istihdama oranını göstermekte ve ekonomik göstergelerde önemli bir yer tutmaktadır. Genelde, gelişmiş ülkelerde işsizlik oranı düşükken, gelişmekte olan ülkelerde ve az gelişmiş ülkelerde bir hayli yüksektir. Gelişmiş ülkeler içinde de, sosyal refah devleti düşüncesini benimseyen İskandinav ülkelerinde işsizlik oranı çok düşüktür. Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde ise, işsizlik, hükümetleri düşüren ve ülkeyi kaosa sürükleyen bir çıkmazdır. Bu yüzden, temel amaç, işsizlik oranını düşürmektir.

Dış ticaret, ülkelerin işsizlik oranlarını düşürmek için uygulayacağı politikalardan biridir. Genel kanı, ihracattaki artışın işsizliği azalttığı ve ithalattaki artışın işsizliği arttırdığıdır. Gelişmiş ülkelerde ihracat oranlarının yüksek olması, işsizliğin düşük

seviyelerde olmasına; gelişmekte olan ve az gelişmiş ũlkelerde dũřuk ihracat oranı ve yũksek ithalat oranı ise işsizliğin yũksek seviyelerde olmasına neden olmaktadır. Birçok gelişmekte olan ũlke yũksek bũyũme oranlarına rağmen işsizlik sorununu cözmemektedir. Bu sorun da, bũyũmenin ihracat odaklı olmaktan çok, ithalat odaklı olduğunu göstermektedir.

Bu gelişmelere paralel olarak işsizlik oranlarındaki artış, bũyũmenin yanında reel ũcretleri de etkilemektedir. Reel ũcret, kişinin geliri ile satın alabileceği mal ve hizmet miktarını göstermektedir. Kişilerin geliri sũrekli artarken, mal ve hizmet fiyatlarındaki artış daha çok olduğundan dolayı reel ũcret dũřmektedir. Bu yũzden, insanların satın alma gũcũ azalmakta ve refah kayıpları yaşanmaktadır. Sosyal refahı arttırmak için yapılması gereken temel faktör, reel ũcretleri arttırmaktır.

İhracattaki artış reel ũcretleri arttırdığından dolayı hũkũmetler dış ticaretteki gelişmelere önem vermektedirler. Gelişmiş ũlkelerdeki yũksek alım gũcünün nedeni de budur. Ancak kriz yıllarında yaşanan dalgalanmalar reel ũcreti dũřũrdũđũ gibi, sosyal refahı da azaltmaktadır. Bu gibi faktörlerden dolayı, dış ticaret ile bũyũme, istihdam ve reel ũcretler ilişkisi aynı kũme etrafında şekillenmektedir.

Araştırmanın Konusu

Bu araştırmanın ana teması, dış ticaretin bũyũme, istihdam ve reel ũcretler ũzerine etkisini incelemek ve bu etkinin hangi dũzeyde olduğunu araştırmaktır. Dış ticaret kapsamındaki değişkenler ihracat ve ithalat olarak alınmıştır ve bu iki değişken sırasıyla bũyũme, istihdam ve reel ũcretler ile karşılaştırılarak aralarında bir etki olup olmadığı araştırılmıştır. Bu calışma, dış ticaretin bu alanlardaki etkilerini araştırmanın ana temasına uygun biçimde makro dũzeyde ve ekonometrik analiz teknikleri ile ele almaktadır.

Bu calışma ũ bũlũmden oluşmaktadır. Birinci bũlũmün başlığı “Dış Ticaret ve Bũyũme Teorileri” olarak belirlenmiştir. Dış ticaretin bũyũme ũzerine etkisini analiz edebilmek için öncelikle teorik altyapı belirlenmiş ve daha sonra ise, literatũr calışmalarına yer verilmiştir. Bu teorik bilgiler ve yapılan literatũr taraması, calışmanın kuramsal cerevesini oluşturmak için gerekli olan bilgileri elde etmeye olanak sağlamaktadır.

Kuramsal çerçeve verilirken ilk önce dış ticaret tarihsel perspektifte ele alınmış, daha sonra aynı eksenle büyüme konusuna geçilmiştir. Ortaya koyduğumuz kuramsal çerçeve sonucu elde edilen bilgiler, hem araştırma modelinin ve bu modelde belirlenen değişkenlerin geliştirilmesinde hem de modelin sonuçlarının yorumlanmasında kullanılacaktır.

İkinci bölümün başlığı “Dış Ticaretin İstihdam ve Reel Ücretlere Etkisi” olarak adlandırılmıştır. Bu bölümde, öncelikle, istihdam ve işsizlik kavramları açıklanmış ve bu kavramlar teorik açıdan incelenmiştir. Türkiye ve diğer dünya ekonomilerinde hükümetlerin temel amacı işsizlik oranını düşürmektir. Bu amaç doğrultusunda vergi indirimi, üretim teşviki, düşük faizle kredi ve ihracat desteği gibi birçok teşvikler verilmektedir. Bu eksenle ilk olarak, ülkemizdeki istihdamın sektörel dağılımı, eğitime ve yaşa göre dağılımı ile işyeri büyüklüğüne göre dağılımı özetlenmektedir. Daha sonra ise dış ticaret ile istihdam arasındaki ilişkiyi veren literatür taramalarına yer verilmiştir. Bu bölümün ikinci aşamasında reel ücret kavramına yer verilmiş ve reel ücretlerin teorik çerçevesi belirtilmiştir. Emek verimliliğindeki artışlar reel ücretleri de etkilemektedir. Bundan dolayı, reel ücret kavramını açıklarken verimlilik kavramından ve aralarındaki ilişkiden bahsetmek de konunun bütünlüğü açısından yararlı görülmüştür. Reel ücretlerin kuramsal çerçevesi verildikten sonra da, ülkemizde ve dünya ekonomilerinde reel ücretlerin seyri izlenmiş ve daha sonra da dış ticaret ile reel ücretler arasındaki literatür taramasına yer verilmiştir.

Üçüncü bölümün başlığı “Dış Ticaretin Büyüme, İstihdam ve Reel Ücretler Üzerine Etkisinin Ekonometrik Olarak İncelenmesi” olarak belirlenmiştir. Bu bölümün amacı, dış ticaretin bu değişkenler arasındaki etkisini ortaya çıkarmak için uygulanan ekonometrik analizden elde edilen ampirik bulguları değerlendirmek ve bunları yorumlamaktır. Ekonometrik analizin bulguları değerlendirilirken bir yandan daha önce belirtilen araştırma hipotezlerinin test edilmesi, diğer yandan da bu bulguların literatürdeki çalışmaların sonuçları ile tartışılması hedeflenmektedir. Bu eksenle panel veri analizinin özellikleri ile beraber panel veri modelleri açıklanmıştır. Daha sonra analizde kullanılacak olan Panel Birim Kök Testleri, Panel Eşbütünlük Testi ve Panel Nedensellik Testi açıklanarak analizde kullanılacak modeller belirlenmiştir. Kullanılan modeller çerçevesinde panel veri analizi yapılacak ve sonuçlar yorumlanacaktır.

Araştırmanın Amacı ve Araştırma Soruları

Çalışmanın temel amacı, dış ticaretin büyüme, istihdam ve reel ücretler üzerine etkisini açıklamak için kuramsal ve ampirik çerçeve oluşturabilmektir. Bu amaç doğrultusunda dış ticaret ile her bir değişken arasındaki ilişki üç ayrı ülke grubuyla ayrı ayrı analiz edilmektedir.

Çalışmada belirlenen amaç doğrultusunda temel araştırma sorularını şu şekilde ifade etmek mümkündür: (a) İthalatın büyüme üzerine etkisi nedir? Gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin her birinde aynı etki söz konusu mudur? (b) İhracatın büyüme üzerine etkisi nedir? İhracat büyümeyi bu ülke grupları için aynı şekilde etkiler mi? (c) İthalatın istihdam üzerine etkisi nedir? İthalat ile işsizlik arasındaki ilişki teorik çerçevedeki şekilde midir? (d) İhracatın istihdam üzerine etkisi nedir? Literatür taraması için elden edilen sonuçlarla tutarlı bir sonuç elde edilmiş midir? (e) İthalatın reel ücretler üzerine etkisi nedir? Ülke grupları için elde edilen sonuçlar teoriye uygun mudur? (f) İhracatın istihdam üzerine etkisi nedir? (g) Dış ticaret ile bu değişkenler arasında ülke grupları için, teoriye uygun sonuçlar elde edilmiş midir? Her bir ülke grubu için sonuçlar aynı mıdır?

Bu araştırmanın ileri sürdüğü üç ayrı hipotez vardır. Bu hipotezler şunlardır: (a) Dış ticaret ile büyüme arasında olumlu bir etki vardır. İhracat milli gelir ve üretimi arttırarak ekonomik büyümeyi sağlamaktadır. (b) Dış ticaret, istihdama yön verir. İhracattaki bir artış istihdamı arttırır. (c) Üretim ve ihracattaki artış reel ücretlerde bir artışa neden olur. Korumacılıkta bir azalma veya ithalattaki bir artış reel ücretleri düşürmektedir.

Araştırmanın Gerekçesi ve Önemi

Çalışma üç farklı açıdan önem taşımaktadır. Bunlardan birincisi, gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş olarak üç ayrı ülke grubuyla dış ticaretin belirleyicilerinden büyüme, istihdam ve reel ücretlere ilişkin niceliksel göstergeler kullanılmasıdır. İkinci olarak, bu çalışma, ihracat ve ithalat değişkeni ile dış ticaretin büyüme, istihdam ve reel ücretler üzerine etkisini ekonometrik bir model çerçevesinde ele almıştır. Çalışmayı önemli kılan üçüncü özellik ise, oluşturulan ekonometrik modelin sonuçları ekseninde, üç ayrı

ülke grubu için ayrı ayrı değerlendirmeler yapılmasıdır. Böylece, genel teori ile ekonometrik model sonuçları arasında mukayese imkânı sağlanmaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Ekonometrik araştırmalar yapılırken yatay kesitlerden ve zaman serilerinden yararlanılmaktadır. Diğer taraftan zaman serileri ve yatay kesit verileri bir arada kullanıldığında panel veri analizi olarak adlandırılan yöntem uygulanır. Bu çalışmada dış ticaretin büyüme, istihdam ve reel ücretler üzerine etkisini araştırmak için panel veri analizi kullanılmıştır. Bu çalışmada ülkeler üç gruba ayrılmış ve her bir grup için ayrı ayrı panel veri analizi yapılmıştır. Çalışmada gelişmiş ülkeler için 1980 – 2010, gelişmekte olan ülkeler için 1993 – 2010 ve az gelişmiş ülkeler için 1993 – 2003 yılları için ayrı ayrı panel veri analizi uygulanmıştır. Her bir ülke grubu için dengeli panel veriler kullanılmıştır. Panel veriler, çok sayıda kesite ait zaman serileri veya zaman boyutuna sahip kesit veriler olarak ifade edilmektedir ve analize tabi tutulan firma, bölge ve ülke gibi birimler arasındaki farklılığı da dikkate almaktadır.

Panel veriler, değişkenlerin kendi içerisinde tutarlı olup olmadığını gösterdiğinden ve gözlem sayısındaki fazlalığa rağmen tutarlı sonuçlar verdiğinden oldukça önemlidir. Bu yüzden değişkenlerin durağan olup olmadığını ve durağan değilse kaçınıcı dereceden durağan hale geleceklerini göstermek için Panel Birim Kök Testleri uygulanmıştır. Durağan hale getirilen seriler arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığını tespit etmek için Panel Eşbütünleşme Testi yapılmış ve aralarındaki nedensel ilişkinin varlığı da Panel Nedensellik Testi ile ölçülmüştür. Ekonometrik modeller ise E-views 7.0 paket programı yardımıyla analiz edilmiştir.

BÖLÜM 1: DIŞ TİCARET VE BÜYÜME TEORİLERİ

1.1. Dış Ticaret Teorileri

1.1.1. Uluslararası Ticaretin Gelişiminde Merkantilizm ve Fizyokrasi

Merkantilizm, 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadarki dönemin ulusal devletlerinin, ülkede altın ve gümüşün biriktirilebilmesi amacıyla tatminkâr bir dış ticaret durumuna ulaşılmasını zorunlu gören öğretisi ve uygulamalarına verilen addır. Thomas Mun, Gerard de Malynes ve Edward Misselden gibi savunucuları olan merkantilistler, bir ulusun refah veya zenginliğini, altın ve gümüş ile eşdeğer görüyor ve refahın artırılabilmesi için de, devletin, ülkeye tatminkâr bir dış ticaret bilançosu sağlayacak biçimde, çeşitli düzenlemeler yapmasının şart olduğunu ileri sürüyorlardı (Kibritçioğlu, 1996a:51). Merkantilistler, Orta çağ düşüncesi yerine daha rasyonel ilkeler oluşturmaya yönelmişlerdir. Bu yönleri nedeniyle, Fizyokratların öncüleri olarak kabul edilirler. Merkantilizm, Ticari Sistem, Kolbertizm ve Sınırlayıcı Sistem gibi isimler olsa da Adam Smith “Ulusların Zenginliği” adlı eserinde bu döneme Merkantilizm adını vermiştir (Savaş, 2000:138).

İhracat teşviki ve ithalat kısıtlaması merkantilist sistemde her ülkeyi zenginleştiren iki büyük araçtır. Merkantilist sistem, ticaret dengesini düzenleyerek bütün ülkeleri zenginleştirdiğini ileri sürmektedir. Bu yüzden ödemeler bilançosunda fazlalıklar oluşturmak gerekir (Smith, 1998:662,852). Merkantilizmde asıl nokta, ithalatı azaltıp ihracatı arttırarak altın stokunu arttırmaktır. Altın stokunu arttırmanın yolu ise, ithal ettiğinden daha fazla ihraç etmektir ve böylelikle ticaret dengesi fazla verecektir. Bir ülkenin dış ticaret yoluyla altın stokunu arttırması, diğer ülkenin altın stokunu azaltması demektir. Sonuçta, bir ülkenin kazancı diğer ülkenin kaybına eşit olacaktır ve sıfır toplamlı oyun denilen noktaya ulaşılacaktır. Bu da, kazançla kaybın toplamının sıfır olması demektir.

Merkantilizm dört temel ilkeye dayanır. Millilik (Milli bir doktrin olması, devletin önceliğinin bireysellikten çok olması), Müdahalecilik (Gerektiğinde devletin ekonomiye müdahalesi), Metalistik (Altın ve gümüş gibi madenlerin tek zenginlik kaynağı olması) ve devletin de sömürgecilik ve koloni sisteminin içine katıldığı Kolonyalistliktir (Küçükkalay, 2008:150).

Merkantilistler dış ticarete ihracat açısından üç tür düzenleme önermişlerdir. Bu düzenlemelerden ilki, bir mal yurtiçinde üretilirken ödenen vergilerin bu mal ihraç edildiği takdirde kısmen veya tamamen geri ödenmesidir. İkincisi ise, katma değeri yüksek olan mamul malların ihracatına teşvik primleri vermektir. Diğer bir yol ise; farklı coğrafyalarda sömürgeler oluşturmak suretiyle, sömürgelerden ucuz ara mal temin etmek ve karşılığında onlara ihtiyaç duydukları malları satmaktır (Ünsal, 2005:6). Bu sömürgeci düşünce Asya ve Afrika'nın işgal edilmesine ve insanların esir gibi çalıştırılmasına neden oldu. Ancak, kısa süre içinde üretimde verimlilik düştü ve böylece fiyatlar yükseldi ve merkantilizm ciddi bir bunalıma girdi.

Merkantilizmde, yoğun ve sistemli bir devlet müdahalesine dayanan, güçlü bir korumacılık anlayışı vardır. Yani, merkantilizm serbest dış ticareti değil, devlet tarafından düzenlenen müdahaleci bir dış ticareti benimsiyordu. Ancak bu korumacı ve müdahaleci düşünceye İngiltere ve Fransa'dan liberal görüşler (Amaç merkantilizmdeki gibi bir ülkenin kazanıp diğerinin kaybetmesi değil, bütün ülkelerin kazanmasıdır.) tepki vermeye başlamıştır. Bu tepkilerde, Fransız liberalleri diye bilinen kısım, yani Fیزیokratlardır. Fیزیokrasi'nin kurucusu François Quesnay'dir. Fیزیokratlar, doğal yasanın varlığına inanıyor ve devletin ekonomiye müdahale etmemesi gerektiğini savunuyordu.

Tarımsal faaliyetin artı bir fazlalık yaratan tek faaliyet olduğunun savunulması ve bunu ispatlama gayretleri fیزیokratları Quesnay'ın ortaya koyduğu Ekonomik Tablo'nun kurgulanmasına, doğal düzen düşüncesi ise ekonomik özgürlüğün savunusuna götürmüştür. Ekonomik tablo analizi aynı zamanda bir milli gelir akımının toplum içindeki dolaşım sürecinin ilk kez incelendiği bir analizdir. Fیزیokratik doktrin, doğal düzenci ve tarımcı olarak iki temel özelliikle tanımlanabilir (Küçükkalay, 2008:168).

Fیزیokratlara göre, insanlar hükümetin yasalarına değil, doğal yasaya uygun davranırlardı. Bunun nedeni de Fیزیokratlarca kabul edilen kişisel çıkar ilkesiydi. Hükümetin temel görevi insan yaşamının, özgürlüğünün ve mülkiyetinin korunmasıdır. Onlara göre insan her davranışın yarar ve zararlarını hesaplar ve diğer insanlarla işbirliği yapmanın gereğini kabul eder ve her insanın bunun bilincinde olduğunu öngörürlerdir (Savaş, 2000:228). Fیزیokratlar, ulusal refah kaynağını toprak olarak görmüşlerdir. Dış ticareti ise, sadece tarım kesimi için öngörmüş ve çok fazla

önemsememişlerdir. Ancak yine de fiyat düzeyinin uygunluğu için serbest ticareti savunmuşlardır. Bunu da “Bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler” politikasıyla görebiliriz.

Fizyokratlar, “Parayla ticari mallar satın alınır ve ticari mallarla da para satın alınır.” sözüyle, ticaretin ve finansal faaliyetlerin yarattığı hiçbir artık ürün olmadığını ve ticaretin kısır bir kavram olduğunu ifade etmişlerdir (Kaykusuz, 2001:8). Buradan anlaşılacağı üzere, Fizyokratlarda para servet değil, sadece mübadele aracıdır. O yüzden, ticaret, mal ve fayda yaratmayacaktır.

Ticareti kısır sayan Fizyokratlar serbest dış ticareti savunmuşlardır. Ancak, bu durumun farklı nedenleri vardır. Örneğin Fransa’da hububat ihracının yasaklanıp ithalinin serbest olmasını tabii düzene aykırı saymışlardır. Tabii düzene uyulması için iç ve dış ticaretin serbestleştirilmesini önermişlerdir. Temel sorun, hububat ihracının serbestleşerek piyasanın genişlemesi, tarımsal üreticilerin eline daha yüksek bir fiyat geçmesidir (Kazgan, 2002:67). Fizyokratların tarım ürünleri ihracatının serbest olmalarını istemeleri onları liberal görüşe biraz daha yaklaştırmıştır. Fizyokratların Klasiklerin görüşlerinin ilk savunucuları olmasındaki neden de budur.

Fizyokratlar, kârı göz ardı ederek toprak rantını tek artık biçimi olarak almışlardır. Fizyokratlar, artık değeri, sadece toprak rantı kabul ettikleri için, tarım sektörünü tek üretken sektör olarak değerlendirmiş, sanayi ve ticaret sektörlerini kısır olarak görmüşlerdir (Kaymak, 2005:9).

1.1.2. Klasik Dış Ticaret Teorileri

Klasik dış ticaret teorileri, üretim faktörü olarak sadece emeğe dayanır ve üretim maliyetini homojen olduğu varsayılan emeğin miktarına bağlar (Bayraktutan, 2003:175). Bu yüzden Klasiklerin bütün teorileri emek – değer teorisine dayanır ve devlet tarafından getirilen kısıtlamaların kaldırılması gerektiğini savunur.

Klasik serbest dış ticaret teorisi, bireysel çıkarların daima uyuşması tezinin, ülkelerarası ticarete de uygulanmasıdır. Klasik teoride sadece bir toplumsal sınıf veya ülke değil, bütün insanlık, “en büyük sayı için en büyük mutluluk” anlayışı içinde konu edilir.

Ayrıca, ekonomide, kendiliğinden dış dengeyi sağlayacak piyasa güçlerinin bulunduğu savunulur (Kazgan, 2002:106).

Klasik dış ticaret teorisi ile ilgili dört iktisatçının görüşlerine veya teorilerine yer vereceğiz. Bunlardan ilki Adam Smith'tir. Adam Smith, Mutlak Üstünlükler Teorisinde, her ülkenin uzman olduğu alanda üretim yapması durumunda, ülkeler arası işbölümünün sağlanacağı ve dolayısıyla uluslararası ticaretin her ülke için faydalı olabileceğini savunmuştur. Böylece merkantilistlerin belirttiği gibi sıfır toplamlı oyun değil pozitif toplamlı bir oyun olacaktır. Bu teoriye göre, uluslararası uzmanlaşma ile dünya refahı yükselecek ve iki ülke de dış ticaretten kârlı çıkacaktır. Çünkü bir ülkenin fazla ürettiği mallara pazar bulması ve pazarı genişleterek işbölümünü arttırması sağlanacaktır.

Adam Smith, dış ticaretten her ülkenin yararlı çıkabileceğini, dış ticaretin pozitif toplamlı bir oyun olduğunu ve işbölümünün üretim hacmi konusundaki önemini vurgulamıştır (Ünsal, 2005:7). Adam Smith, dış ticareti, diğer üretim faaliyetleri arasında yararı düşük bir faaliyet saymıştır. Nedeni, toplum için kapitalin en yararlı kullanımını, en fazla işgücü kullanımı sağlayan alanlarda görmesinden kaynaklanmaktadır. Yani, hâsıla/kapital oranını maksimumlaştıracak faaliyet alanları arar. Ayrıca, İngiltere'nin çıkarları için, bazı durumlarda gümrük resimleriyle korumayı kabul eder; bir ülkenin gümrük resimlerini kaldırmasını, diğerlerinin de kaldırmış olmasına bağlar (Kazgan, 2002:107).

İkinci olarak David Ricardo'yu ve geliştirdiği Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisini ele alalım. Karşılaştırmalı üstünlükler teorisinden önce Ricardo'nun teorisindeki temel varsayımlara bakarsak;

- Ticaret sadece iki malı kapsar ve iki ülke arasında yapılır.
- Emek maliyeti sabittir.
- Para nötrdür ve ticaret para ile değil, mal karşılığı yapılır.
- Taşıma maliyeti sıfırdır.
- Tamamlayıcı değil, rakip mallar mübadele ediliyor olmalıdır.

-Ekonomi tam istihdamdadır.

-Ekonomide tam rekabet şartları vardır ve piyasaya giriş – çıkış serbesttir.

-Tek değer yaratan faktör emek olduğundan sermayeden veya sermayenin verimliliğinden söz edilmemiştir ve diğer Klasiklerde olduğu gibi Ricardo'nun görüşleri de emek – değer teorisine dayanır.

-Başlangıçta ödemeler bilançosu dengede olmalıdır.

-Emek girdisi homojendir ve üretim faktörleri ülke içinde tam hareketli (akışkanlığı tam), ülkeler arasında ise tam hareketsizdir, yani sıfırdır.

Ricardo, Smith'den farklı olarak, gelirin toplumsal sınıflar arasındaki dağılımı ve herhangi bir değişim ortaya çıktığı zaman bu dağılımın nasıl etkileneceği üzerinde durduğundan, dış ticaret ile gelir dağılımı arasındaki ilişkiye yoğunlaşmıştır. Ricardo, dış ticaret ile kârlar arasında doğrudan değil, dolaylı bir ilişki olduğu inancındadır. Ricardo'nun dış ticarete serbesti arzulayan düşüncesi, onun, ekonomide kâr oranlarının azalmasını önlemek ve ekonominin bir durgunluğa gitmemesini sağlamak gibi bir kaygıdan doğduğunu ifade etmek daha doğru olacaktır (Küçükkalay, 2008:215). David Ricardo, Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisinde, ülkelerarası üretim maliyeti farkı yerine, farklılığın derecesi üzerinde durmuş ve uluslararası ticaretin Adam Smith'in dediği gibi mutlak değil, karşılaştırmalı üstünlüklere dayanması gereğini ortaya koymuştur (Bayraktutan, 2003:177). Her ne kadar karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin eksiklikleri olsa da, bugün bile uluslararası ticaretin temelini oluşturduğu kabul edilmektedir. Bu bakımdan, karşılaştırmalı üstünlükler teorisi oldukça önemlidir.

Ricardo'ya göre dış ticaretin gelir bölüşümü ve reel gelirin artışı olarak iki etkisi vardır. Uzun dönemde kârların düşeceğine olan inancı, dış ticaretin bölüşüm üzerindeki etkisine önem vermesine neden olmuştur. Kârlar sadece ücretlerdeki değişmeye bağlı olarak değişeceğinden, dış ticaret ile kârlar arasında doğrudan bir ilişkiyi reddetmiştir. Reel gelir artışı etkisini ise, bölüşüm etkisinden bağımsız olarak görmüştür. Bireylerin reel gelirindeki artış, onların daha fazla mal satın almasını sağlayacağından her tüketicinin bundan memnun olacağını belirtmiştir (Savaş, 2000:332).

Üçüncü olarak John S. Mill'i ele alalım. Mill'in dış ticaret teorisi Ricardo'nun dış ticaret teorisinin geliştirilmiş bir halidir.

Mill, dış ticarete talep koşullarına yer vermiş ve bunu da karşılıklı talep kanunuyla açıklamıştır. Bu teorisinde Mill, karşılıklı talep yoluyla dış ticaretin teknolojik gelişmeyi etkileyeceğini ve bunun da verimliliği arttırarak ülkelerin dış ticaret kazancı elde edeceğini savunmuştur.

Mill'e göre, uluslararası rekabette en fakir ülkeler en çok kazanır; zengin ülkelerin daha fazla satın alma gücü ve daha şiddetli arzular taşımaları nedeniyle, fakir ülkelerin malları için, daha yüksek fiyat ödemeye hazırdırlar (Mill, 1885:549).

Klasik dış ticaret teorilerinde son olarak List'i ele alacağız. Friedrich List, Adam Smith'in ticaret sistemini atomistik ve kozmopolit olarak nitelemiştir. List, bunun yerine, organik (yani atomistik olmayan) ve ulusal (yani kozmopolit olmayan) bir sistem kurmuştur. List'in çözümleme ölçeğinde birey veya toplumsal sınıftan ziyade ulus düşüncesinin olmasının nedeni de budur. Aynı zamanda List, ulusları, ilkel yabancılık, çobanlık, tarım, tarım – sanayi ve tarım – sanayi – ticaret aşaması olarak 5 ana kalkınmışlık aşaması belirlemiş ve sadece 3. ve 5. aşama için serbest ticareti savunmuştur (Kibritçioğlu, 1996b:52-53).

1.1.3. Neoklasik Dış Ticaret Teorileri

Neoklasiklere göre dış ticaret, ticareti yapan ülkeler için onlara ekonomik avantajlar sağlayan bir faaliyettir. Hatta Neoklasik düşünce Marksgil dış ticaret teorisinde yer alan sömürgecilik vurgusunu bir bütün olarak ele almış ve bileşik kaplar gibi her ülkedeki girdi fiyatlarını eşitleyeceği şeklindeki iddialarla da ortaya çıkmıştır. Klasik teoriye getirdikleri yenilik ise, emek – değer teorisinin yerine yeni değer yasaları koymak olmuştur (Küçükkalay, 2008:253). Neoklasik dış ticaret teorileri, üretim faktörlerini sadece emeğe bağlamamış, diğer faktörleri de hesaba katıp fırsat maliyetini ön plana çıkarmışlardır. Neoklasik iktisatçılar çok fazla olduğu için, burada sadece dış ticarete önem veren Neoklasik iktisatçıları ele alacağız.

İlk olarak Marshall'ı ve Haberler'i ele alalım.

Marshall, “temsili balyalar” adını verdiği modelinde her ülkenin karşılıklı talebi doğrultusunda, diğer ülkelerden ne kadar balya satın almak istediği veya kendi balyalarından ne kadar satmak istediği ilişkisini göstermektedir. Marshall, temsili balyalar modeliyle emeğin yanında sermayeyi de dikkate almış ve iki ülke arasındaki ticaretin eşit şekilde dağıtıldığını varsaymıştır. Uluslararası ticareti de uluslararası talep ve uluslararası arza bağlamıştır. Bu yüzden, Marshall’ın modelindeki karşılıklı talep, aslında arz ve talebi ifade etmektedir. Ayrıca Marshall, Ricardo’nun iki mallı modelini ele almış ve malların değerini ölçerken emek-değer kuramı yerine fayda-değer kuramına yer vermiştir. İhracat ve ithalat dengesinin de yabancı yatırımlar yoluyla diğer ülkeyi rahatsız etmeyeceğini belirtmiştir (Marshall, 1923:157-160).

Haberler ise, karşılaştırmalı üstünlük teorisinin emek değer teorisini devre dışı bırakmış ve bunun yerine fırsat maliyeti kavramını kullanmıştır (Haberler, 1933:177). Haberler, emek – değer teorisinin yerine fırsat maliyeti teorisini koyarken, karşılaştırmalı üstünlük teorisini desteklemektedir. Örneğin, 1. ülkede A, iki birim B; 2. ülkede A, üç birim B malı ile mübadele ediliyorsa, bu mübadele oranlarının, bunlar arasındaki marjinal ikame haddi ile belirlenmesi, piyasa ekonomisi ve aynı mübadele ekonomisi için, aynı ölçüde geçerlidir (Kazgan, 2002:169).

İkinci olarak Faktör Donatımı ya da Heckser – Ohlin Teorisi ve bu teoriye karşı oluşan diğer teorileri ele alacağız. Heckser – Ohlin Teorisine göre, bir ülke hangi üretim faktörüne zengin olarak sahipse, yani hangi üretim faktörünü daha yoğun kullanıyorsa, o faktörü yoğun olarak kullandığı mallarda diğer ülkeye karşı karşılaştırmalı üstünlük elde edecek ve yoğun olarak kullanmadığı ya da ülkesinde kıt olan üretim faktörü ile kullanılan malları ithal edecektir. Teoriyi açıklarken faktör donatımı ve faktör yoğunluğu olarak 2 noktaya işaret etmiş ve bu ikisinin ülkelerde farklılaştığını öne sürmüştür.

Faktör donatımı teorisine göre, nispi üretim faktörü zenginliğine dayalı serbest ticaret, ülkelerin bol olarak sahip oldukları faktörlerin fiyatını yükseltip kıt faktörlerin fiyatını düşürerek uluslararası faktör fiyatlarının eşitliğine neden olacaktır. Dolayısıyla üretimde bol üretim faktörünün kullanımını gerektiren malların ihracatına bağlı olarak bol üretim faktörü talebi artacak ve bu durum söz konusu üretim faktörünün fiyatını yükseltecektir. Kıt olan faktörde ise talep düşeceğinden dolayı fiyatı da düşecektir (Kaymakçı ve diğer.,

2007:7). Modelde, ticaretin artması ülkelerarası faktör fiyatları farklılığının ortadan kalkmasına neden olacaktır. Bu, Samuelson'un ortaya koyduğu faktör fiyatları eşitliği teoremidir. Bu sebeple ortaya çıkan Heckser – Ohlin – Samuelson modelinde uluslararası ticaret, kaynakların sektörler arasında yeniden dağıtılması ile Pareto optimalitesine ulaşılmasını sağlar. Emek yoğun ülkede ihracat sektörü de emek yoğun olduğundan, emeğin toplam talebi ve ücretler artacak, bu da sermayenin fiyatı düşecektir. Böylece gelir dağılımını değiştiren yeni bir denge noktasına ulaşılabacaktır (Saçık, 2009:167). Stolper ve Samuelson Faktör Donatımı Teorisine gelir dağılımını da ekleyerek teoriyi genişletmiştir. Serbest ticaretin herkesin yararına olmadığını ve korumacı politikaların da herkesin zararına olmadığını belirtmişlerdir. Stolper ve Samuelson, korumacı politikaların ithal ikameci sektörün yoğun kullandığı ve ülkede kıt olan faktörün lehine, ancak ithalata rakip üreticileri koruyan korumacı politikaların ülke refahı aleyhine sonuçlar verdiğini göstermiştir (Stolper ve Samuelson, 1941:59-60). Bu bağlamda, korumacı bir politikanın ithalata rakip üreticileri koruyabileceği ve dünya refahını azaltabileceği düşüncesi gelişmiştir. Stolper – Samuelson Teorisine karşı Metzler ise; gümrük tarifelerinin ithal mallarının fiyatını düşüreceğini savunmuştur. Bu durum da Metzler Paradoksu olarak ifade edilmektedir.

Üçüncü olarak Heckser – Ohlin teorisini test eden Leontief'i ele alalım. Leontief, 1947'de girdi-çıktı tablosu kullanarak dünyanın geri kalan ülkelere karşı Amerika'nın dış ticaretini ele almış ve Amerika'nın dünya ekonomisi üzerinde pozisyonunu değiştirecek bir sonuca ulaşmıştır. Leontief çalışmasında, genel teorinin aksine Amerika'nın sermaye yoğun malları ithal, emek yoğun malları ihraç ettiği sonucuna ulaşmıştır. Ancak Leontief, girdi – çıktı tablosu kullanarak malları emek ve sermaye bileşenlerine göre ayırmıştır. Leontief, her ne kadar çalışmasında gerçek ithalat yerine ithalata rakip endüstrilerin üretimini ele alsada bu durum genel kaniya tamamen aykırıdır. Sermaye zengini Amerika'nın emek yoğun bir ülke çıkması sonucu Leontief'in çalışması bir paradoks halini almıştır. Leontief, ortaya çıkan paradoksu Amerikalı işçilerin verimlilik düzeyleri ile açıklamaya çalışmıştır. Amerikalı işçilerin diğer ülkelerdeki işçilere göre daha verimli çalıştığından emek yoğun bir ülke gösterilebileceğini ispatlamaya çalışsa da Leontief'in çalışması Leontief paradoksu olarak anılmaktadır (Leontief, 1953:349).

1.1.4. Keynesyen Dış Ticaret Teorisi

Keynesyen dış ticaret teorisini Rybczynski, Nurkse, Myrdal, Prebish ve Bhagwati'yi değerlendirerek ele alabiliriz. İlk olarak Rybczynski teoremini ele alırsak;

Rybczynski, X ve Y olarak iki üretim faktörü, L ve R olarak da iki mallı modelinde, iki endüstrinin de homojen üretim fonksiyonu kullandığı ve her endüstri de faktör yoğunluğunun farklı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca her üretim faktörünün taşınabilir, ikame edilebilir ve bölünebilir olduğunu varsaymıştır. Bu eksende, faktörlerden birinin arzı artarken bu faktörü yoğun olarak kullanan endüstrilerde veya mallarda üretim artışı olurken; arzı sabit kalan sektörlerde üretim azalacaktır (Rybczynski, 1955:336-337). Modelde, emek arzı artarken, sermaye arzının sabit kaldığı ve emek yoğun sektörde artan üretim artışı için gerekli olan sermayenin de sermaye yoğun sektörden çekileceği öngörülmüştür. Böylece sektörler arası faktör transferi gerçekleşecektir.

Rybczynski'ye göre, iç ve dış ticaret hadlerinin arzı artan faktörü yoğun olarak kullanan malın aleyhine dönmesinin temel nedeni, bu faktörü yoğun olarak kullanan malın arzının artmış olmasıdır. Böylece, ne iç ne dış pazarda talep görece ucuzlayan mala karşı bir artış göstermemektedir. Rybczynski, dış talebin fiyat esnekliğini sıfır kabul ederken, dış talebin gelir esnekliğinden de söz etmemiştir (Yılmaz, 1992:159). Katı varsayımlarından dolayı Rybczynski teorisinin bugün itibariyle geçerliliğinin zor olduğunu söyleyebiliriz.

İkinci olarak az gelişmiş ülkeleri esas alan iktisatçılara baktığımızda şu görüşleri görmekteyiz: Nurkse'ye göre, az gelişmiş bir ekonomide üretim kapasitesini arttırmanın yolu sermayeyi üretim sürecine dâhil etmekle mümkündür (Yılmaz, 1992:190). Bu doğrultuda, Singer ve Myrdal, ticaretin gelişmesiyle birlikte ülkeler arasında gelir eşitsizliğinin gittikçe arttığını ileri sürerken (Aslan ve Yörük, 2008:53) Prebisch ve Singer; gelişmekte olan ülkelerin dış ticaret hadlerinde uzun dönemli bir bozulma eğilimi olduğu ileri sürmektedir. Söz konusu ülkelerin dış ticaret hadlerinde mevcut olduğu öne sürülen bozulma eğiliminin, dış ticaret dengeleri üzerinde direkt etkileri vardır (Yamak ve Korkmaz, 2006:129). Bhagwati ise, dış ticaretteki artışın dış ticaret hadleri üzerindeki olumsuz etkisini olduğunu belirtmiş ve dış ticaret hadleri iyi olsa bile, büyümenin, gerçekte bir bozulmanın sonucu ortaya çıktığını belirtmiş, bunu da yoksullaştırıcı büyüme kavramıyla açıklamıştır (Ateş ve Bostan, 2007:2).

1.1.5. Modern Dış Ticaret Teorileri

Leontief paradoksunun Hecksher – Ohlin teorisi üzerinde ortaya çıkardığı çelişkiler, dış ticareti açıklamak için yeni teorilere ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur. Çünkü bundan önceki teoriler kısıtlayıcı varsayımlara dayanıyordu ve dünya ticaretini tam olarak açıklayamıyordu. Bu yüzden, zamanımıza daha uygun varsayımları olan dış ticaret teorileri geliştirilmiştir. Bu teorileri 7 başlık altında toplayabiliriz:

İlk olarak, Donald B. Keesing ve Peter B. Kenen'in öncülüğünü yaptığı Nitelikli İşgücü Teorisini (Yetişkin İşgücü Teorisi) ele alalım. Keesing ve Kenen, nitelikli işgücünü ayrı bir üretim faktörü olarak ele almış ve bazı ülkelerin nitelikli işgücüne bazılarının da niteliksiz işgücüne sahip olduklarını varsaymıştır. Nitelikli işgücüne sahip olan ülkeler ağırlıklı olarak nitelikli ürünleri ihraç eder ve bu malların üretiminde uzmanlaşır, ancak niteliksiz işgücüne sahip olan ülkeler de niteliksiz emek içeren malları ihraç ederek bu alanda uzmanlaşacaklardır.

Faktör donatımı teorisi ile nitelikli işgücü hipotezi arasında büyük bir benzerlik vardır. Gerek işgücünün eğitilmesi, gerekse fiziki sermayenin yaratılması tasarrufu gerektirir. Gerçek hayatta nitelikli emek yoğun mallarla sermaye yoğun mallar genellikle birbirinin aynısıdır. O yüzden birçok iktisatçı bu ikisinin türetilmiş kaynaklar adı altında birleştirilmesini öngörürler. Heckser – Ohlin teorisinin bu yönde değiştirilmiş şekline, "Neo Faktör Donatımı" teorisi denmektedir (Seyidoğlu, 2007:101). Bunun nedeni de Nitelikli İşgücü Teorisinin aslında Heckser – Ohlin teorisinden çok farklı olmamasından kaynaklanıyordu. Nitelikli işgücü teorisinin faktör donatımı teorisinden en büyük farkı, nitelikli işgücü ile niteliksiz işgücü ayrımını yapmasıdır. Ayrıca, bu teori gelişmiş ülkelerdeki dış ticareti ve büyümeyi açıklayan teorilerden biridir.

İkinci olarak, Posner tarafından ortaya atılan Teknoloji Açığı Teorisini (Teknolojik Açık) ele alalım. Teoriye göre, yeni bir mal veya teknoloji geliştiren sanayileşmiş ülkeler, bu malların ilk ihracatçısıdır. Bu yeniliği bulan ülkeler genelde bu malın monopolcüsü ve ilk üreticisidirler. Ancak zamanla teknoloji, öğrenmeyle, taklit yoluyla veya diğer başka yollarla öteki ülkelerin (gelişmekte olan) eline geçer. Gelişmekte olan ülkelerdeki ucuz işgücü, doğal kaynak zenginliği ve rekabet üstünlüğünden dolayı bu malları daha ucuza üretirler ve ithalatçısı oldukları malı ihraç etmeye başlarlar. Malı ilk üreten ülke bu rekabete katlanamayacağından zamanla bu malın ithalatçısı konumuna

düşerler. Taklitçi ülkenin ihracatçı ülke konumunu almasının nedenleri ise, AR – GE maliyetlerine katlanmaması, doğal kaynaklar ve emeğin ucuz olmasıdır (Posner, 1961:323-341). Birçok elektronik üründe ve tekstil sektöründe teknoloji açığı teorisinin işlediği söylenebilir. Teknoloji açığı teorisinin yaratacağı olumsuz sonuçlardan dolayı, teknolojik yenilikler ve patentler uluslararası yasalarla korunmaktadır. Bu yasalarla, çoğu firmanın teknolojisi sır gibi saklanmaktadır. Örneğin, yıllardır çeşitli iddialar ortaya atılsa da Coca Cola firmasının formülü bilinmemektedir.

Üçüncü olarak Raymond Vernon tarafından ortaya atılan Ürün Dönemleri Teorisini (Yeni Mal Geliştirme Teorisi) ele alalım. Ürün dönemleri teorisi hem teknoloji açığı teorisinin genelleştirilmiş bir şeklidir, hem de faktör donatımı teorisine teknolojik değişmelerin eklendiği bir modeldir.

Ürün geliştirme teorisi, bazı az gelişmiş ve yeni sanayileşen ülkelerdeki hızlı ihracat artışlarını araştırmaktadır. Vernon, malları eski ve yeni mallar, ülkeleri de yenilikçi ve taklitçi ülkeler olarak ikiye ayırır. Daha sonra ise, ürünlerin üç ayrı yaşam dönemi olduğunu belirtir ve bu aşamaları da şöyle sıralar:

Birinci aşama, yeni ürün aşamasıdır. Bu aşamada üretimin tamamı ilk icat edildiği ülke tarafından yapılacaktır. Vernon, çalışmasında bu ülkeyi nitelikli işgücü ve AR-GE yatırımlarından dolayı ABD olarak ele almaktadır. Bu aşamada ürün iç talebi karşılamak için üretilmekte ve sürekli kontrol edilmektedir. İkinci aşama ise, olgunlaşmış ürün aşamasıdır. Bu aşamada hızlı üretim artışı sonucu iç talebe yönelik olan ürünlerin ihracatına başlanılır. Yenilikçi firma diğer firmaların ürünü taklit etmelerinden dolayı ciddi bir rekabetle karşılaşacaktır. Yenilikçi firmada maliyetler artmasına rağmen fiyatı arttırma yoluna gitmeyecektir. Nedeni ise taklitçi firmanın malı çok daha ucuza üretmesidir. Üçüncü aşama ise, standart ürün aşamasıdır. Bu aşamada ürünün özellikleriyle beraber üretim yöntemi kalıplaşır ve üretim işçi ücretlerinin düşük olduğu az gelişmiş ülkeye kayar. Çünkü icatçı ülkede nitelikli işgücünden dolayı ücretler yüksekken, taklitçi ülkede AR-GE harcamalarına katlanılmadığından dolayı ücretler düşüktür. Bu yüzden malı ilk icat eden yüksek ücretli gelişmiş ülkeler malın ithalatçısı, malı ithal eden gelişmekte olan ülkeler ise malın ihracatçısı olurlar. Vernon'un bu çalışmasında sadece standart ürün aşamasında faktör donatımı teorisinin geçerli olduğu görülmektedir (Vernon, 1966:190-194).

Ürün dönemleri teorisi çokuluslu şirketlerin ortaya çıkışını hesaba katmak bakımından fonksiyoneldir. Ürün/teknoloji, gelişmiş bir ülkede üretilip geliştirilmekte; teknoloji olgunlaşınca, en düşük maliyetli yerde kitlesel üretim gerçekleşmektedir. Bu aşamada ürün, bir başka gelişmiş ülke yerine, yeni sanayileşen ülkelerde üretilir ve dünyanın geri kalanına ihraç edilir. Teori bu haliyle, Hong Kong, Singapur, Tayvan, Çin, Endonezya ve Tayland'ın artan ihracat performansını açıklamada kullanılmaktadır (Bayraktutan, 2003:181). Ürün dönemleri sürecini geçiren pek çok mal vardır. Tekstil, radyo, siyah – beyaz ve renkli televizyon, elektronik ürünler ve mikroçipler bunlardan bazılarıdır. Örneğin, İngiltere'nin tekstil üretiminde uzmanlaşması ve daha sonra üretimin standartlaşmasıyla üretim önce ABD'ye ve daha sonraları emeğin daha ucuz olduğu gelişmekte olan ülkelerle birlikte Güneydoğu Asya ülkelerine kaymıştır.

Modern dış ticaret teorilerinin dördüncüsü ise, Linder tarafından ileri sürülen Tercihlerde Benzerlik Teorisidir. Ürün dönemleri teorisi üzerine önemli etkiler yapan ve sanayi mallarının dış ticaretini açıklayan teori, ticaretin benzer tercih ve gelir düzeyine sahip ülkeler arasında yapılacağını ve böylece ticareti sınırlandırıcı etkisi olduğu için uluslararası ticarete çok fazla yer bulamamıştır.

Linder'e göre tüketici tercihleri, onların gelir düzeyleri tarafından belirlenir. Bir ülkedeki kişi başına gelir düzeyi, o ülkedeki tüketicilerin zevk ve tercihlerinin belirleyicisidir. Linder'e göre bunun nedeni şu şekilde açıklanabilir: İlk aşamada ülkedeki tüketicilerin kişi başına gelire bağlı zevk ve tercihleri, ürünlerin talebini belirlerken; ikinci aşamada bu talep ulusal firmaların o ürünün üretimini yapmalarını sağlar ve son aşamada bu ürünün benzer gelir düzeyine sahip olan ülkelere satışı gerçekleştirilir. Bu nedenle bir ülkede üretilen ürünler o ülkenin kişi başına gelirlerini yansıtır. Linder'e göre kişi başına gelir düzeyi benzer olan ülkeler, bir malın farklı türlerini üretir ve tüketirler. Bu yüzden benzer ürünlerin ticaretini yaparlar. Linder kişi başına gelir düzeyinin ülkede mevcut olan sermaye malları stoku ile belirlendiğini ileri sürmüştür (Atik, 2006:36).

Beşinci olarak Ölçek Ekonomileri Teorisini ele alalım. Geniş iç pazara sahip olan ülkeler içsel ve dışsal ölçek ekonomilerini kullanarak maliyetlerini düşürürler ve azalan maliyetlerden dolayı ölçek ekonomisinin etkili olduğu malları ihraç ederler. Firmanın kendi üretim ölçeğindeki artışın maliyetlerini düşürmesi içsel ölçek ekonomisi olarak

adlandırılırken, bağılı olduğu endüstri ölçeğindeki artışın maliyetlerini düşürmesi dışsal ölçek ekonomisi olarak adlandırılmaktadır. İçsel ölçek ekonomileriyle büyük firmalar, küçük firmalara nazaran ürünleri daha ucuza üretirken, dışsal ölçek ekonomileri eksik rekabete neden olmaktadır. Ölçek ekonomilerinden dolayı, tüketiciler mal çeşitliliği bulacak ve böylece tüketici refahı artacaktır. Örneğin, bir Fransız sadece Fransız otomobillerini değil, aynı zamanda, Japon, İtalyan, Kore vb. otomobillerini de seçebileceklerdir.

Daha sonra ele alacağımız Paul R. Krugman ve Elhanan Helpman gibi iktisatçılar, içsel ölçek ekonomilerini içeren modeller geliştirmiştir. Buna karşın, Kemp ve Negishi gibi iktisatçılar ise dışsal ölçek ekonomilerine dayalı modeller kullanmıştır. Bu bakımdan ölçek ekonomileri teorisi, endüstri – içi ticareti açıklamaya yönelik olarak son yıllarda geliştirilen Monopolcü Rekabet Teorisine önemli katkılarda bulunmuş bir teori niteliğindedir (Kaymakçı ve diğ., 2007:28).

Altıncı olarak Monopolcü Rekabet Teorisini ele alalım. Tercihlerde benzerlik teorisinde olduğu gibi, Chamberlin tarafından geliştirilen monopolcü rekabet teorisinde de malların homojen olmadığı varsayılmıştır. Monopolcü rekabet teorisi, diğer teorilerden farklı olarak endüstri içi ticareti açıklamaya çalışır. Bunun içinde ölçek ekonomisi ve farklılaştırılmış malları ele almaktadır.

Dünya ekonomisinde temelde aynı ihtiyaçları karşılayan, ancak birbirinden marka, renk, fonksiyon vb. farklılıklar gösteren çok değişik mallar üretilmektedir. Örneğin, Coca Cola ile Pepsi birbirinin aynı değildir. Bu mallar aynı sanayi dallarında üretilmektedir. Toplumların zevkleri ve tercihleri birbirinden farklı olduğundan, her topluma yönelik değişik mallar üretilmektedir. Dolayısıyla, ülkeler arasında uzmanlaşmaya gidilir. Böylece, farklı ülkelerde sanayiler arası ticaret doğmaktadır. Tüketiciler, daha çok ve farklı tüketim mallarını, daha ucuza satın alabilirler (Çelik ve diğ., 2008:15).

Son olarak da endüstri içi ticareti ele alalım. Endüstri içi ticaret, birçok çalışmada monopolcü rekabet teorisi ile beraber yer bulmaktadır. Endüstri içi ticaret, bir ülkede aynı sektöre ait malların hem ihraç, hem de ithal edilmesidir ve ülkenin ihraç ettiği ürünleri neden ve nasıl ithal edeceği Heckser – Ohlin modelinde yer bulamamıştır.

Endüstri içi ticaretin yapısını açıklamak üzere ilk kapsamlı çalışma Grubel ve Lloyd tarafından yapılmıştır. Bu iktisatçılar, yaptıkları çalışmada, endüstri içi ticaret endeksini geliştirerek, endeks değerinin birçok ülkede yüksek değerler aldığını göstermişlerdir. Daha sonra Krugman, Lancaster ve Helpman endüstri içi ticaret teorisini açıklamak için monopolistik rekabet modelini geliştirmişlerdir. Krugman'a göre, endüstri içi ticaretin temelinde ölçek ekonomileri yer almakta ve bu da farklı ürünlerin üretilmesine imkân tanımaktadır. Böylece uzmanlaşma ve dış ticaret artışı yaşanmaktadır (Kaya ve Atış, 2007:252).

1.1.6. Dış Ticaret Teorisine Diğer Katkılar

1980'li yıllardan sonra Heckser – Ohlin Teorisi ve yeni dış ticaret teorileri artık yetersiz kalmaya başlamıştır. O yıllarda dış ticaretin büyüme üzerine etkisi ciddi tartışma konusu olmuştur. Bu bağlamda, Grossman, Helpman ve Krugman'ın öncülüğünü yaptığı yeni uluslararası ticaret teorilerine yer vereceğiz. Ancak Grossman – Helpman'ın çalışmaları daha çok büyüme odaklı olduğundan bu kısımda sadece dış ticaret ile ilgili görüşlerine yer vereceğiz.

Paul Krugman önderliğinde kurulan Yeni Dış Ticaret Teorisi, ticareti açıklamak için ölçek ekonomileri ve endüstri içi ticaretten yararlanmıştır. Yeni teori, geleneksel ticaret teorisini bir kenara atmaktan ziyade, ticareti sadece nispi faktör donanımına veya karşılaştırmalı üstünlüklere dayandırma mecburiyeti olmadığını vurgularken, ölçek ekonomileri ve azalan maliyetler üzerinde durmakta; farklılaştırılmış ürünler ve piyasa yapısının ürün geliştirme hızı ve dış ticarete yansımalarını incelemektedir. Bu çalışmalarında, geleneksel tam rekabet varsayımını terk etmiş ve ölçeğe göre artan verimlere işaret etmiştir (Bayraktutan, 2003:182).

İlk olarak Grossman – Helpman'ı ele alalım. Helpman, Chamberlin tarafından geliştirilen monopolcü rekabet piyasasını Heckser – Ohlin'in dış ticaret modeli ile bütünleştirmiş ve modele Chamberlin – Heckser – Ohlin adını vermiştir. Bu modelin Heckser – Ohlin – Samuelson modelinden temel farkı, malların özellikleriyle ilgilidir. Heckser – Ohlin – Samuelson modeli ülkelerin tamamen homojen olan iki mal üretmekte olduklarını varsayarken, Chamberlin – Heckser – Ohlin modeli yine iki mal

olması durumunda, mallardan bir tanesinin Heckser – Ohlin – Samuelson modelindeki gibi homojen olduğunu, ancak diğer malın farklılaştırılmış olduğunu, yani aynı malın farklı çeşitlerinin üretildiğini kabul etmektedir (Emirhan, 2008:862). Grossman ve Helpman'ın ölçek ekonomisine verdiği önemde buradan kaynaklanmaktadır.

Grossman ve Helpman'a göre dış ticarete açılma, iki dinamik çarpıklığın etkisini de hafifletmektedir. İlk olarak; dış ticarete açılma, yabancı piyasalar ve iş adamları ile yapılan sözleşmeleri teşvik etmekte ve böylece yaratılan taşmaların faydalarından ülke ekonomisinin de yararlanmasına olanak sağlamaktadır. İkinci olarak; dış ticarete açılma, yerel AR – GE faaliyetlerinin de teşvik edilmesini sağlamaktadır (Saçık, 2009:169). Grossman ve Helpman, üretim fonksiyonunu, sermaye ve emeğin değişik oranlardaki kombinasyonu olarak tanımlamışlardır. İşgücü artışını büyümenin motoru olarak varsayımlardır ve işgücü artışı ile teknolojik gelişmeyi dışsal kabul etmişlerdir (Grossman ve Helpman, 1992:39). Ayrıca, Grossman ve Helpman, dinamik karşılaştırmalı üstünlüklerin geçerli olduğu durumda, dış ticaretin büyümeyi olumlu veya olumsuz etkilemesinin, dışa açılma ile birlikte kaynakların aktarılacağı sektörlerin özellikleriyle yakından ilişkili olduğunu belirtmişlerdir. Grossman ve Helpman'a göre, şayet dış ticaret sonucu kaynaklar düşük teknoloji sektöründen ileri teknoloji sektörüne kayarsa uzun dönem büyüme artacak, aksi takdirde yavaşlayacaktır. Bu açıdan bakıldığında, gelişmekte olan ülke ekonomiler dışa açılmadan olumsuz etkilenebilecektir. Şöyle ki; gelişmekte olan ülkeler teknoloji üretiminde yetersiz olduklarından dolayı, dışa açılma ile birlikte, düşük kalifiye emek isteyen, düşük gelir ve düşük teknoloji mallarında uzmanlaşacaklar ve haliyle büyüme hızları yavaşlayacaktır (Örnek ve Kaplan, 2004:114).

Grossman ve Helpman dış ticaret performansını içsel kabul etmişler ve bununla ilgili çeşitli varsayımlar geliştirmişlerdir. Bunları kısaca şöyle özetleyebiliriz:

- Teknolojik yenilikler ekonomik sistemin bir gereğidir ve kârla ilişkilidir.
- Ar-Ge sonucu bulunan yenilikler sayesinde tekel kârı elde edilir.
- Tasarruflar, Ar-Ge için harcanır.
- Ar-Ge'nin temel amacı, üretim maliyetini düşürmek ve yeni ürün üretmektir.

—Sermaye malları ve beşeri sermaye yoktur (Gürak, 2006b:142).

Ayrıca, Grossman ve Helpman, uluslararası ticarete açık küçük bir ekonomide büyüme teknolojik yenilikleri incelerken de çeşitli varsayımlar geliştirmişlerdir. Bunlar ise;

—Uluslararası fiyatlar ve faiz oranları dışsal ve veri kabul edilmiştir.

—Dünya piyasalarından gelen talep tam esnektir.

—Üretim, ülkedeki temel faktör donanımına göre yapılmıştır.

—Ülkedeki Ar-Ge faaliyetleri küresel bilgi sermayesi birikimini etkilemeyecek düzeydedir.

—Küresel gelişmeleri önemli oranda etkilemese bile küçük bir ülke bile teknolojik yenilikler ve dış ticaret sayesinde büyümeyi hızlandırabilecektir (Gürak, 2006b:144).

Daha sonra, Helpman ve Krugman ise, mal farklılaştırmasının olması durumunda Hecksher – Ohlin – Samuelson modelinin tamamının reddedilmesi gerektiğini, aksine bu modelin Chamberlin – Hecksher – Ohlin modelinin özel bir durumu olarak ele alınması gerektiğinin üzerinde durmuştur. Helpman ve Krugman, modele ülkelerin faktör donanımlarındaki farklılıklarını ekleyerek endüstriler arası ve endüstri içi ticaretin aynı anda ortaya çıkmasını açıklamaya çalışmışlardır. Dolayısıyla, Heckser – Ohlin – Samuelson modeli ile Chamberlin – Hecksher – Ohlin modeli birbirini tamamlamaktadır (Emirhan, 2008:863).

1.2. Büyüme Teorileri

1.2.1. Merkantilizm ve Fیزیokrasiye Göre Büyüme

Merkantilizm korumacı dış ticaret politikasını savunan bir iktisadi öğretilerdir. Bu öğretilere göre; servetin kaynağı altın ve değerli madenlerdir. Maden çıkışlarına yol açacağı için, mal ithalatı yapmaktan kaçınılmalıdır. Devlet ihracatı teşvik etmeli ve ithalatı sınırlandırmalıdır. Buna rağmen söz konusu hammadde ve ara malı ithalatı olduğunda durum değişmekte ve bu tür malların ithalatına izin verilmektedir. Çünkü hammaddeler ve ara malları az miktarda altın karşılığı ithal edilip, işlenip nihai mal haline getirilerek

tekrar daha fazla miktarda altın karşılığı ihraç edilirse devletin altın stoku artacaktır (Yıldız ve Berber, 2009:2). Ayrıca, devlet, nüfus artışını teşvik etmeli, girişimcileri ihracat için teşvik etmeli ve ithalatı zorlaştırmalıdır.

Merkantilist felsefe, her devlete, elde ettiği ticari avantajları ve gerçekleştirdiği ihracat neticesinde elde ettiği altınlarla zenginleşen hazinesini korumak adına daha güçlü bir ordu ve donanmayı da önermektedir (TSPAKB, 2007:3). Merkantilistler, tarım sektörünü statik kabul ederken, ticaret ve sanayi sektörünü daha dinamik ve daha güvenli görmüşlerdir. İktisadi büyüme için, değerli madenler ve para arzının artırılmasını, ithalatın devlet kanalıyla azaltılması gerektiğini savunmuşlardır. Nüfus artışı, sömürgecilik, ihracat artışı, düşük faizler, düşük ücretler ve para arzındaki artış büyümenin temel yapıtaşlarıdır.

Yeni kurulan devletlerin artan kamu harcamalarını karşılayabilmeleri için ekonomik yönden güçlü olmaları gerekliydi. Merkantilist düşünce sistemine göre devletlerin ekonomik zenginliği kıymetli madenlere sahip olmalarıyla ölçüldüğünden, sahip oldukları sömürgelerinde zengin altın ve gümüş madenleri bulunan Avrupa ülkeleri bu konuda şanslıydı. Sömürgelerinde kıymetli maden yatakları bulunmayan diğer Avrupa ülkeleri ise mümkün olduğunca çok ihracat yaparak ve mümkün olduğunca az ithalat yaparak dış ticaret fazlası yaratmaya ve böylece ülkelere kıymetli maden girişi sağlamaya çalıştılar. Bunun için de ulusal ekonominin kendine yeterli olmasını sağlamak ve nüfus artışını teşvik etmek gibi politikaları savundular (Savaş, 2000:139).

Merkantilist politika uygulayan Batı Avrupa ülkeleri, kendi halklarını boğaz tokluğuna çalıştırdılar. Bu durum, üretimde verimlilik düşüşüne, toplumsal ve siyasal bunalımlara sebep oldu. Ancak merkantilizmin sonunu getiren olay söz konusu bunalımlar değil, fiyatlar genel düzeyindeki yükseliş, yani enflasyondur. Bir yandan düşük verimli üretimin bir kısmının ihraç edilmesi, öte yandan Amerika'dan fetih yoluyla gelen altınların artması, arz ile talep dengesini bozmuş ve fiyatların hızla yükselmesine neden olmuştur (Alkin, 1992:24). 18. yüzyıla kadar geçerli olan merkantilizm, kapitalizmin doğması, devlet müdahaleciliğine güvenin azalması, toplumsal yapıdaki değişim ve insanların daha çok özgürlük istemesinden dolayı geçerliliğini kaybetmiştir.

18. yüzyılın ikinci yarısında merkantilizme tepki olarak doğan Fizyokrazi ile birlikte iktisadi düşüncede okul çağına başladığı söylenebilir. 1750'lerin ortalarında kurulan

Fizyokrazi, 1760-1770 yılları arasında herkes tarafından bahsedilen bir akım olmuştur; ama 1780’de herkes tarafından unutulmuştur (Kazgan, 2002:64). Fizyokrazi’nin etkisinin bu kadar kısa sürmüş olmasının sebebi, Fizyokratların önerdikleri politikaların o dönemin gerçeklerine ters düşmesinden kaynaklanmaktaydı (Savaş, 2000:256). Fizyokratlar, merkantilistlerin aksine sanayi ve ticaret yerine tarımı, devlet yerine de doğal düzenin varlığını savunmuşlardır.

Doğal yasa düşüncesi nedeniyle, fizyokratlar, yurtiçi ve yurtdışı ekonomik etkinlikler açısından en iyi iktisat politikasının, serbest ticaret veya “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” (laissez faire laissez passer) politikası olduğuna inanıyorlardı. Ancak, yine de merkantilistlerde dış ticaretin oynadığı kritik rolü onlar tarıma veriyorlardı. Bir ulusun refahının kaynağı, toprak veya doğa idi. Yeni yeni gelişmekte olan sanayi kesiminde etkinliklerde bulunan toplumsal sınıf sterildi; toprak sahipleri sınıfı ise üretken değildi. Onlara göre, tek üretken kesim, tarım sektöründe çalışmakta olan kişilerdi (Kibritçiöğlü,1996a:54). O yüzden de tek vergi tarımdan alınmaktaydı.

Fizyokratların üretim ve dağılım ile ilgili görüşleri Quesnay’ın İktisadi tablosu ile temsil etmektedir. İktisadi Tablonun ilk makroekonomik model, ilk gelir dağılımı modeli olduğu ve genel denge ile girdi – çıktı analizlerine öncülük ettiği sık sık ileri sürülmektedir. Bu model, emek ile sermayenin bol, toprağın kıt faktör olduğunu ve tam rekabeti varsayar. Sonuç olarak yalnızca var olan toprak miktarı, üretimi belirler. Emek ile sermayenin katma değeri sıfır olup, sadece en az geçim düzeyinde gelir elde ederler (Alkin, 1992:25).

Fizyokratlar servetin kaynağını ararken merkantilistlerden farklı olarak, servetin mübadeleden değil, üretimden doğduğunu ileri sürmüşlerdir. Ürün artışının tek kaynağı tarımdır. Çünkü onlara göre net artış sağlayan tek verimli faaliyet alanı topraktır. Toprak kendine verilenden, kendine harcanan emekten, kat kat fazlasını verir. Diğer faaliyetler böyle bir özelliğe sahip değildir. Sanayi, hammaddelerin sadece niteliğini, ağırlığını, faydasını, rengini vs. değiştirir, yoktan yaratmaz. Bu özelliklerden ötürü, büyümenin dinamik faktörü tarım olduğundan dolayı, tarım büyümeyi gerçekleştiren sermaye birikiminin temelini oluşturmaktadır (Özsağır, 2008:3). Dolayısıyla, büyümeyi belirleyen ticaret değil, toprağın yardımıyla yapılan üretimdir. Çünkü tek verimli faaliyet alanı topraktır.

1.2.2. Klasiklere Göre Büyüme

Klasik büyüme teorisinde, büyüme, tasarruf tarafından belirlenen yatırımlarla gerçekleşir. Dolayısıyla, büyüme sadece yatırım ve tasarrufa bağlıdır. Tasarruflar da otomatik olarak yatırıma dönüşeceğinden tasarruflardaki artış sermaye stokunu arttıracak ve böylece büyüme sağlanacaktır.

Klasik teoriye göre yüksek tasarruflar yüksek yatırımlara öncülük ederler ve yüksek yatırımlar da yüksek büyümeye dönüşmektedirler. Buradaki varsayım, yüksek tasarrufların ekonomik büyümeye yol açmasıdır. Klasik teoride; yatırım-tasarruf eşitliğinden hareketle, tasarrufların azalması yatırımları azaltmakta dolayısıyla büyüme hızı azalmaktadır veya tasarrufların artması yatırımları arttırmakta ve büyüme hızı artmaktadır (Yılmaz, 2005:65). Klasik büyüme teorileri yatırımların üretim kapasitesi üzerindeki etkileri ile ilgilenirken, yatırımların gelir etkisini ihmal etmektedir (Durkaya ve Ceylan, 2006:80). Klasik iktisadi büyüme teorisi; etkin kaynak dağılımı, ölçek ekonomileri gibi dış ticaretin statik faydaları üzerinde dururken, bilgi ve teknoloji transferi gibi dış ticaretin dinamik faydaları bu teoride dikkate alınmamıştır (Türker, 2007:41).

İlk olarak Adam Smith'i ele alalım. Klasik iktisadın temellerini atan A. Smith, "Ulusların Zenginliği" adlı çalışmasında bir ülkenin zenginleşmesinde (büyümesinde) işbölümünü önemli bir değişken olarak ele almaktadır. Smith'e göre "emeğin üretim gücündeki en büyük gelişmenin ve emek harcarken gösterilen ustalık, beceri ve muhakeme yeteneğinin büyük bir kısmı" işbölümü sonucu ortaya çıkmıştır. Smith'e göre sanayileşmeye dayalı büyüme modelinde artan işbölümü önemli bir faktör olarak ele alınmaktadır. Bu da, ulusal zenginliğin ana kaynağı işbölümüne dayalı insan emeği olduğunu göstermektedir. İşbölümüne dayalı emekte artan verim söz konusudur (Özsağır, 2008:4). Adam Smith'in büyüme modelinin temelinde işbölümü vardır. İşbölümü, uzmanlaşmayı, teknolojik ilerlemeyi ve zamanda tasarrufu sağladığından emeğin verimliliğini artırır, bu da büyümeyi sağlar. Ancak, bu büyüme sürekli değildir. Tam zenginlik aşaması denilen noktada büyüme durağan bir seyir izlemektedir.

Smith büyümeyi incelerken "işbölümü" olgusundan yola çıkmayı tercih etmiştir. Teknolojik yenilikler ise işbölümü sonucu ortaya çıkan türev sonuçlar şeklinde kabul edilmiştir ve bu yaklaşım büyüme olgusunun aksak ayaklı olmasına neden olmuştur.

Smith'e göre, teknolojik yenilikler işbölümü sonucu ortaya çıkmakta ve büyümeyi pekiştirmektedir. Dolayısıyla büyümede teknolojik yenilik "ikinci" sıraya yerleşirken işbölümü "birinci" sırayı almaktadır. Üretimde verimlilik artışına neden olan tüm makineler işbölümü sonucu icatlar durumundadırlar. Smith'e göre, büyümeyi belirleyen temel etken, üretimde yeniden yapılanmayı sağlayan zihinsel emektir ya da diğer bir deyişle, işbölümü sonucu ortaya çıkan verimlilik artışı zihinsel emekten kaynaklanmaktadır (Gürak, 2006b:12-13,73).

İkinci olarak David Ricardo'yu ele alalım. Klasik büyüme teorisine en büyük katkıyı yapanlardan biri de David Ricardo'dur. Bu yüzden Klasik büyüme modeline Ricardo'nun büyüme modeli de denir.

Ricardo büyüme modelinin temel varsayımları şunlardır:

-Sermaye birikimini uyarayan, kâr motiftir. Başlangıçta kârlar yüksek olduğundan, tasarruf ve sermaye birikimi de hızlıdır.

-Sanayi kesiminde teknik ilerleme hızı yüksektir ve emeğin marjinal ürün eğrisi artan bir fonksiyondur.

-Tarım kesiminde ise, teknik ilerleme hızı çok düşüktür. Sanayi kesiminde olduğu gibi tarım kesiminde de azalan verimler durumu geçerlidir.

-Üretim fonksiyonu veridir.

-Malthus'un nüfus teorisine göre, ücret haddi kısa dönemde emek arz ve talebine bağlı olarak değişse bile, uzun dönemde en az geçim ücret haddi düzeyinde gerçekleşir.

-Ekonomide devamlı tam istihdam durumu ve tam rekabet koşulları geçerlidir.

-Emeğin doğal ve piyasa fiyatı olmak üzere iki fiyatı vardır. Piyasa fiyatı, işçiye ödenen paradır ve emeğin arz ve talebine bağlıdır. Doğal fiyat ise, nüfusta bir artışa meydan vermeden emekçilerin nesillerini devam ettirebilmeleri için gereken ücret haddidir.

-İktisadi faaliyeti düzenleyip harekete geçirerek büyümeyi sağlayan en önemli faktör, sermayedir. Birikimi ve yatırımı uyarayan ise, sermayedar – girişimcinin gelirindeki, yani kârlardaki artışlardır.

-Rant gelirini yaratan neden, azalan verim halidir. Nüfus arttıkça daha verimsiz topraklarda üretim yapılacaktır (Alkin, 1992:41-42).

Bir makroekonomik gelir dağılımı modeli olan Ricardo Büyüme Modeli, iki ilkeye dayanmaktadır. Bunlar, marjinal ilke ve artı (surplus) ilkesidir. Birinci ilke, toprak sahiplerinin toplam hasıladan aldıkları payın (rant payının) açıklanmasına yardım eder. İkinci ilke toplam hâsıladan geri kalan kısmın ücret ve kar olarak nasıl dağıtılacağını belirtir. Büyüme durdurup ekonomiyi durgunluğa sokacak mekanizma toplumdaki üç sınıfın (emekçi, girişimci, toprak sahibi) gelir dağılımından aldıkları payların değişimidir. Ricardo Modelinin temel varsayımları büyüme tecrübelerine uymamaktadır (Alkin, 1992:42). Ricardo'nun büyüme modeli, çok az sayıda fonksiyonel ilişki ile çalışmakta ve önemli birtakım sonuç ve genellemelere varmaktadır. Çok önemli ve cesur sonuçlara varması dolayısıyla, bu model “şahane dinamik” olarak adlandırılmaktadır. Çok az sayıda ilişkiler üzerine kurulu olması hususu ise “Ricardo'nun kusuru” olarak vasıflandırılmaktadır (Hiç, 1994:14).

Ricardo da Smith gibi büyümenin sürekli olmayacağını, belli bir noktadan sonra duracağını düşündüğünden, sanayi üretimindeki artışın bu durumda sürekli olabilmesi Ricardo'ya göre olanaksızdı. Günün birinde tarım sektöründeki artan maliyetler nedeniyle ücret düzeyi artacak, kâr oranları düşecek ve sonunda ekonomik büyüme kaçınılmaz olarak sona erecekti. Çünkü yeni yatırımlara neden olan etken, kâr motifidir ve kâr oranı düşerse büyüme de sona erer, düşüncesindeydi (Gürak, 2006a:75). Ricardo'nun büyüme modeline göre, uzun dönemde kâr oranlarının düşmesi ve ekonomik durgunluğun yaşanmasının nedeni ise, nüfusun zamanla artmasından kaynaklanan toprak sahiplerinin aldığı rantlardaki artıştır.

Klasik büyüme modeline göre, büyümenin motorunu oluşturan yatırımlar, bir yandan emeğin verimini arttırırken diğer yandan da toprağın verimini yükselterek üretimin artmasına yol açar. Yatırımların artmasında ise kâr oranı önemli bir rol oynamaktadır. Kâr oranı ne kadar yüksek ise yatırımlar da o ölçüde artmaktadır (Acar, 1990:25).

Hem A.Smith hem de Ricardo'nun büyüme modeli gelişmiş ülkelerin gelişmelerini izah edemediği gibi az gelişmiş ülkelerin gelişmelerine yardımcı olmaktan uzaktır. Bu model, model olma özelliğini büyüme realitesini açıklamasından değil ilk sistemli büyüme teorisi olmasına borçludur. Ricardo ile özdeşleşen Klasik büyüme modelinde,

emek ve sermaye için azalan verimler kanunu, Smith'de ise sermaye için azalan verimler kanunu, emek için artan verimler kanunu hâkimdir (Özsağır, 2008:4-5).

Üçüncü olarak Thomas Robert Malthus'u ele alalım. Malthus, nüfus artış hızının çok yüksek olması durumunda kişi başına düşen gelirin azaldığını, tasarruf miktarının düştüğünü ve büyüme hızının azaldığını belirtmiştir. Nüfus artışı ile gelir arasında doğrusal bir ilişki bulunmakta ve böylece kişisel gelirin azalması ile nüfus artış hızı yavaşlamaktadır (Yılmaz, 2005:65). Malthus'un "Nüfus Prensibi Üzerine Bir Deneme" adlı eserinde sürekli bir nüfus artışının gelecekte gıda yetersizliğine neden olacağını ve bunun da insanlığın refahını tehdit eden ciddi bir tehlike oluşturacağını belirtmiştir. Malthus'un teorisine göre, eğer nüfus artışı kontrol altına alınamazsa, nüfus geometrik bir dizi halinde artmaya devam ederken; yiyecek maddelerinin artışı aritmetik bir dizi halinde olacaktır ve bu yüzden nüfus kontrol edilmelidir (Deliktaş, 2001:2). Ricardo'nun modelinin işlemini sağlayan ve modele dinamik niteliğini veren, Malthus'un nüfus kanunu, yani nüfus – ücret bağlantısıydı. Ancak, yapılan gözlemler Malthus kanununun geçerli olduğu sonucunu vermemektedir. Gerçi, gelişmiş ülkelerde 19. yüzyıl boyunca ölüm oranı çok düşmüş ve doğum oranı ise düştüğü halde, ölüm oranındaki büyük düşme yüzünden nüfusun tabii artış hızı yükselmiştir. Ölüm oranının düşmesi bakımından olaylar Malthus'un nüfus kanununa paralel bir seyir izlese de nüfus artışı ile gelir arasında çok kesin bir bağlantı yoktur (Hiç, 1994:23).

Malthus'un modeli iki temel unsura sahiptir: Birincisi, üretim faktörlerinden olan toprağın arzı sabit olup, azalan verimler sergilemesi ve ikincisi, nüfus artış oranı üzerinde hayat standardının pozitif etkisinin olmasıdır. Malthusgil model teknolojik değişmelerin veya uygun toprağın yokluğunda nüfus hacminin kendi kendini dengeleyeceği negatif bir geri beslemeye sahip olduğunu belirtir. Yani, bir yandan nüfus artarken diğer yandan toprak/nüfus oranı ve ücretler düşer. Teknoloji statik olduğunda nüfus kendi kendini dengeler. Öte yandan, mevcut (ulaşılabilir) kaynaklar artsa dahi kişi başına gelir seviyesi uzun dönemde değişmeyecektir. Çünkü daha iyi teknoloji veya daha çok toprak; daha az zengin olan daha fazla nüfusa neden olacaktır (Deliktaş, 2001:3). Kısaca özetleyecek olursak, Malthus'un büyüme modeli, nüfus, hâsıla ve çıktıdaki uyumsuzluk üzerine kurulmuştur. Nüfus artışından ötürü, durağan bir büyüme modeli benimsemiş ve ekonomilerin gelecekte durgunluğa ve yoksulluğa bürüneceği

tablosunu çizmiştir. Ancak, kişi başına gelir büyüme hızının nüfus artış hızından yüksek olduğundan ve teknoloji faktörü göz ardı edildiğinden Malthus'un tahmini gerçekleşmemiştir.

Son olarak, Mill'i ele alalım. Mill, Ricardo'nun büyüme sürecinde üretim girdileri arasında bölüşümü ve ekonominin uzun dönemde durgunluğa girdiği gibi temel görüşleri kabul ederken, uzun dönemde nüfusun denetlenebileceğine ve Malthusgil tehlikenin söz konusu olmayacağına inanmıştır. Mill, teknik yeniliklerin gücü konusunda, Ricardo'ya oranla daha iyimserdir (Kazgan, 2002:96).

Kısacası, Klasik büyüme modeli, günümüzdeki gelişmiş ülkelerin gelişme sürecini açıklayamamakta ve az gelişmiş ülkelerin de gelişme sürecini tam olarak yansıtamamaktadır. Klasik büyüme modelinde tam istihdam, tam rekabet koşulları gibi daha birçok katı varsayım olduğundan bu modelin işlemesi mümkün değildir. Ancak, büyüme üzerine ilk defa sistemli bir model olduğundan dolayı Klasik büyüme modeli oldukça önem taşımaktadır.

1.2.3. Marxist Büyüme Teorisi

Bu model emek-değer teorisine dayanmaktadır. Marx, emek değerini üç bölüme ayırmaktadır. Bunlar sabit sermaye (üretimde kullanılan sermaye), değişken sermaye (beşeri emek girdisi) ve artı değerdir (üretim sürecinde kullanılan emek ve sermayenin üstündeki ve ötesindeki aşırı değer). Artı değer olduğu yerde, tüm girdi değerinden daha az ödendiği için emek girdisinin sömürüldüğü belirtilmektedir. Bir başka deyişle, sermaye birikiminin sağlanması, üretimde sermaye birikimini arttıracak ve beşeri sermayesi yüksek emek ile üretim gerçekleştirilecektir. Bu sonuç da emeğin üretim verimliliğini arttıracak ve üretim daha az emek ile yapılacak dolayısı ile emek talebi azalacaktır. Girişimci üretimde az sayıda fakat verimi yüksek emekle bir başka deyişle daha az maliyetle daha çok kâr elde etmiş olacaktır. Bu durumda ekonomide işsizlik oranını yükseltecektir. İşsizlik oranının yükselmesi Marx'ın büyüme modelinde, çalışan emeğin kârının yükselmesine yol açtığı belirtilirken, sermaye birikiminin zamanla daha az kişinin elinde toplanacağını, uzun dönemde bu durumun toplam talep yetersizliği

nedeni ile ekonomik ve sosyal krizlere neden olacağı belirtilmektedir (Yılmaz, 2005:65).

Artık değerin miktarı ve oranı üç faktöre bağlıdır. Bunları; işgücünün uzunluğu, emeğin verimi ve işçinin reel ücretini oluşturan malların miktarı olarak sıralamıştır. Bu faktörlerin her biri tek tek veya topluca değiştirilebilir ve artık değerin miktarı ve oranı arttırılabilir. Yani Marx, artık değerin yaratılmasını sadece emek ile ilişkilendirmemiştir (Savaş, 2000:479). Marx'a göre bir malın değerini, o malın üretimi için gereken emek – zaman birimleri belirler. Kapitalistlerin kendi aralarındaki rekabetinin teknolojik ilerlemeyi, bunun da verimliliği beraberinde getireceğini ifade etmiştir. Yani Marx'a göre, ekonomi büyürken emeğin ortalama ürünü artıyorsa, kâr oranı artar ve ücret oranı azalır. Büyüme belirleyen nokta, girdilerin toplam üründen aldıkları payın değişmesidir.

Marxist modelde azalan verimler kanunu yer almadığından, kâr ile rant arasında bir ayırım yapılamaz. Bunun yanında ücret haddini de belirleyen, Malthus'un nüfus teorisi değil, yedek sanayi ordusu, yani sanayi merkezlerindeki işsiz kitesidir (Alkin, 1992:48).

Marx, teknolojik değişimin büyüme etkisini değil, artı-değeri yaratan ve çoğaltan koşulları, yani emeğin sömürsünü konu edinmiştir. Bu nedenle de teknolojik yeniliklerin büyüme ve kâr oranına etkilerini aynı titizlikle incelememişti. Ancak buna rağmen Marx, kapitalizmin yapısında bir yaratıcı tahrip gücü özelliği olduğundan söz ederek yandaşlarına teknolojik değişimin gücü ve etkisi ile ilgili geliştirilmeye müsait çok önemli ipuçları bırakmıştı (Gürak, 2006b:14). Marx, büyüme bir denge olarak değil, devamlı bir dengesizlik olarak kabul etmiştir ki; bu görüşünde Hegel'den etkilenmiştir. Marx, büyümenin dar bir geçit olduğunu da görebilmiş ve yatırımların fazla veya eksik olması halinde kapitalist sistemin konjonktür dalgaları göstereceğine işaret etmiştir. Konjonktür dalgalarının izahı Klasiklerde ve Neoklasiklerde esas analizlere bir etken ibaret olmasına karşın, Marx'ta konjonktür dalgalanmaları büyüme ile birlikte görülen bir olay olarak sisteme dâhil edilmiştir (Hiç, 1994:41).

Marksist kapitalist modelde büyüme belirleyen unsur kapital (sermaye) birikimidir. Sermaye birikimi artık değerin kapitale dönüşümüdür. Yani artık değer elde etmek için kullanılan sermayenin büyümesi, artık değerin büyümesi ile birikimli olarak

büyümektedir. Toplam artık-değeri belirleyen unsurlar, birikimin boyutunu da belirleyecektir. Toplam artık değeri, sömürü haddi (s/v) ve kullanılan emek sayısı belirler. Böylece emeğin verimi arttıkça artı-değer büyür ve birikim artar. Diğer taraftan birikimle beraber sermaye stoku arttıkça emeğin verimi de yükselir. Sonuçta, kapitalist ekonomide, birikim imkânı ile birlikte artık-değer de artan bir seyir izlemektedir (Özsağır, 2008:5). Marx modelinde, sermayenin organik bileşimi ve dolayısıyla kişi başına üretim arttıkça, toplam hâsıla içinde emeğin payı azalıyor demektir. Bu durum, uzun dönemde efektif talep yetersizliği yaratıp sistemi bunalıma sürüklemektedir (Alkin, 1992:50). Marx, kapitalist süreçte kâr oranları düştüğü için sınırlı bir büyümeyi öngörür. Ancak, kapitalizmin sorunlu olmasına rağmen, sürekli bir büyüme göstereceğini, bu büyümenin de kapitalizmin sonunu getireceğini iddia etmiştir.

Marx'ın büyüme teorisi, inançlarının etkisi altında kurulmuş ve şekillenmiştir. Tarihi maddecilik ve diyalektik, kapitalizmde çelişkilerin onarılmaz biçimde şiddetlendiğini göstermek için kullanılır. Bir yanda artı değer artarken, bir yanda kâr haddi azalır; bir yanda kapitalin organik bileşimi yükselip temerküz artarken, bir yanda işsizlik artmaktadır. Buna karşılık, sistem, sürekli olarak teknolojik değişme yaratsa da, kâr haddi azalırken, emeğin milli gelirdeki oransal payını koruması mümkün olmaz. Sonunda, iktisadi sistem patlayarak çöker (Kazgan, 2002:326).

1.2.4. Schumpeteryan Büyüme Teorisi

Schumpeter'in büyüme teorisi, kararsız denge ve kararsız büyüme üzerine kuruludur. Aslında, Schumpeter bir büyüme teorisi geliştirme arayışında değildi ama çok önemli bir özelliğin altını çiziyordu. Bunu da yeni teknolojiler olarak ifade ediyordu. (Gürak, 2006b:15-16). Schumpeter'e göre, büyüme, ekonominin tasarruflarının ve servetinin artması, nüfusun artması gibi nedenlerle meydana gelir. Gelişme ise, ekonominin kendi iç bünyesine ait nedenlerle değişmesidir. Bu değişim, yenilikler sayesinde mümkün olmaktadır. Ancak, yenilikler ve yatırımların kümelenmesi ekonomi belli bir trend ile yükselmeden de meydana gelebilir (Hiç, 1994:61).

Schumpeter beş tür yenilikten bahsetmektedir. Bunlar;

- Yeni bir mal oluşturma veya bir malın kalitesini artırma,

- Yeni bir üretim metodu oluşturma,
- Yeni bir pazara açılma,
- Yeni bir hammadde veya yarı mamul kaynağının bulunması,
- Bazı yeni organizasyonel endüstriler başarmaktır.

Schumpeter’de bu yenilikleri yapacak olan büyümenin gerçek itici gücünü oluşturan girişimcilerdir. Schumpeter’e göre kapitalist düzende sosyal ortam bu tip adamların yetiştirilmesine imkân hazırladığı, bunların yüksek kârlarına tahammül gösterildiği oranda büyüme hızlanacaktır (Özsağır, 2008:6). Schumpeter, girişimci ve inovasyonu büyümenin en önemli iki kaynağı olarak benimsemektedir. Üretim faktörlerinin miktarlarındaki değişimler ve yenilikleri de büyümeyi etkileyen temel unsurlar olarak görmüştür.

Schumpeter’e göre, büyümenin devamının sağlanabilmesi için, girişimcilerin çoğalması ve elverişli sosyal ve ekonomik koşulların oluşması gerekmektedir. Bununla birlikte, büyümenin sosyal ve ekonomik koşullarla açıklanması bir bakıma çelişki içine düşülmesine neden olmaktadır. Bunun için de, büyümenin olduğu ekonomilerde, büyümeyi yaratan sosyal ve ekonomik etkenlerin neler oldukları belirlenmeli ve daha sonra büyümenin ekonomik ve sosyal koşulları hakkında genellemelere gidilmelidir (Alkin, 1992:140). Schumpeter’e göre, başlangıçta ekonomi durgun bir yapıya sahiptir. Bu safhada, kâr ve faiz çok düşüktür. Girişimci yeni bir üretim tekniği veya yeni bir ürün bularak ekonomide bir hareket yaratır. Bu hareket durgun suya atılan bir taş parçasının yarattığı dalgaların etrafa yayılması gibi ekonominin diğer kesimlerine de yansır. Bu şekilde başlayan gelişme süreci içinde firmalar giderek büyür, sermayedarları çoğalır ve mülkiyet tabana yayılmaya başlar. Schumpeter, yenilikler ve yatırımların kümelenmiş etkileri ile gelişmeden çok dalgalanmaları açıklamaya çalışmasından dolayı bir gelişme modeli oluşturamamıştır denilebilir (Acar, 1990:35).

Schumpeter’in görüşleri, girişimci ile teknolojik gelişmenin aynı şey olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla, yenilikler büyümenin içsel bir değişkenidir. Hatta yenilikler ve teknolojik gelişmeyi büyümenin motoru olarak kabul etmektedir. Ancak yine de bir büyüme teorisi kurmuştur diyemeyiz.

Malthus'un nüfus teorisini ve Ricardo'nun azalan verimler teorisini reddeden Schumpeter kalkınma teorisinin uzun dönem öngörüsü ise, kapitalizmin artan ücretler ve refah sayesinde başarıya ulaşacağı ve bundan sonra aydınların kapitalist sistemden vazgeçip barış içerisinde sosyalist sisteme geçeceği'dir. Schumpeter'i, ihtilal öngören Marx'tan ayıran temel noktada budur (Hiç, 1994:56). Marx, kapitalizmin istikrarsızlığının, sonunda çöküşünü hazırlayacağına inandığı halde, Schumpeter'de depresyon dönemi, sistemin sağlığı için gerekli tasfiyenin olduğu dönemdir. Girişimciyi ve teknik yenilikleri ön plana çıkarma konusundaki benzerlik, ideolojinin belirlediği noktada, bu ikisini birbirinden ayırmaktadır (Kazgan, 2002:164).

1.2.5. Keynes'te Büyüme

Keynes, durgunluk halinde bulunan bir ekonominin durgunluktan kurtulup büyümeye başlayabilmesi için ilk ivmeyi nasıl ve nereden alabileceği konusu üzerinde dururken, büyüme halinde olan bir ekonominin sorunlarını ikinci plana bırakmaktadır. Bu nedendir ki; Keynes'in büyüme konusundaki görüşleri statik bir içerik taşımaktadır (Acar, 1990:40). Aslında Keynes'in büyüme ile ilgili bir kuramı olduğunu tam olarak söyleyemeyiz (Gürak, 2006a:83). Onun büyüme hakkındaki görüşleri daha sonra bir kuram şeklinde ele alınmıştır. Keynes, Büyük Buhrandan sonra kesintisiz bir büyüme öngörüyordu ve zamanın şartlarından dolayı durgunluk yaşayan ekonomileri durgunluktan çıkarmak için neler yapılabileceği üzerinde durmaktaydı.

Keynesyen kısa dönem büyüme modelinin özellikleri ve temel varsayımları şöyledir:

*Eksik istihdamda da denge olabilir.

*Ücret düzeyini işgücü arz – talep yasası belirlemez ve esnek değildir; ücret düzeyi düşmeye karşı dirençlidir.

*Say yasası geçerli değildir. Arz sınırsız esnektir ama arz miktarını efektif talep belirler.

*Faiz oranını para miktarı değil, para arz – talebi belirler.

*Beklentilerin önemi büyüktür.

* $I = f(\text{MEC}, i)$; $\text{MEC} > i$ olduğu zaman yatırım yapmaya devam edilir

* $\text{MEC}(\text{Marjinal dışsal maliyet}) = i$ olduğu zaman dengeye ulaşılmıştır.

*Dengede tam istihdama ulaşılmamışsa kamu harcaması gerekir.

* $I=S=sY$ denklemi uzun dđnem için gereklidir.

*Teknolojik yenilik ve beşeri sermaye yoktur (Gđrak, 2004:74).

Bu varsayımlar altında, Klasik ve Neoklasik teorilerin tersine Keynesyen teori, tasarruf ve yatırım fonksiyonlarını birbirinden bağımsız olarak tanımlamış ve mal piyasasında aşırı talebe bir cevap halinde fiyatların yđkselmesine izin vererek tasarrufların gelir dağılımı yoluyla artacağını ne sđrmektedir (Kaynak, 1989:154). Keynes'in ngörlerine gre artan efektif talep sayesinde yatırımlar artacak, pazarlar bđyyecek ve artan işblm sonucu verimlilik kendiliğinden artış gsterecekti. Modelin temel amacı durağan bir ekonomide işsizlik dengesinden tam istihdamlı dengeye ulaşmaktı. Bu durum ise bize sadece kısa dđnem bđyme zerinde fikir verebilir, uzun dđnem bđymeyi açıklayamaz (Gđrak, 2006b:15). Uzun dđnem bđyme ise, ancak bilinçli devlet mdahaleciliği ile sağlanabiliyordu. Ancak, Keynesyen model kısa dđnemde tam istihdamlı dengeye ulaşmaya çalışırken, uzun dđnem bđyme ile ilgili bir grşe yer vermemiştir.

Keynes'e gre ekonomide eksik istihdam sz konusudur ve bu durumdan kurtulabilmesi için ekonominin durgunluk durumundan çıkması yani toplam talebin arttırılması gerekmektedir. Toplam talebin arttırılması ile yatırım harcamaları artacak ve ekonomide bđyme sağlanacaktır. Bđymenin hızlanması ile birlikte ekonomide tam istihdam dengesine doğru yaklaşılacaktır. Fakat Keynes, genel teori eserinde tam istihdam dengesinin zel bir durum olduğunu belirtmektedir. Bir başka ifade ile Keynes'in iktisat politikasındaki asıl amacı ekonominin bđymesi olmayıp, ekonomiyi durgunluktan kurtarıp işsizliği nlemektir (Yılmaz, 2005:66).

Keynes zellikle kısa dđnem konjonkturel dalgalanma ile ilgileniyordu ve uzun dđnem bđyme ile ilgili bir grş belirtmiyordu. Ayrıca, nitelikli emek ve teknolojik yenilikler de ilgi alanında olmadığından bunlarla bđyme arasında bir ilişki kurma çabası da olmamıştır (Gđrak, 2006a:84). Keynesyen bđyme modeli, istikrarsız dengeli bir

modeldir. Keynes kısa vadeli politikalar önerir. Zaten, amacı uzun dönemli büyümeyi açıklamak değil, kısa dönemde eksik istihdamdan tam istihdama ulaşmaya çalışmaktır.

Keynesyen büyüme modeli, ekonomik büyümeyi kamu harcamalarındaki artışa bağlamaktadır. Keynesyen büyüme modeli, yatırımların yalnızca milli gelir üzerindeki etkilerini dikkate alarak kapasite etkisi ile ilgilenmemektedir (Durkaya ve Ceylan, 2006:80). Keynesyen büyüme modeli çarpan ve hızlandırıcı mekanizmasına dayanmaktadır. Çarpan mekanizmasında ekonomik büyüme, tüketim ve yatırım fonksiyonlarında marjinal tüketim eğilimine bağlı olarak otonom yatırımlarla açıklanmıştır. Keynesyen büyüme modelinde otonom yatırımlardaki bir artış, çarpan etkisi ile milli gelirden artışa yol açmaktadır. Marjinal tüketim eğilimindeki bir artışa bağlı olarak otonom yatırımlar milli geliri arttırmaktadır. Hızlandırıcı mekanizmasında ise uyarılmış yatırımlar gelirin bir fonksiyonu olarak ele alınmaktadır ve yatırımın milli gelir üzerine etkisi sınırlıdır (Çetinkaya ve Şahin, 2009:107).

1.2.6. Harrod – Domar Büyüme Teorisi

Harrod-Domar büyüme modeli Keynes'in kısa dönemli statik analizini uzun dönemli bir yapıya dönüştürerek, yatırımların ekonomik etkilerini daha geniş bir şekilde ele almaktadır. Ona göre yatırım, üretim kapasitesi ve milli geliri arttırmaktadır (Çetinkaya ve Şahin, 2009:107). Keynes sonrası gelişen Harrod – Domar modeli, uzun dönemde istikrarlı bir büyüme öngören dinamik bir modeldir. Bu yönüyle de Keynes'ten ayrılmaktadır.

Harrod ve Domar, devamlı büyüme koşullarını incelerken, yatırımların talep ve kapasite arttırıcı etkileri arasında belli bir dengenin bulunması gerektiğini ortaya koymuşlardır. Bu modelin diğer modellere kıyasla üstün yanı, Schumpeter ve Rostow'un modelleri gibi ölçülemez değil, bütünü ölçülebilir değişkenlerle çalışmasıdır. Bütün bu üstünlükler, Harrod – Domar modelini evrensel bir niteliğe büründürdüğünden sosyalist ülkeler dahi, bu modeli bir planlama aracı olarak görmüştür (Alkin, 1992:123). Keynes sonrası iktisadi büyümeyi açıklayan Harrod-Domar modeli Keynes'in ihmal ettiği yatırımların kapasite etkisini analize sokmuştur. Bu nedenle modelin özü, yatırımların kapasite artışı etkisidir. Her yatırımın ekonomi üzerine iki etkisi vardır. Birincisi

yatırımın gelir artırıcı etkisidir. Bu Keynesyen modelin ana eksenini oluşturan çarpan analiziyle ifade edilen yatırımın kendisinden daha büyük bir artışa yol açmasıdır. Yatırımın ikinci etkisi üretimde kapasite artışına yol açmasıdır. Harrod-Domar büyüme teorisi toplam talep, üretim ve istihdam arasındaki ilişkileri açıklayarak ekonominin büyüme hızını marjinal tasarruf oranı ve sermaye-hasıla katsayısına bağlamaktadır (Özsağır, 2008:6-7). Harrod-Domar büyüme modelinin vurguladığı temel prensip, net yatırımın ikili etkisidir. Net yatırım bir yandan üretime yönelik bir talep oluştururken, diğer yandan çıktı üretmek için ekonominin kapasitesini arttırmaktır (Parasız, 2003:89). Harrod-Domar modeli yatırımların hem gelir yaratıcı hem de kapasite arttırıcı etkilerini öne çıkarmaktadır (Durkaya ve Ceylan, 2006:80).

Harrod'a göre, planlanan tasarruflar mutlaka gerçekleştirilir. Gerçekleşen veya fiili tasarruflar ise, fiili yatırımları finanse edecektir. O halde, fiili yatırımlar, fiili tasarruflar ve planlanan tasarruflar birbirine eşittir. Temel sorun ise, planlanan yatırımların tamamının planlanan ve gerçekleşen tasarruflar tarafından fiili yatırım halinde gerçekleştirilip gerçekleştirilemeyeceğidir (Alkin, 1992:131).

Harrod-Domar modelinde büyüme, milli gelirdeki artışlarla ölçülebilmektedir. Milli gelir seviyesi Y , milli gelirdeki artış ΔY ile gösterilecek olursa, büyüme hızı (Y), $Y=\Delta Y/Y$ ifadesi ile belirtilir.

Modele göre büyümeyi belirleyen unsurlar yatırımların ve sermaye-çıktı artış oranının büyüklükleridir. Oysa teknolojinin veri olarak alındığı böyle bir modelde büyüme ancak piyasalar doyuma ulaşınca kadar devam edebilir ve sonrasında, eğer yeterli satın alma gücü varsa, ancak nüfus artışı kadar artabilir (Gürak, 2006a:87). Harrod – Domar modeli, büyüme hızını, yatırımlardaki artış oranına veya sermaye stokundaki net artışlarla gerçekleşen sermaye birikimine bağlamaktadır. Çünkü yatırımlar hem arz, hem talep yaratmaktadır.

Harrod-Domar büyüme modelleri gelişmiş ekonomiler için kurulmuşlardır. Modellerin temel amacı; ekonomiyi, işsizlik ve enflasyon ortamına sokmadan yürütebilmektir. Gelişmekte olan ülkelerde tek amaç bu olmayıp aynı zamanda ekonominin yeterli bir hızla büyümesi de önem taşımaktadır. Harrod-Domar ise modellerinde işin bu yönü üzerinde hiç durmamışlardır (Acar, 1990:48).

Harrod-Domar büyüme modelinde büyümenin devamlılığını sağlamak çok zordur. Bu dengesizliklerin doğmaması, doğmuşsa giderilmesi için devlet sürekli dengeleyici rolü üstlenmiştir. Artan harcamaların milli geliri ve tasarrufu artırarak kendi finansmanını doğurduğu görüşü kamu harcamalarının artmasında ve kamu açıklarının ortaya çıkmasında etkili olmuş, geleneksel denk bütçe prensibi terk edilmiştir. Bütçe açıkları emisyonla finanse edilince enflasyon sorunu ortaya çıkmış; iç borçla finanse edilince faiz oranları artmış, yatırımlar azalmıştır. Dış borçla finanse edilince önce enflasyon baskısı doğmuş, sonra döviz kurları ve devletin borç yükü artmıştır. Bütçe gelirlerinin büyük kısmı borçların anapara ve faiz ödemesine gitmiş, kamu yatırımları iyice azalmıştır (Bulut, 2009:24).

1.2.7. Post Keynesyen Büyüme Teorisi

Post Keynesyen büyüme teorisi, Neoklasik büyüme teorisinin temel ilkelerini reddeden ve toplam talebin önemini vurgulayan, büyümeyi ve konjonktürel dalgalanmaları birlikte inceleyen bir modeldir. Konjonktürel dalgalanmalar kısa dönemli bir analizken, büyüme konusu uzun dönemli bir analizdir.

Kaldor'un ekonomik büyüme teorisinin amacı, büyüme oranını belirleyecek ekonomik değişkenlerin durumunu araştırmak ve neden bazı toplumlar diğerlerine göre daha hızlı büyüme sergiler sorusunun altında yatan gerçekleri tespit etmektir (Çetin, 2009:358). Kaldor'un büyüme modeli, toplam talep büyümesi, ölçüğe göre artan getiriler gibi unsurları içermekte ve teknik ilerleme fonksiyonuyla beraber Keynesyen büyüme modelinin bir sonucu olarak ifade edilmektedir (Palley, 1996:113-114).

Kaldor'un büyüme modelinde, uzmanlaşma farklılıklarının ülkelerin ekonomik performansları üzerinde etkisi incelenmiştir. Kaldor, dış ticarete açılma ve uzmanlaşma farklılıklarının ülkelerin ekonomik büyümeleri üzerindeki etkisiyle ilgili olarak geleneksel yaklaşımın öngördüğünden farklı sonuçlara ulaşmıştır. Örneğin, tarım sektöründe azalan verimler geçerliken, imalat sektöründe ise artan verimler geçerlidir (Türker, 2007:44-45). Kaldor, sonuçta sermaye sahiplerinin çalışanlardan daha yüksek tasarruf oranına sahip olacaklarını göstermiştir.

Bir ülkenin imalat sektörünü genişletebilmesi ve yaparak öğrenmenin sağladığı artan getirilerden faydalanabilmesi için dış talebinin de artması gerekmektedir. Bu nedenle ekonominin büyüme oranını ve imalat sektörünün büyüme oranını belirlemede ihracat önemli bir role sahiptir. Neoklasik yaklaşımdan farklı olarak, Kaldor, uluslararası rekabet gücünün bir ülkenin yeni mallar üretme yeteneğine bağlı olduğunu ifade etmiştir. Çünkü yeni mallara olan talep, büyümenin yol açtığı genel talep artışından daha yüksektir. Bu görüşte geleneksel malların ticareti hariç tutulduğunda, fiyat rekabeti ihracatı açıklamada önemli bir role sahip değildir (Türker, 2007:45).

1.2.8. Neoklasik Büyüme Teorisi

1956'da Solow'un öncülüğünde kurulan Neoklasik büyüme teorisi, 1961'de Denison, 1965'de de Cass ve Koopmans tarafından geliştirilmiştir (Ehrlich, 1990:1). Neoklasik büyüme teorisi, nüfus artışına ve teknolojik değişmeye tasarruf, yatırım ve ekonomik büyümenin nasıl cevap verdiğini açıklamaktadır. Neoklasik büyüme teorisi, Solow – Swan modeli olarak bilinmektedir. Bu teori, Solow ve Swan tarafından geliştirildiyse de, uzun yıllar Solow'un adıyla özdeşleşmiş, daha sonraları Solow – Swan modeli olarak anılmaya başlamıştır. Buna rağmen teoride Solow'un göreceli üstünlüğü olduğu aşikârdır. Bu modellere Neoklasik denmesinin nedeni tam rekabet koşullarını, üretim faktörlerinin marjinal verimliliklerine göre ödeme yapıldığını, tam istihdamı ve değişen bir sermaye çıktı oranını kabul etmelerinden kaynaklanmaktadır (Parasız, 2003:131, 143).

Solow, sermaye ve emeğin ikamesini kabul etmiştir. Harrod da buna benzer görüşleri desteklemektedir. Harrod'un sermayenin derinliği hakkındaki analizi Solow'un görüşleri ile paraleldir (Wan, 1971:33). Harrod – Domar büyüme modelinin bir bıçak sırtı dengesi tanımladığını ileri süren neoklasikler, üretimin sabit getiri ve değişen faktör oranlarına göre gerçekleşmesi durumunda aynı karar büyümenin tutturulabileceğini öngörmüşlerdir (Alkin, 1992:135). Solow, Harrod – Domar modelini iki açıdan eleştirmiştir. İlk olarak, neoklasik iktisatçılar ekonominin devamlı ve istikrarlı bir biçimde büyüyeceğini, denge durumundan ayrılmalar olsa bile ekonominin tekrar eski denge durumuna döneceğini kanıtlamaya çalışmışlardır. Ancak, Harrod'un modelinde, garantili büyüme hızı doğal büyüme hızına eşit olursa istikrarlı bir büyüme

olacağı, aksi takdirde dengesizlik doğacağı belirtilmiştir. Solow'a göre bu hata, Harrod – Domar modelinin varsayımlarından kaynaklanıyordu. İkinci olarak ise, Harrod – Domar tipi büyüme modellerini yanlış analiz araçları kullanmakla suçlamaktadır. Solow'a göre çoğaltan ve hızlandıran gibi kısa dönem araçları, bir uzun dönem olgusu olarak ekonomik büyümeyi açıklamakta yetersiz kalmaktadır (Savaş, 2000:852-853).

Solow modeli neden bazı ülkeler yoksulken diğer ülkelerin çok zengin olduğunu anlamamızda önemli bir mihenk taşıdır. Ceteris-paribus varsayımına göre yüksek tasarruf/yatırım oranına sahip ülkeler, daha zengin olma eğilimindedirler. Bu tür ülkeler, daha çok işçi başına sermaye birikimi yapmaktadırlar ve işçi başına daha çok sermayeye sahip ülkelerin de işçi başına çıktı düzeyi daha yüksektir. Buna karşılık, yüksek nüfus artış hızına sahip ülkeler, Solow modeline göre, yoksullaşma eğiliminde olacaktadırlar. Bu ekonomilerdeki tasarrufların önemli bir kısmı, artan nüfus karşısında sermaye-işgücü oranını sabit tutmaya gitmek zorundadır. Bu sermaye genişlemesi gerekliliği, sermayenin derinleşmesini güçleştirmekte ve bu ekonomiler daha az işçi başına sermaye biriktirme eğilimine girmektedir (Jones, 2001:29).

Neoklasik büyüme modelinin çeşitli varsayımlar vardır. Bunları aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

- Üretim faktörleri arasında ikame mümkündür. Üretim faktörleri için ölçeğe göre azalan getiri, üretim fonksiyonu için ise ölçeğe göre sabit getiri vardır.
- Dünyada aynı özelliklere sahip homojen mal üretilir ve tüketilir. O yüzden emek (L) ve sermaye (K) olarak iki üretim faktörü vardır ve üretim fonksiyonu 1. derece homojendir.
- Ekonomide tam rekabet koşulları geçerlidir ve tam istihdam vardır. Üretim faktörleri için azalan verimler yasası geçerlidir ve ekonomi Pareto optimaldir.
- Sermaye – hâsıla veya sermaye – emek oranı sabit olmadığı için Cobb – Douglas üretim fonksiyonu kullanılmaktadır.

- Ülkeler dış ticarete kapalıdır. Bu yüzden de yatırımları tasarruf miktarı belirlemektedir. ($S=I=sY$) Tasarruf oranı sabittir ve tasarruf oranındaki artış, büyüme hızına etki etmemektedir.
- İşgücüne katılım oranı ve nüfus artış hızı sabittir. Nüfus artış hızı ve emek dışsaldır. Emek, nüfus artışına bağlı olarak artmaktadır.
- Devletin ekonomiye müdahalesi minimum düzeydedir.
- Üretim fonksiyonu $Y= f(K,L)$ biçimindedir ve Cobb – Douglas üretim fonksiyonu kullanıldığından aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir:

$$Y= f(K,L) = K^\alpha L^{(1-\alpha)} \dots\dots\dots 0 < \alpha < 1 \quad (1.1)$$

- Teknolojik gelişme dışsaldır. Teknoloji, Ar-Ge'den etkilenmemektedir ve teknolojik ilerleme hızı sabittir.
- Beşeri sermaye kabul edilmediğinden beşeri sermayedeki üretkenlik değişimleri de dikkate alınmamaktadır.

Bu varsayımlar altında kurulan model, fert başına sermayenin yine fert başına üretim veya tüketim ile aynı oranda artış gösterdiği bir dengeli büyüme çizgisi tanımlamaktadır. Denge durumuna erişildiğinde fert başına gelir ve tüketimdeki artış oranı teknolojik gelişme hızıyla eşit hale gelmektedir. Diğer bir deyişle, modelde dışsal bir değişken olan teknoloji, fert başına gelirdeki artışı sağlayan yegâne faktördür ve denge durumundaki büyüme hızı tasarruf eğiliminden bağımsız olarak ortaya çıkmaktadır (Özsağır, 2008:7).

Neoklasik teorinin iki temel öngörüsü bulunmaktadır. Bu modelde tasarruf oranı ile durağan olan sermaye işgücü ve kişi başına gelir değerleri doğru orantılıdır. Yani görece olarak daha çok tasarruf eden bir ülke daha az tasarruf edene oranla durağan halde sermaye yoğun ve daha zengin olacaktır. Ancak tasarruf oranındaki artış durağan haldeki büyüme hızına etki etmemektedir. Model, azalan verimlerle ifade edildiğinden, model durağan hale geldiğinde ekonomik büyümeyi belirleyen temel unsur teknolojiye bağlı değişim ve nüfus artış hızıdır. Diğer yandan, bu iki unsur model içerisinde belirlenmemekte ve dışsal olarak katılmaktadır. Bu nedenle teknolojik gelişme iktisadi büyümenin temel kaynağı olmakla birlikte, teknolojik gelişmenin

kaynağı modelde içsel olarak açıklanamamakta ve dışsal olarak kabul edilerek gökten yeryüzüne inen bir lütuf olarak tanımlanmaktadır. Teknoloji kara bir kutu olarak kaldığı için teknolojik gelişmenin doğasının anlaşılmasında, teknolojik gelişmeye etki eden faktörlerin analizinde neoklasik iktisat yetersiz kalmaktadır (Tuncel, 2009:6).

Neo-klasik büyüme kuramında, Azalan Verimler Kanunu işlediğinden, model durağan hale geldiğinde iktisadi büyümenin belirleyicileri, teknolojik gelişmelerdeki değişme ve nüfus artış hızı olarak ortaya çıkmaktadır. Uzun vadede büyüme hızının dış gelişmeler tarafından belirlenmesi, ülkelerin uzun dönemde kişi başına sermaye ve gelir seviyelerinin birbirine yakınsayacağı anlamına gelmektedir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının uzun dönemde ortadan kalkacağı şeklindeki bu yaklaşıma “yakınsama hipotezi” denilmektedir. Bu hipoteze göre, sermayenin işgücünden daha hızlı arttığı bir ekonomide faiz hadlerinin düşeceği ve yoksul ülkelerin zengin ülkelere daha hızlı büyüüp er ya da geç onları yakalayacakları savunulmaktadır (Bulut, 2009:26).

Solow, neo-klasik büyüme modelinde, emek hacmindeki değişimleri dikkate alarak emek ve sermayenin birbirlerine ikame olabileceklerini ifade etmektedir. Solow, büyümenin değişken faktör oranları ve esnek faktör fiyatları nedeni ile istikrarsız olamayacağını kanıtlamaktadır. Bu modele göre, nüfus artışı ve teknolojik ilerleme büyümenin kaynağını oluşturmaktadır (Yılmaz, 2005:66). Neoklasik büyüme modeli, teknolojik gelişmenin yokluğu nedeniyle geçici bir büyüme öngörür. Solow modelinde tek ürün varsayımı olduğundan ve yeni ürünlerin üretimi olmadığından model, uzun dönem büyümeyi açıklayamamaktadır.

Neoklasik büyüme modeline göre, uzun dönem büyüme oranı tamamen dışsal (exogenous) bir faktör olan teknolojik ilerlemeye bağlıdır. Bu modele göre, kişi başına gelir denge seviyesini aştığında, fiziki sermaye stoku daha yavaş büyürken, fert başına gelir denge seviyesinin altında kaldığında, fiziki sermaye stoku daha hızlı büyür (Deliktaş,2001:7).

Üretim faktörlerinin miktarındaki değişmeye bağlı olmayan ve sadece teknolojik değişmeye bağlı olan mal ve hizmet miktarındaki artışlara Solow artığı denir. Solow artığı, sadece teknolojik ilerlemeden kaynaklanan büyüme oranını gösterir. Bu da, toplam faktör verimliliğinden farkıdır. Solow artığı, büyümenin üretim faktörleri

tarafından açıklanamayan kısmını oluşturur. Solow artığında, büyüme, dışsal teknolojik yeniliklerden kaynaklanmaktadır.

Neo-klasik büyüme modeli, büyümenin dışsal Solow artığındaki gelişmelerden kaynaklandığını vurgulamakta ve ülkelerin sermaye başına gelirlerinin yakınsayacağını ifade etmektedir (Çetinkaya ve Şahin,2009:113). Neoklasik teoride, kişi başına uzun dönem büyümenin tek belirleyicisi dışsal teknolojik gelişmedir. Bu nedenle diğer ülkelerle olan ticari ilişkiler ekonominin uzun dönem büyümesi üzerinde herhangi bir etkiye sahip olamayacaktır (Türker, 2007:47-48). Solow, 1957'de sunduğu araştırmada ABD'deki büyümenin yaklaşık yüzde 80'lik kısmının klasik anlamda emek ve sermaye malları artışından değil, teknolojik değişimden kaynaklandığını tespit etmişti. Bu çalışmadan sonra büyümenin, gerçekleşen büyümenin tasarruf oranıyla belirlenen yatırımlardan ziyade, teknolojik yeniliklerden kaynaklandığı görüşü, iktisatçılar tarafından daha çok rağbet görmeye ve büyüme modellerinde daha sık yer almaya başlamıştır. Ancak, değişimin neden olduğundan ziyade hangi sonuçları olduğu konusunda ilgilenen Neoklasik öğretilerde teknolojik yenilikler dışsal bir etken olmaktan öte yer edinememiştir (Gürak, 2006b:16).

Büyüme literatürüne son yıllara kadar hâkim olan Solowcu Neoklasik model iktisadi büyümenin kaynağını teknoloji olarak ele alırken, teknolojinin bizahati kendisini model içinde açıklama becerisini gösterememiştir. Diğer yandan, bu modeller ülkeler arasındaki gelir farklılıklarını açıklamada başarısız kalmışlardır (Tuncel, 2009:3). Neoklasik büyüme modeli, ekonomik büyümeyi iki temel üretim faktörü arasındaki karşılıklı etkileşimin bir sonucu olarak açıklamaktadır. Bu iki temel üretim faktörünü ise teknoloji ve geleneksel girdiler oluşturur. Geleneksel girdiler; emek ve topraktır. Beşeri sermaye ise emek faktörü içerisinde ele alınıp ayrı bir faktör olarak değerlendirilmez. Modern üretim yaklaşımında ise beşeri sermaye ayrı bir faktör olarak ele alınmakta ve büyümenin temel unsurunu oluşturmaktadır (Deliktaş, 2001:6).

Solow-Swan'ın dinamik modeline göre; durağan hale (uzun dönem) ulaşıldığında kişi başına üretimin (ve dolayısıyla gelirin) büyüme hızının sıfır olacağı ortaya çıkmaktadır. Bu öngörü, Batı Avrupa ve Amerika'da yaklaşık iki yüz yıldır gözlenen büyüme performansı ile çelişmiştir. Neo-Klasik iktisatçılar bu durumda büyümeyi ekonomiye dışsal olan teknolojik gelişmeler/verimlilik artışları ile açıklamışlardır. Yani

teknolojinin ilave edildiği Geliştirilmiş Solow Modelinde kişi başına kalıcı büyümenin kaynağını oluşturan teknoloji, cennetten düşen bir meyve gibi kabul edilmiştir (Bulut, 2009:25-26). Neoklasik büyüme modellerinde, bağımsız bir yatırım fonksiyonu yoktur ve tasarruflar, yatırımlar tarafından belirlenmektedir. Bağımsız yatırım fonksiyonu olmadığı için, tam istihdam dengesinde büyüme kaçınılmazdır. Örneğin, tabii büyüme haddi gerekli büyüme haddinden büyükse, reel faiz haddindeki yükseliş yatırımları düşürmez, fakat kapital/hâsıla oranını düşürür ve gerekli büyüme haddini yükseltir (Kazgan, 2002:252).

Solow, modelinin yatırımların önemini yeterince yansıtmadığı ve teknolojik gelişmenin büyük kısmının üretilen mallarda cisimleştiği düşüncesindedir. Hatta bir çalışmasında teknolojik yeniliklerin üretim surecine sadece üretim tesisi ve araç-gereçlere yapılan yatırım ile uygulanacağını varsayar. Ancak daha sonraları, cisimleşme kavramını bir kenara bırakmayı tercih etmiştir. Çünkü Denison içselleşme yaklaşımının fazla açıklayıcı niteliği olmadığı düşüncesindedir (Gürak, 2006a:101).

Neo-klasik büyüme teorisi daha ziyade fiziki ve hatta beşeri sermaye birikimlerinin modellenmesine önem vermiştir. Bunun yanında da, uzun dönemde büyümeye teknolojik ilerlemenin sebep olduğunu belirtmiştir. Kısacası, neo klasik teori kendi eksikliğini kendisi ortaya çıkarmıştır (Jones, 2001:72). Neoklasik teoride teknolojinin dışsal bir değişken olarak alınması, aktif politikalar olmaksızın ülkelerin yakınlaşacağı tezi ve üretim faktörleri için ölçeğe göre azalan, üretim fonksiyonu için ise sabit getiri varsayımları içsel büyüme teorisi tarafından sorgulanmıştır (Atamtürk, 2007:91).

1.2.9. İçsel Büyüme Teorileri

1980'lerden itibaren Neoklasik büyüme teorisi yerini, yeni büyüme teorisi veya diğer adıyla içsel (endojen) büyüme teorisine bırakmıştır. İçsel büyüme teorisi, büyümeyi, Neoklasik modeldeki gibi piyasa mekanizmasının kontrolü altında olmayan dışsal teknolojik değişme yerine, merkezi olmayan bir piyasa yapısı içinde serbestçe faaliyet gösteren ekonomik güçlerin içsel olarak belirlediğini ileri sürmektedir (Romer, 1994:3). Neoklasikler teknoloji ve büyümeyi dışsal kabul ederken, içsel büyüme teorisinde büyüme ve teknolojik gelişme içsel faktörlerle izah edilmektedir. Neoklasik büyüme

modellerinde ölçeğe göre azalan getiri varken, içsel büyüme teorisinde beşeri sermayenin yardımıyla bu azalan getiri, artan getiriye neden olacaktır. Aynı zamanda teknolojik gelişme, dış ticaret, kamu politikaları, mali araçlar ve bilgi gibi faktörler de bu artan getirinin diğer nedenleri olarak sayılabilir.

İçsel büyüme modellerinin ortak çıkış noktalarından birisi, Neoklasik iktisadın egemen büyüme yaklaşımının da etkisiyle olsa gerek, fizikî sermayeye çok uzun on yıllardır verilen önemin abartılı olması ve uzun vadeli büyüme açısından asıl önemli olan üretim faktörünün beşeri sermaye olmasından kaynaklanmaktadır (Kibritçioğlu, 1998:17). İçsel büyüme teorileri küçük bir matematiksel ayrıntıya dayanmakla beraber çok geniş imalara sahiptir. Teori, öncelikle Neoklasik teorinin aksine teknolojik gelişmenin ekonomik sistemin içinde oluştuğunu, dolayısı ile ekonomik kararlardan etkilendiğini ima etmektedir. İkinci olarak yakınsama teorisini reddetmektedir. Üçüncü olarak bu teorilerde optimal büyüme oranına ulaşılması için devlet müdahalelerinin vazgeçilmez olduğu ortaya çıkmaktadır (Yülek, 1997:90). Eski ve yeni büyüme modelleri arasındaki en önemli fark, sermayenin getirisine ilişkin kabul ettikleri varsayımdan kaynaklanmaktadır. Neoklasik büyüme modelleri sermayenin azalan getirisini kabul ederken, içsel büyüme modelleri beşeri sermayeyi de kapsayan sermayenin artan getirisinin olabileceğini ve bu artan getirinin de uzun dönemde büyümeyi azaltmayacağını öngörmektedirler. İçsel büyüme modellerinde, ekonomik büyümenin içsel iktisadi temelleri olacağı söylenmekte ve ülkelerin gelir seviyelerinin kendiliğinden birbirine yaklaşacağı tezi yıkılmaktadır. Neoklasik modelin aksine, az gelişmiş ülkeler eğer gerekli önlemleri almazlarsa gelişmiş ülkeler ile arasındaki fark daha da artacaktır. Yeni büyüme modellerinde teknoloji içselleştirilmekte ve kamu politikalarının ekonomik büyümeyi etkileme mekanizmaları öne çıkartılmaktadır (Tuncel, 2009:8). İçsel büyüme modellerinin Neoklasik büyüme modellerinden farkı, uluslararası ticaretin uzun dönem ekonomik büyüme oranı üzerinde etkili olmasından kaynaklanmaktadır (Türker, 2007:51). İçsel büyüme modellerinde ekonomik büyümenin içsel iktisadi temelleri olacağı ifade edilmektedir. Bu modellerde ülkelerin gelir seviyelerinin kendiliğinden birbirine yaklaşacağı tezi yıkılmaktadır. Neoklasik modelin öngörülerinin aksine, az gelişmiş ülke eğer gerekli önlemleri almazsa gelişmiş ülke ile arasındaki uçurum gittikçe açılacaktır ve Neoklasik modellerin aksine şokların uzun dönemli etkileri olacağı gösterilmektedir (Yülek, 1997:96).

Neoklasik büyüme teorisinin öngördüğü yakınsama olgusunun verilerle tam olarak desteklenememesi içsel büyüme teorilerini daha popüler yapmıştır. Yani dünyada uluslararası düzeyde fakirlik ve zenginlik arasındaki mesafe açılarak gelir dağılımı aşırı derecede bozulmuştur. Ekonomik büyümenin kaynağının teknolojik gelişme olduğu konusunda büyüme teorileri benzer görüşlere sahipken, bu son gelişme teknolojinin kendiliğinden ortaya çıkmadığını ve kullanım maliyetinin mutlaka ödenmesi gerektiği şeklindeki olgunun büyüme modellerinde dikkate alınması gerektiği sonucunu vermektedir (Yardımcı, 2006:100). Yeni içsel büyüme teorilerinde, dışsal dinamiklerin ancak içsel dinamiklerin harekete geçirilmesi ve uyumu ile büyümeyi sürdürebilir kılacağı ön plana çıkmaktadır. Bu noktadan hareketle, beşeri sermayenin eğitimi ve işgücünün verimini arttıran diğer unsurlar devletin bu alanlara desteğini gerektirmektedir. Devleti ekonomik alanda minimize eden Neoklasik yaklaşım ile devleti bu anlamda yeniden düzenleyici bir ekonomik aktör olarak tanımlayan içsel büyüme modelleri arasında önemli bir fark oluşmaktadır (Atamtürk, 2007:92). İçsel terimi firmalar veya tüketiciler gibi ekonomik birimlerin kâr ya da fayda gibi amaç fonksiyonlarını en yükseğe çıkarmak için gerçekleştirdikleri bilinçli faaliyetlerden ortaya çıkan yeniliklere işaret etmektedir. İçsel büyüme modellerinin sınıflandırılması ve açıklanmasında karşılaşılan güçlüklerden birisi de, sınıflandırmada çok çeşitli kategoriler kullanılmasının yarattığı zorluklardır. Bir diğeri ise, modellerin işleyiş mekanizmalarının aşırı derecede ileri matematik yöntemleri kullanılarak oluşturulmasıdır (Yardımcı, 2006:99).

İçsel büyüme modelleri ile ilgili çeşitli ayrımlar olsa da AK modeli ve Ar-Ge modeli çerçevesinde ayırım yapmak daha elverişlidir.

1.2.9.1. AK Modeli

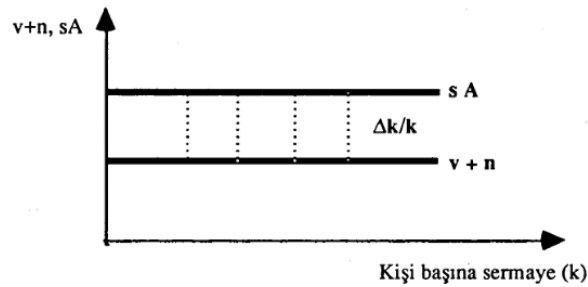
En basit içsel büyüme modeli olan AK Modelini 1991 yılında Sergio Rebelo ortaya koymuştur ve model Romer ve Lucas tarafından da benimsenmiştir. Üretim fonksiyonu $Y=AK$ şeklinde kurulduğundan dolayı model, AK Modeli olarak adlandırılmaktadır. Bu fonksiyonda A ekonominin teknoloji seviyesini gösteren pozitif bir sabiti, K ise fiziki ve beşeri sermayeyi, yaparak öğrenmeyi, teknik bilgiyi ve/veya ekonominin sermaye stokunu göstermektedir.

AK Modeli, sermayenin azalan marjinal getirisi varsayımını kaldırarak, dışsal teknolojik gelişmenin var olmadığı durumda bile uzun dönemde kişi başına büyümenin sürdürülebileceğini göstermektedir (Yardımcı, 2006:101). AK Modeli, dışsal teknolojik gelişmenin olmadığını ve işgücü artış oranının 0 olduğunu kabul etmektedir. AK Modeli, sermaye stoku artarken sermayenin getirisinin azalmayacağı varsayımı üzerine kurulmuştur. Modelin matematiksel ifadesi ise Cobb Douglas üretim fonksiyonundan hareketle aşağıdaki gibi ifade edilebilir (Bozkurt, 2007:74) :

$$Y = AK^\alpha L^{1-\alpha} \text{ ve } 0 < \alpha < 1 \text{ 'dir.} \quad (1.2)$$

AK Modelinde Neoklasiklerin ölçeğe göre sabit getiri varsayımı korunurken, Neoklasiklerin kabul ettiği sermayeye göre azalan getiri varsayımı AK Modelinde sermayeye göre sabit getiri halini almıştır. Sermayenin azalan verimleri almamasının nedeni ise $Y=AK$ modelinde sermayenin (K) çok geniş tanımlamaları yapılmasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden de $\alpha=1$ olmaktadır ve ekonomik büyüme fiziksel sermaye birikim oranına ve teknolojiye bağlı hale gelmektedir.

Şekil 1: Rebelo'nun Modelinde Büyümenin İçselliği

Kaynak: Kibritçiöğlü (1998:221).

Şekle göre, Rebelo, ölçeğe göre getirilerin sabit olduğu varsayımı korunsa bile, sadece, azalan marjinal üretkenlik varsayımı yerine sabit (veya artan) üretkenlik varsayımı

yapılarak bile bir tür içsel büyüme süreci elde edilebileceğini göstermiştir. Ayrıca, Rebelo modelinde dışsallıklar yoktur ve beşeri sermaye üretiminde fiziki sermaye kullanılmaktadır.

Rebelo'nun modelinde, yeniden üretilebilir olan fiziki sermaye ve yeniden üretilemez olan beşeri sermaye olarak 2 tür üretim faktöründen bahsedilir.

a) Beşeri Sermaye Modeli

Bütün ekonomilerin büyümesini tek bir modelle açıklamamın imkânsız olduğunu kabul eden Lucas, dünyada gerçekleşen büyüme ve gelir farklılıklarıyla uyumlu, durgun duruma girmeyen, mekanik yapılı, genel geçer bir model kurmak istemiştir (Demir, 2002:3). Beşeri sermayenin büyüme sürecindeki rolünün incelendiği Lucas tipi modelleri ve temel sonuçlarını ele alırken, başlangıçta, girdi olarak fiziki ve beşeri olmak üzere iki tür sermaye bulunduğunu düşünebiliriz. Lucas, beşeri sermayeyi bireylerin fiziki ve teknik kapasitesi olarak tanımlamış ve beşeri sermayeyi artan verimlere dayandırmıştır. Burada, içsel bir büyümenin ortaya çıkabilmesi için, beşeri sermaye birikimine daha fazla yatırım yapma güdüsünün, zaten biriktirilmiş olan beşeri sermayenin düzeyiyle negatif ilişkili olmaması gerekmektedir. Uzawa'yı izleyerek Lucas'da önerilen Cobb-Douglas tipi üretim fonksiyonundan (Kibritçioğlu, 1998:17) hareketle üretim fonksiyonunu şu şekilde ele alır:

$$Y_t = A \cdot K^\beta \cdot (u_t N_t h_t)^{1-\beta} \cdot h_a^{\gamma} \quad (1.3)$$

Bu fonksiyonda K fiziki sermayeyi, h beşeri sermayeyi ve u da çalışılan süreyi göstermektedir.

Modelin temel varsayımları şunlardır:

- Teknolojik düzey ve teknolojik yenilikler analiz kapsamı dışındadır.
- Ülkeler arası teknolojik farklılıklar yoktur ve ekonominin teknolojisi ölçeğe göre sabit getirilidir.
- Kapalı bir ekonomi vardır ve tam rekabet piyasası ile çalışılmaktadır.
- İki tür sermaye vardır. Bunlar, fiziksel sermaye ve beşeri sermayedir.

-Sadece bir tane dışsal etken vardır, o da nüfus artışıdır.

Lucas, 1988'de ekonomik büyüme, özel ve kamu sektörünün beşeri sermayeye yapmış olduğu yatırımların sonucunda ortaya çıkmaktadır. Kamu yatırımlarının diğer sektörlerdeki verimliliği arttıracığı, bunun da ekonomide hızlı bir büyüme sürecine girmede önemli katkı sağlayacağını ortaya koymaktadır (Çetinkaya ve Şahin, 2009:107). Lucas, Neoklasik üretim fonksiyonu yardımıyla, fiziki sermaye birikimini modellemekte ve beşeri sermayenin verimliliği arttırdığını vurgulamaktadır. Lucas'a göre, kapalı ekonomilerde bile beşeri sermaye, hem işgücü hem de fiziki sermayenin verimliliğini arttırmaktadır (Lucas, 1988:39). Lucas'ın modeli, ülkeler arasında gelir seviyeleri ve büyüme oranlarındaki farklılıkların açıklanmasında, beşeri sermaye birikimi ya da donanımındaki farklılıklara bağlayan teorik bir çerçeveyi göstermektedir (Yardımcı, 2006:101).

Ekonomik büyümenin temel kaynaklarından birini oluşturan beşeri sermaye kavramı, kişinin ya da toplumun sahip olduğu bilgi, beceri, yetenekler, sağlık durumu, toplumsal ilksilerdeki yeri ve eğitim düzeyi gibi kavramların tümünü ifade etmek için kullanılmaktadır. Beşeri sermaye olarak vurgulanan kavram genelde eğitim yoluyla ortaya çıkmakla birlikte çalışma sürecinde "yaparak öğrenme" yoluyla kendiliğinden de oluşabilmektedir (Taban ve Kar, 2006:163). Lucas'ın yaklaşımında yaparak öğrenme olgusu, beşeri sermayenin işgücü ve fiziki sermayede sağladığı üretkenlik artışlarını açıklamada kullanılmaktadır. Modelde beşeri sermayedeki artış, Arrow'un yaklaşımına benzer şekilde rekabet edilemeyen ve dışlanamayan bir ürün geliştirilmesini sağlar ve ekonomideki dağılma etkisiyle üretim artışları görülür (Ercan, 2002:133). Buna göre, beşeri sermaye birikiminin kaynağı yine kendisidir ve bu durum Arrow'un "yeni bilgi, tek girdisi önceki bilgi olan üretilmiş bir maldır" sözüne paralel düşmektedir (Demir, 2002:4).

Lucas, beşeri sermayenin iki yönlü bir etkisinin olacağını vurgulamıştır. Buna göre, beşeri sermaye öncelikle işçilerin verimliliklerinin artmasını sağlayarak veri girdi ile daha fazla çıktı üretilmesini öngörmektedir. Bunun yanında beşeri sermayenin, üretime asıl önemli katkısı, bireyin beşeri sermayesindeki artışın diğer tüm üretim faktörlerinin üretkenliklerine yaptığı katkı, yani beşeri sermayenin yarattığı dışsallıklardır. Buna göre dışsallıkların hesaba katılması, Neo-klasik varsayımın tersine, üretimin ölçeğe göre

artan getirilere göre gerçekleşmesini sağlayacak ve Solow'un öngörüsünün aksine üretimin durağan duruma asla ulaşılmamasını sağlayacaktır (Serel ve Masatçı, 2005:50).

Lucas (1988) çalışmasında şu sonuçlara varmıştır:

- Kapalı ekonomi halinde, zengin bir ülke ile aynı büyüme oranına sahip olsa bile yoksul bir ülkenin nispi yoksulluğu devam eder, ülkelerarası gelir ve servet dağılımı kararlılığını korur.

- Beşeri sermayenin yüksek olduğu ülkelerde her yetenek düzeyindeki insan daha verimlidir ve daha yüksek ücret alır. Bunun için yoksul ülkelere doğru göçler yaşanmaktadır. Bu göç bir yandan yoksul ülkelerin gelişmesini, diğer yandan zengin ülkelerin durgun duruma girmelerini önler (Bulut, 2009:32).

b) Nüfus Artışı Ve Beşeri Sermaye Birikimini Karar Değişkeni Kabul Eden İçsel Büyüme Modeli

Becker, Murphy ve Tamura 1990 yılındaki çalışmalarında, nüfus, doğurganlık oranı ile beşeri sermaye stokunun, büyüme oranı ile ilişkisini irdelemektedir. Çalışmalarında, nüfus artışının içsel olduğunu ve bunu belirleyen temel faktörün de beşeri sermaye stokundaki değişimler olduğunu göstermişlerdir. Kurdukları modele göre, doğurganlık oranı, fiyatlara ve gelir düzeyine bağlı olarak değişmektedir. Doğurganlık oranını belirleyen temel etmen ise, ebeveynlerin çocuklarını yetiştirmek için harcadığı zamanın alternatif maliyeti ve yetişen yeni bireyler için yapılacak olan eğitim ve sağlık harcamalarıdır. Beşeri sermaye düzeyindeki artış, geliri arttırmaktadır. Bunun sonucunda, çocuk bakmanın fırsat maliyeti yükseleceğinden dolayı doğurganlık azalacaktır. Doğurganlığın azalması ise büyümeyi arttırmaktadır. Bu noktada yeterli düzeyde yapılacak beşeri sermaye yatırımları ülkeleri Malthus dengesinden kalkınma dengesine götürebilecektir (Becker ve diğ., 1990:12-36).

c) Kamu Politikası Modelleri

Kamu politikalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri için 3 model geliştirilmiştir. Bunlardan en çok bilineni ve ilki Barro'nun kamu harcamaları modelidir. İkincisi King ve Rebelo tarafından geliştirilen ve vergilerin büyüme üzerindeki etkisini inceleyen modeldir. Sonuncusu ise, Frankel ve Trauth'un sübvansiyonların büyüme üzerine etkisini inceleyen modeldir.

İlk olarak Barro'nun modelini ele alalım. Barro, 1990 yılındaki çalışmasında, kamu kesiminde kamu harcamaları, tasarruf oranı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir ve buna da “Kamu Harcamaları Modeli” adını vermiştir. Kamu harcamaları modeli, kamu harcamaları politikasının ekonomik büyümeyi etkilediği içsel bir büyüme yaklaşımı öngörmektedir. Barro, çalışmasında, vergilerle finanse edilen kamu harcamalarının ekonomik büyümeyi arttırdığını göstermektedir. Barro, verimli kamu harcamalarındaki bir artışın tasarruf ve büyüme oranlarını arttıracaklarını, ancak daha sonra büyümede bir azalma olacağını savunmuştur. Bu ekseninde, Ar – Ge çalışmaları teşvik edilmeli ve eğitim, sağlık gibi yatırımlara önem verilmelidir (Barro, 1990:122-124).

Barro'nun modelinde kamu harcamaları büyüme sürecinde hızlandırıcı etki yapmaktadır. Kamu, yaptığı yatırımlarla özel sektör yatırımlarını desteklemekte ve böylece özel yatırımlar dolaylı olarak kamu malı arzını arttırmaktadır. Kamu harcamaları vergilerle finanse edildiğinden, altyapı yatırımları özel sermayenin verimliliğini arttırmakta, verilen teşvikler de yatırımları arttırmakta ve büyüme hızını arttırmaktadır. Teşviklerin olmaması durumunda ise yatırım seviyesi düşer ve bu da büyüme hızını azaltır. Asya Kaplanlarının mucizevî büyümesini de açıklarken Barro modeli kullanılabilir.

Barro modelinden çıkan temel sonuçlar şunlardır:

-Daha iyi bir hukuk düzeni, yolsuzlukların azalması ve düşük enflasyon sağlayan hükümet politikaları, kişi başına reel GSYİH'nın artışına olumlu katkı yapar.

-Siyasal hak ve özgürlüklerin iyileştirilmesi, başlangıçta büyümeye olumlu katkı yaparken, belli bir noktadan sonra olumsuz etki yapmaya başlar.

-Ömrün uzaması, ilk ve orta öğretim - eğitimin artması, düşük doğurganlık oranları ve ticaret hadlerindeki iyileşmeler büyümeye olumlu katkı yapar (Gürak, 2006a:123).

İkinci olarak King ve Rebelo'yu ele alalım. King ve Rebelo, 1993 yılındaki çalışmalarında, vergi politikalarının ekonomik büyümeye etkisini araştırmışlardır. Ülkeler arasında büyüme oranları farklılık gösterdiğinden dolayı, kamu politikalarının fiziki ve beşeri sermaye birikimini teşvik edebileceği düşünülmektedir. Vergi oranlarındaki küçük değişiklikler büyüme oranı üzerinde farklı etkiler göstermektedir. Gelir vergisi oranındaki % 10'luk artış, kişi başına düşen geliri ve refahı azaltmaktadır. İçsel büyüme modelinde ise, aynı orandaki vergi artışının refah maliyetini düşürücü etkisi Neoklasik modelden 40 kat fazladır (King ve Rebelo, 1993:908-931).

Son olarak Frankel ve Trauth, devlet tarafından yapılan sübvansiyonların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemiştir. Çalışmaları sonucunda, Ar-Ge sektöründe beşeri sermayenin gelirlerini arttırıcı bir sübvansiyon politikasının ekonomik büyümeyi arttıracığını vurgulamışlardır.

d) Bilgi Üretimi ve Taşmalar Modeli

Paul Romer "Increasing Returns and Long Run Growth" adlı makalesinde Neoklasik modele karşı bilgi taşma modelini geliştirmiştir. Romer, teknolojik gelişmeyi içsel olarak açıklamıştır. Neoklasik büyüme modelindeki ölçeğe göre azalan getiri kavramını reddederek, ölçeğe göre artan getiri kavramını savunmuştur. Romer'e göre, yapılan yatırımlar teknolojiyi arttırmakta ve bu da, taşmalar sonucu bütün sektörler girdi oluşturmaktadır. Çünkü firmalar standart üretim faaliyetlerini sürdürdükçe doğal olarak bilgi üretimi de gerçekleşecektir. Romer, Arrow'un yaparak öğrenme olarak adlandırdığı fikri kullanmaktadır. Y yaparak öğrenme, zamana bağlı olarak bazı sektörlerde kalite ve üretim artışının olduğu, maliyetlerin de azaldığı bir durumu ifade etmektedir. Romer, Arrow gibi bu durumu bilgideki birikime bağlamış ve üretilen bilginin taşmalar sonucu diğer şirketlere ve sektörler ulaştığını ifade etmiştir. Böylece tüm firmalarda verimlilik artışı görülmektedir. Romer'e göre bilgi rekabet edilemeyen ve patentleyemeyen bir kamu malıdır. Bu yüzden bir firma tarafından üretilen bir bilgi

taşmalar sonucu diğer firmalara da ulaşmaktadır (Romer, 1986:1002-1037).

1.2.9.2. Ar - Ge Modelleri

İçsel büyümenin itici gücü olan Ar – Ge modelleri yaklaşımı ilk olarak Romer tarafından ortaya atılmış, daha sonra Lucas, Riviera – Batiz, Grossman – Helpman ve Aghion – Howitt tarafından geliştirilmiştir. Ayrıca, Salai Martin ve Jones'un da katkıları vardır. Ar – Ge modelleri, gelişmiş ülkelerin büyüme sürecini açıklayan ve teknolojiyi ayrı bir üretim faaliyeti olarak ele alan modellerdir.

Romer 1990 yılındaki çalışmasında, içsel teknolojik değişmeyi ele almıştır. Romer, Neoklasik modele teknolojik değişmeyi eklemiş ve teknolojik gelişmenin kaynağını açıklayan içsel bir büyüme modeli geliştirmiştir. Yapılan araştırmalar, beşeri sermaye birikiminin en iyi ikinci politika olduğunu göstermektedir. Modelin en belirgin özelliği, beşeri sermaye stokunun büyümeye hızlandırıcı etkisidir. Yapılan araştırmalar, uluslararası ticaretin büyümeyi arttırdığını göstermektedir. Bu da, gelişmiş ülkelerin nasıl geliştiği konusunda bize bilgi vermektedir. Model, beşeri sermaye düzeyinin düşüklüğü durumunda, az gelişmiş ülkelerin neden gelişmediğini göstermektedir (Romer, 1990:99). Teknolojik gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Schumpeterian fikirlerce açıklayan Romer, teknoloji üretimini diğer geleneksel mallardan ayrı olarak incelemiştir. Romer modelinde üç önerme yer almaktadır. İlki, teknolojik gelişme ekonomik büyümenin merkezinde yer almaktadır. İkincisi, teknolojik gelişme piyasa teşvikleri sonucu bireyler tarafından bilinçli faaliyetlerle ortaya çıkmaktadır. Üçüncüsü ise, teknoloji girdisinin üretim maliyeti onun ilk sabit maliyetine eşit sayılabilmektedir. Romer, bu üç önerme ile birlikte ele alındığında, rekabetçi piyasa koşullarının teknolojik gelişme için uygun bir ortam olmayacağını belirtmektedir (Yardımcı, 2006:102). Lucas'ın yaklaşımında ise, yaparak öğrenme olgusu, beşeri sermayenin işgücü ve fiziki sermayede sağladığı üretkenlik artışlarını açıklamada kullanılmaktadır. Modelde beşeri sermayedeki artış, Arrow'un yaklaşımına benzer şekilde rekabet edilemeyen ve dışlanamayan bir ürün geliştirilmesini sağlar ve ekonomideki dağılma etkisiyle üretim artışları gerçekleşir. Ancak bilgiyi kamu malı olarak kabul eden böyle bir yapıda, Ar – Ge sektöründeki araştırma faaliyetleri yeterli düzeye ulaşmayacaktır. Bu noktada, kamuya araştırma faaliyetlerini teşvik anlamında

önemli bir rol düşerken, Ar – Ge sektörlerinin nasıl tanımlanacağı ve hangi araçlarla teşvik edileceği sorusu ön plana çıkmaktadır (Ercan, 2002:133).

Rivera – Batiz ve Romer 1991’deki çalışmasında, bilgi ve teknolojiyi içselleştirerek içsel büyüme teorisi ile ekonomik entegrasyon ilişkisini incelemiştir. Kurdukları model, giriş – çıkış serbestisi, dışsallıklar ve bilgi taşmalarının olduğu monopollü rekabet piyasasını esas almıştır. Bu modelde, gelişmiş iki ülke arasındaki iktisadi bütünleşmenin dünyadaki büyüme oranını sürekli olarak arttıracacağı vurgulanmıştır. Çalışmada, iktisadi büyümenin kaynağı olarak belirtilen Ar – Ge faaliyetleri bilgi temelli model (knowledge driven model) ve laboratuvar gereçleri modeli (lab equipment model) olarak iki aşamada ele alınmıştır. Bilgi temelli modelde, ticari açıklığın iktisadi büyüme üzerinde sürekli bir etkisi yokken; laboratuvar gereçleri modelinde, tam ekonomik bütünleşme durumunda mal ticaretinin iktisadi büyüme oranı üzerinde sürekli bir etkisi vardır ve artış göstermektedir (Rivera-Batiz ve Romer, 1990:1-30).

Teknolojik gelişmenin hem piyasa teşvikleri hem ekonominin kaynak stokuna bağlı olduğu, ancak dikey ürün geliştirme yoluyla ekonomik büyümenin içselleştirildiği bir modeli Grossman ve Helpman tarafından ortaya koyulmuştur (Yardımcı, 2006:102). Grossman ve Helpman, yatırım oranı ile büyüme arasındaki ilişkiyi, AR-GE sektöründeki teknoloji üretimine bağlamıştır ve teknolojideki yayılmanın büyümeyi olumlu yönde etkileyeceğini belirtmiştir (Ateş, 1998:7). Grossman ve Helpman çalışmalarında çok ülkeli, dinamik bir genel denge modeli çerçevesinde biri geleneksel ürün, diğeri sanayi ürünü ve üçüncüsü de Ar – Ge çalışmaları olmak üzere üç temel üretim faaliyeti tanımlanmıştır. Bu ekseninde, uluslararası sermaye akımları Ar-Ge sektörü içinde yer almaktadır ve büyümenin itici gücünü oluşturmaktadır (Grossman ve Helpman, 1988:1). Dış ticarete açılma yerel Ar-Ge faaliyetlerinin teşvik edilmesini sağlamaktadır. Bu da, pozitif dışsallıkların oluşmasına yol açmaktadır (Grossman ve Helpman, 2003:196). Ortaya çıkacak dışsallıklar ise, büyümeyi ve ülke refahını arttırmaktadır.

Aghion ve Howitt, Schumpeterian yaratıcı yıkım fikrini içsel büyüme modeli için kullanmıştır. Aghion ve Howitt, gerçekleştirilen her yeniliğin eski teknolojiyi geçersiz kıldığını kabul etmiş ve bunu da, yaratıcı yıkım olarak değerlendirmiştir. Yeniliğin değeri ise, Ar-Ge faaliyetlerini yapan firmalarca değil, bu sektörde üretilen yenilikleri

girdi olarak kullanan tek el firmaların kârlılığı tarafından belirlenmektedir. Kurdukları modele göre, yenilik yapan ülkelerde teknoloji artışı görülürken, yenilik yapmayan ülkeler teknoloji sınırının altında kalmaktadır (Aghion ve Howitt, 1992:323-351). Aghion ve Howitt modelinin temel unsuru, ürünlerin niteliğini geliştiren teknolojik yeniliklerdir. Bunun için de, Ar – Ge faaliyetleri sosyal refahı maksimize etmektir.

Barro ve Sala-i Martin'in kurdukları model ise şu şekilde ifade edilebilir: Farklılaştırılmış girdi kullanımının olduğu, ancak sermaye alımının olmadığı biri gelişmiş biri gelişmekte olan iki ülkeli bir modelde, gelişmiş ülke teknolojiyi üretirken gelişmekte olan ülke ise bu teknolojiyi taklit etmektedir. Gelişmekte olan fakir ülkede üretim maliyeti, bilgiyi saklama maliyeti ve taklit etme maliyetine bağlıyken; gelişmiş ülkede ise Ar-Ge maliyetleri de üretim maliyetlerine dâhil edilmektedir. Teknolojiyi taklit etme maliyeti yeni teknoloji üretme maliyetinden daha düşükse fakir ülke daha hızlı büyüyecektir (Edwards, 1997:1-2). Ekonomide belli bir anda yapılan araştırma faaliyetlerinin ortaya çıkardığı teknolojik bilgi, dışsallıklar yoluyla gelecek araştırmaları olumlu yönde etkilerse, ölçeye göre artan getiriler meydana gelmektedir. Bununla birlikte modellerin ölçek etkilerine ilişkin tahminleri, yapılan bazı araştırmalarda test edilmiş ve doğrulanmamıştır. Bu alandaki öncü çalışma Jones'a aittir. Jones hem AK tipi hem de Ar – Ge temelli modellerin zaman serileri ile analizini yapmıştır. Modelde, içsel büyüme literatürü, kişi başına büyüme oranlarında artışın eksikliğini ispatlayan zaman serileri kanıtıyla uyumlu görülmemektedir. Bu şekildeki sonuçlar ölçek etkisini ortadan kaldıran yarı içsel büyüme modellerinin geliştirilmesine neden olmuştur (Yardımcı, 2006:103).

1.3. Dış Ticaret – Büyüme İlişkisi

Dış ticaret ve büyüme ilişkisi iktisadın doğuşuna kadar uzanmaktadır. Bu ilişkiyi ilk olarak Adam Smith ele almıştır. Daha sonra yine Klasik iktisatçılardan David Ricardo, James Mill ve John Stuart Mill bu ilişkiyi incelemiştir.

Neoklasik büyüme modeli teknoloji ve emek arzını dışsal kabul ettiğinden sağlam teorik temeller sağlamaktan uzaktır. İçsel büyüme modelleri ise, büyüme ve dış ticaret arasında önemli dinamik etkileşim mekanizmaları öngörmektedir. Örneğin Romer'in

azalan getirileri ortadan kaldıracak ölçek ekonomileri yaratıp kalıcı büyüme sağlaması veya Lucas'ın emek arzını beşeri sermaye birikimi ile ilişkilendirerek kalıcı büyüme öngörmesidir. Dış ticaret, dışsallıklar ve teknolojik bilginin yayılmasıyla büyümeyi olumlu etkileyecektir. Bu modellere göre dış ticaret, yaparak öğrenme ve pozitif dışsallıkların zayıf olduğu sektörlerde uzmanlaşmaya yol açarsa büyüme bu durumdan, olumsuz etkilenecektir (Tuncer, 2002:90-91).

Dış ticaret ile büyüme arasında bir ilişki olduğu aşikâr olsa da dış ticaretin ekonomik büyüme açısından önemsiz olduğunu savunan veya bu konuyla hiç ilgilenmeyen öğretiler de mevcuttur. 1960'larda büyümenin asıl kaynağını dış ticaret olarak gören modeller ihracata dayalı büyüme modelleri olarak belli bir yer edinmiştir. Ancak modern büyüme teorileri, dış ticareti büyümenin kaynaklarından sadece bir tanesi olarak görmektedir. Aslında dış ticaret ve büyüme ilişkisi iki yönlüdür. Yani, dış ticaret büyümeyi etkilerken; büyüme de dış ticareti etkilemektedir.

İhracatın büyümeye olan olumlu etkilerine bakarsak;

-İhracat artışı dış ticaret çarpanı vasıtasıyla milli geliri arttırır.

-İhracat artışı işbölümünü ve işbirliğini arttırır.

-İhracat artışı verimliliği ve üretimi arttırır.

-İhracat artışı iç tasarrufu ve iç yatırımı arttırmakta, ödemeler bilânçosunda fazlalılığı sağlamaktadır.

-İhracat artışı ülkeye daha fazla döviz kazandıracığından ithalatı da arttırmaktadır.

Büyüme, dış ticareti üretim üzerindeki etkisi itibariyle şöyle etkilemektedir: İlk olarak, büyümenin üretim itibariyle hem ihracatı hem ithalatı olumlu etkilemesine büyümenin aşırı ticaret lehinde üretim etkisi denirken, büyümenin hem ithalatı hem ihracatı olumsuz etkilediği duruma da büyümenin aşırı ticaret aleyhindeki üretim etkisi denilmektedir. İkinci olarak da, büyümenin üretim itibariyle ihracat üzerindeki olumlu etkisinin ithalat üzerindeki olumsuz etkisinden büyük olmasına büyümenin ticaret lehinde üretim etkisi denirken, büyümenin ithalat üzerindeki olumsuz etkisinin ihracat

üzerindeki olumlu etkisinden daha büyük olduğu duruma, büyümenin ticaret aleyhindeki üretim etkisi denilmektedir (Ünsal, 2005:262-263).

Büyüme, dış ticareti tüketim üzerindeki etkisi itibariyle ise şöyle etkilemektedir: İlk olarak, büyümenin tüketim itibariyle hem ihracatı hem ithalatı olumsuz etkilediği duruma büyümenin aşırı ticaret aleyhinde tüketim etkisi denirken, büyümenin hem ithalatı hem ihracatı olumlu etkilediği duruma ise büyümenin aşırı ticaret lehinde tüketim etkisi denilmektedir. İkinci olarak da, büyümenin tüketim itibariyle ihracat üzerindeki olumsuz etkisinin ithalat üzerindeki olumlu etkisinden büyük olduğu duruma büyümenin ticaret aleyhindeki tüketim etkisi denirken, büyümenin ithalat üzerindeki olumlu etkisinin ihracat üzerindeki olumsuz etkisinden daha büyük olduğu duruma ise büyümenin ticaret lehinde tüketim etkisi denilmektedir (Ünsal, 2005:264-265).

Klasik iktisatçılardan itibaren dış ticaretin büyümenin motoru olduğu fikri tartışılmaktadır. Dış ticaretin büyümenin motoru olduğu tezi Adam Smith'in uzmanlaşma kavramı ve Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisinde yer almaktadır.

Grossman ve Helpman'ın Paul Romer'in modelinden hareketle, 1992 yılında dış ticaret performansı ve büyüme arasındaki ilişkiler üzerine yaptıkları çalışmada, uzun dönemde büyümeyi etkileyen dört mekanizmaya işaret etmişlerdir. Bunlar; uluslararası ticaretin teknik enformasyon transferine neden olması, uluslararası rekabetin firmaları yeni ve farklı fikir ve teknolojiler bulmaya zorlaması, uluslararası entegrasyonun piyasaların büyümesini sağlaması ve böylece uluslararası rekabetin artması, farklı yapılarıdaki ülkeler arası dış ticaretin kaynakların yeniden dağılımına neden olmasıdır. Böylece, entegrasyon ve artan rekabet sonucu, teknolojik yenilikler de artar ve uzun dönem büyüme sağlanır. Başka bir deyişle Grossman ve Helpman, uzun dönem büyümenin nedenini, içsel teknolojik yenilikler sonucu bilginin yayılmasına bağlamaktadırlar (Saçık, 2009:169). Grossman- Helpman modeli büyümenin tesadüfler sonucu olmadığını, aksine çeşitli hükümet politikaları dâhil birçok bilinçli davranışların sonucu olduğunu ileri sürmüştür ve çalışmalarında iki soruya yanıt bulmaya çalışmıştır. Bunlar da, uzun dönemli büyümenin nedenleri ve ülke ve zamanlar arası büyüme farklılıklarının nedenleridir. Bu soruların yanıtlarını ise Neoklasik doktrinin vazgeçilemeyen geleneksel tercihi olan genel denge analizi çerçevesinde bulmaya

çalışırlar. Büyümenin kaynağı olan teknoloji bir çeşit bilgi olarak tanımlanmaktadır (Gürak, 2006a:142).

İhracata dayalı büyüme hipotezini test eden birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bazıları bu hipotezi desteklerken, bazıları desteklememektedir. Aşağıdaki tabloda bu çalışmalardan bazıları gösterilmektedir.

Tablo 1: İhracata Dayalı Büyüme Hipotezinin Testi

YAZAR	YILLAR	SONUÇ
Kravis (1970)	(55 ülke 1835 – 1966)	İhracata dayalı büyüme hipotezi desteklenmektedir.
Heller ve Porter (1978)	(41 ülke 1950 – 1973)	Dış ticaret ve büyüme arasında pozitif bir ilişki vardır.
Tyler (1980)	(55 ülke 1960 – 1977)	İhracata dayalı büyüme hipotezi desteklenmektedir.
Ram (1985)	(73 ülke 1960 – 1977)	İhracata dayalı büyüme hipotezi desteklenmektedir.
Ram (1987)	(88 ülke 1960 – 1982)	Bazı ülkelerde ihracata dayalı büyüme hipotezi kabul edilirken, Türkiye’de ihracata dayalı büyüme hipotezi reddedilmektedir.
Kwan ve Kwok (1995)	(Çin 1952 – 1985)	İhracata dayalı büyüme hipotezi desteklenmektedir.
Riezman, Summers ve Whiteman (1995)	(126 ülke 1950 – 1990)	Ticari dışa açıklık ve ihracat ile büyüme arasında iki yönlü nedensellik vardır.
Frankel ve Romer (1996)	(7 Doğu Asya ülkesi 1960 – 1985)	Dışa açıklığın büyüme üzerinde güçlü bir etkisi vardır.
Henriques ve Sadorsky (1996)	(Kanada 1870 – 1991)	İhracata dayalı büyüme hipotezi desteklenmektedir. Ancak bazı dönemlerde bu hipotez reddedilmektedir.
Al-Yousif (1997)	(Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman 1973 – 1993)	İhracat ve ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.
Ekanayake (1999)	(8 gelişmekte olan Asya ülkesi 1960 – 1997)	İhracatla büyüme arasında çift yönlü bir ilişki vardır.
Akbar ve Naqvi (2000)	(Pakistan 1972 – 1998)	İhracata dayalı büyüme hipotezini desteklememektedir.
El-Sakka ve Al-Mutairi (2000)	(Arap ülkeleri 1970 – 1999)	Cezayir, Bahreyn, Mısır, Ürdün, Moritanya ve Umman gibi ülkelerde ihracat ve büyüme arasında karşılıklı ilişki bulunurken; Kuveyt, Libya, Katar, Sudan ve Tunus gibi ülkelerde ihracat ve büyüme arasında ilişki bulunamamıştır. Irak, Fas, Suudi Arabistan ve Suriye gibi ülkelerde ihracat büyümeye neden olurken; Birleşik Arap Emirlikleri’nde büyüme ihracata neden olmaktadır.
Sinha ve Sinha (2000)	(19 Asya ülkesi 1950 – 1992)	Hong Kong, İran, İsrail, Myanmar, Pakistan, Çin, Singapur ve Irak’ta ekonomik büyümenin ticari açıklık ile pozitif bir ilişki içinde olduğu tespit edilmiştir.
Wacziarg (2000)	(57 ülke 1970 – 1989)	Ticari dışa açıklığın ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi vardır.
Tuncer (2002)	(Türkiye 1980-2000)	İhracata dayalı büyüme hipotezi desteklenmektedir.
Şimşek (2003)	(Türkiye 1960-2002)	İhracata dayalı büyüme hipotezini desteklememektedir.
Ay, Erdoğan ve Mucuk (2004)	(Türkiye 1980 – 2003)	İhracat ve büyüme arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi vardır.
Dritsakis ve Adamopoulos (2004)	(Yunanistan 1960 – 2000)	Finansal dışa açıklıktan büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi vardır.
Utkulu ve Özdemir (2004)	(Türkiye)	Dış ticaret liberalizasyonu ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ve pozitif bir ilişki vardır.
Demirhan (2005)	(Türkiye 1987:01 – 2004:03)	İhracattan büyümeye doğru nedensellik yokken, ithalattan büyümeye doğru nedensellik vardır.
Hameed, Chaudhary ve Khan (2005)	(Güney Asya ülkeleri 1973 – 2002)	İhracatın büyüme üzerinde pozitif bir etkisi vardır.
Quddüs ve Saeed (2005)	(Pakistan 1970 – 2004)	İhracatla büyüme arasında pozitif bir nedensellik vardır.
Shirazi ve Manap (2005)	(Pakistan 1960 – 2003)	İthalatla büyüme arasında çift yönlü; ihracatla büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik vardır.
Erdoğan (2006)	(Türkiye 1923 – 2004)	İhracat ve büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki vardır ve %10 anlamlılık düzeyinde iki taraflı bir nedensellik vardır.

Tablo 1'in devamıdır

Güngör ve Kurt (2007)	(Türkiye 1968 – 2003)	Dışa açıklık ve kalkınma arasında uzun dönemli bir ilişki vardır.
Yapraklı (2007)	(Türkiye 1990:01 – 2006:04)	Ticari ve finansal açıklık ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü bir nedensellik bulunmuştur.
Gerni-Emsen-Değer (2008)	(Türkiye 1980–2006)	Türkiye’de ihracata dayalı büyüme süreci ithalattan kaynaklanmaktadır.
Kurt ve Berber (2008)	(Türkiye 1989:01 – 2003:04)	Dışa açıklık ekonomik büyümeyi arttırmaktadır.
Taban ve Aktar (2008)	(Türkiye 1980:01 – 2007:02)	Türkiye’de ihracattaki büyüme ile reel GSYİH’deki büyüme arasında kısa ve uzun dönemde karşılıklı bir nedensellik ilişkisi vardır.
Aktaş (2009)	(Türkiye 1996 – 2006)	Kısa dönemde ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Uzun dönemde ise; ihracattan ithalata, ithalattan ihracata, büyümeden ihracata ve büyümeden ithalata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür.
Alagöz (2009)	(Türkiye 1980 – 2006)	Dış ticaretten GSYİH’ya doğru tek taraflı bir nedensellik ilişkisinin vardır.
Bilgin ve Şahbaz (2009)	(Türkiye 1987 – 2007)	İhracattan sanayi üretim endeksine doğru tek yönlü nedensellik vardır.
Korkmaz, Çevik ve Birkan (2010)	(Türkiye 1990 – 2008)	Türkiye ekonomisinde finansal dışa açıklığın artmasının ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki yapmıştır.
Taştan (2010)	(Türkiye 1985:01 – 2009:05)	Çalışma, ithalata dayalı büyüme ve büyüme çekişli ihracat hipotezlerini desteklemektedir.
Türedi ve Berber (2010)	(Türkiye 1970 – 2007)	Finansal kalkınma ile ekonomik büyüme arasında, finansal kalkınmadan ekonomik büyümeye doğru olmak üzere tek yönlü, ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasında ise çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir.
Kıran ve Güriş (2011)	(Türkiye 1992 – 2006)	Ticari dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir ilişki; finansal dışa açıklıkla ekonomik büyüme arasında anlamsız bir ilişki vardır.
Shahbaz, Azeem ve Ahmad (2011)	(Pakistan 1990 – 2008)	İhracatla büyüme arasında pozitif bir ilişki bulmuşlardır.

Kravis (1970) 55 ülke için 1835 – 1966 yılları arasında ihracat ve büyüme ilişkisini incelemiştir. Kravis’in bu çalışmasında, ihracata dayalı büyüme hipotezini desteklenmektedir.

Heller ve Porter (1978) 41 ülke için 1950 – 1973 yılları arasında ihracat ve büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bulgularına göre dış ticaret ve büyüme arasında pozitif bir ilişki vardır. Bu ilişki, gelişmiş ülkelerde daha yüksektir.

Tyler (1980) 55 ülke için 1960 – 1977 yılları arasında ihracat ve büyüme arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Bu çalışmada, ihracatla büyüme arasında pozitif korelasyon tespit edilmiştir. Bu çalışma, ihracata dayalı büyüme hipotezini desteklemektedir.

Ram (1985) 73 ülke için 1960 – 1977 yılları arasında ihracat ve büyüme arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Bu çalışma, ihracata dayalı büyüme hipotezini desteklemektedir.

Ram (1987) 88 lke için 1960 – 1982 yılları arasında ihracat ve büyüme ilişkisini incelemiştir. Bu çalışmanın sonucuna göre, bazı ülkelerde ihracata dayalı büyüme hipotezi kabul edilirken, Türkiye’de ihracata dayalı büyüme hipotezi reddedilmektedir.

Kwan ve Kwok (1995) Çin’de 1952 – 1985 yılları arasında ihracat ve büyüme ilişkisini incelemiştir. Bu alıŐma, ihracata dayalı büyüme hipotezini desteklemektedir.

Riezman ve diğ. (1995) 126 ülke için 1950 – 1990 dönemleri arasında ticari dışa açıklık ve ihracat ile büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bulgularına göre, ticari dışa açıklık ve ihracat ile büyüme arasında iki yönlü nedensellik bulunmuştur.

Frankel ve diğ. (1996) 7 Doğu Asya lkesi için 1960 – 1985 yılları arasında ticaret ve büyüme ilişkisini incelemiştir. Bulgularına göre, dışa açıklığın büyüme üzerinde güçlü bir etkisi vardır.

Henriques ve Sadorsky (1996) Kanada’da 1870 – 1991 yılları arasında ihracata dayalı büyüme hipotezini test etmişlerdir. Analiz sonucuna göre, ihracata dayalı büyüme hipotezi kabul edilmiştir, ancak bazı dönemlerde de ihracata dayalı büyüme hipotezinin geçerli olmadığını tespit etmişlerdir.

Al-Yousif (1997) Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman’da 1973 – 1993 dönemleri arasında ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre, bu iki değişken arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Ekanayake (1999) 8 gelişmekte olan Asya lkesi için 1960 – 1997 yılları arasında ihracattaki büyüme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmanın sonucunda, ihracatla büyüme arasında çift yönlü bir ilişki bulunmuştur.

Akbar ve Naqvi (2000) Pakistan’da 1972 – 1998 yılları arasında ihracata dayalı büyüme hipotezini test etmek için ihracat ile büyüme ilişkisini incelemişlerdir. Granger nedensellik testi sonucunda, ihracatın büyümeye yol amadığı, ancak büyümenin ihracata yol açtığı sonucuna varmışlardır. Bu da ihracata dayalı büyüme hipotezini desteklememektedir.

El-Sakka ve Al-Mutairi (2000) Arap lkelerinde 1970 – 1999 yılları arasında ihracat ve büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçları ülkeler arası farklı

sonuçlanmaktadır. Cezayir, Bahreyn, Mısır, Ürdün, Moritanya ve Umman gibi ülkelerde ihracat ve büyüme arasında karşılıklı ilişki bulunurken; Kuveyt, Libya, Katar, Sudan ve Tunus gibi ülkelerde ihracat ve büyüme arasında ilişki bulunamamıştır. Irak, Fas, Suudi Arabistan ve Suriye gibi ülkelerde ihracat büyümeye neden olurken; Birleşik Arap Emirlikleri'nde büyüme ihracata neden olmaktadır.

Sinha ve Sinha (2000) 19 Asya ülkesi için 1950 – 1992 yılları arasında dışa açıklık ile büyüme ilişkisini incelemiştir. Çalışmanın sonucuna göre, Hong Kong, İran, İsrail, Myanmar, Pakistan, Çin, Singapur ve Irak'ta ekonomik büyümenin ticari açıklık ile pozitif bir ilişki içinde olduğu tespit edilmiştir.

Wacziarg (2000) 57 ülke için 1970 – 1989 dönemleri için ticari dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmanın sonucunda, ticari dışa açıklığın ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğu görülmüştür.

Tuncer (2002) Türkiye'de 1980 – 2000 arasında ihracat, ithalat, yatırımlar ve GSYİH arasındaki nedensellik ilişkilerini üç aylık veriler kullanarak, VAR modeli çerçevesinde incelemiştir. Analiz sonucunda, ihracattan GSYİH'ya doğru bir nedenselliğe rastlanamamıştır. Ancak GSYİH'dan ihracata doğru güçlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. İthalat ve GSYİH arasında iki yönlü ve güçlü bir ilişki bulunmuş ve bu dönemler arasında ithalatın büyüme üzerinde asıl belirleyici bir unsur olduğu görülmüştür.

Şimşek (2003) Türkiye ekonomisinde 1960 – 2002 dönemi arasında çıktının büyümesi ile ihracatın büyümesi arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiştir. Ampirik bulgulara göre uzun dönemde, çıktının büyümesinden ihracatın büyümesine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Bu çalışma, Türkiye'de ihracata dayalı büyüme hipotezinin geçerli olmadığını ortaya koymaktadır.

Ay ve diğ. (2004) Türkiye'nin 1980 – 2003 yılları arasındaki toplam ihracatında meydana gelen değişimin ekonomik büyüme üzerine etkisinin olup olmadığını Granger Nedensellik testi yardımı ile test etmişlerdir. Bu çalışmanın sonucunda, iki değişken arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Dritsakis ve Adamopoulos (2004) Yunanistan'da 1960 – 2000 dönemleri arasında finansal dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir.

Çalışmanın sonucunda, finansal dışa açıklıktan büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Utkulu ve Özdemir (2004) içsel büyüme teorisine dayalı olarak Türkiye’de dış ticaretin liberalizasyonunun ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmanın sonucuna göre, dış ticaret liberalizasyonu ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ve pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Demirhan (2005) Türkiye’de 1987:01 – 2004:03 dönemleri arasında ihracat ve büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini üçer aylık veriler kullanarak incelemiştir. Çalışmanın sonucuna göre, ihracattan büyümeye doğru bir nedensellik bulunamazken, ithalattan büyümeye doğru bir nedensellik bulunduğu tespit edilmiştir. İhracat ile büyüme arasındaki nedenselliğin yönü sadece büyümeden ihracata doğru olduğu görülmüştür.

Hameed ve diğ. (2005) Güney Asya ülkeleri için 1973 – 2002 yılları arasında ihracat ve büyüme ilişkisini incelemiştir. Analiz sonucunda, ihracatın büyüme üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

Quddüs ve Saeed (2005) Pakistan’da 1970 – 2004 yılları arasında ihracata dayalı büyüme hipotezini test etmişlerdir. Analiz sonucunda, ihracatla büyüme arasında pozitif bir nedensellik bulunmuştur.

Shirazi ve Manap (2005) Pakistan’da 1960 – 2003 yılları arasında dış ticaret ile büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiş ve ihracata dayalı büyüme hipotezini test etmişlerdir. Çalışmanın sonucuna göre, ithalatla büyüme arasında çift yönlü; ihracatla büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik vardır.

Erdoğan (2006) Türkiye’de 1923 – 2004 yılları arasında ihracat artışı ve büyüme arasındaki nedensellik ve uzun dönem ilişkisini incelemiştir. Çalışmanın sonucunda, iki değişken arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu ve %10 anlamlılık düzeyinde iki taraflı bir nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Güngör ve Kurt (2007) Türkiye’de 1968 – 2003 yılları arasında dışa açıklık ve kalkınma ilişkisini incelemiştir. Araştırma sonucuna göre, dışa açıklık ve kalkınma arasında uzun dönemli bir ilişki vardır.

Yapraklı (2007) Türkiye’de 1990:01 – 2006:04 dönemleri arasında ticari ve finansal dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Analiz sonucuna göre, uzun dönemde ekonomik büyüme ticari açıklıktan pozitif, finansal açıklıktan negatif olarak etkilenmektedir. Ayrıca ticari ve finansal açıklık ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü bir nedensellik bulunmuştur.

Gerni ve diğ. (2008) Türkiye’de 1980–2006 dönemi ihracat-ekonomik büyüme ilişkilerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Büyüme eşitliği tahmin sonuçlarında ihracatın, ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve olumlu etkilerine rastlanmışken, ithalat büyümesinin modele dâhil edilmesiyle, ihracatın istatistikî açıdan anlamlılığını kaybettiğini gözlemlenmiş ve Türkiye ekonomisinde ihracata dayalı büyüme süreçlerinin ithalattan kaynaklandığı belirtilmiştir. Bulgularına göre, ithalat, toplam mal ihracatının önemli bir determinantıdır.

Kurt ve Berber (2008) Türkiye’de 1989:01 – 2003:04 dönemleri arasında dışa açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Analiz sonucuna göre, dışa açıklık ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik olduğu görülmektedir. Aynı zamanda, büyüme ve ithalat arasında çift yönlü, ithalattan ihracata ve ihracattan büyümeye doğru ise tek yönlü bir nedensellik bulmuşlardır. Bu çalışmanın sonucuna göre, içsel büyüme teorilerinin öne sürdüğü dışa açıklığın ekonomik büyümeyi arttıracığı hipotezi desteklenmektedir.

Taban ve Aktar (2008) Türkiye’de 1980:01 – 2007:02 arasında ihracata dayalı büyüme hipotezinin geçerliliğini üçer aylık veriler kullanarak incelemişlerdir. Çalışmanın sonucuna göre, Türkiye’de ihracattaki büyüme ile reel GSYİH’deki büyüme arasında kısa ve uzun dönemde karşılıklı bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Aktaş (2009) Türkiye’de 1996 – 2006 dönemleri arasında ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiştir. Çalışmanın sonucuna göre, kısa dönemde ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Uzun dönemde ise; ihracattan ithalata, ithalattan ihracata, büyümeden ihracata ve büyümeden ithalata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür.

Alagöz (2009) Türkiye’de 1980 – 2006 arasında büyüme ve dış ticaret ilişkisini içsel büyüme teorisi çerçevesinde incelemiştir. Çalışmanın sonucuna göre, dış ticaretten GSYİH’ya doğru tek taraflı bir nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Bilgin ve Şahbaz (2009) Türkiye’de ihracat ile büyüme arasındaki ilişkiyi 1987 – 2007 dönemi için aylık veriler kullanarak incelemiştir. İhracata dayalı büyüme hipotezinin test edildiği çalışmada, ihracattan sanayi üretim endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik olduğu görülmüştür. Ayrıca ihracat ile dış ticaret hadleri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi elde edilmiştir.

Korkmaz ve diğ. (2010) Türkiye’de 1990 – 2008 dönemi arasında üçer aylık makroekonomik veriler kullanarak finansal dışa açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmalarında, Türkiye ekonomisinde finansal dışa açıklığın artmasının ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki yaptığı sonucuna varmışlardır.

Taştan (2010) Türkiye’de 1985:01 – 2009:05 dönemleri arasında ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiştir. Çalışmanın sonucunda, uzun dönemde nedenselliğin yönü, sanayi üretimi büyüme oranından ihracat büyüme oranına doğru olduğu görülmüştür. Bu çalışma, ithalata dayalı büyüme ve büyüme çeşitli ihracat hipotezlerini desteklemektedir.

Türedi ve Berber (2010) Türkiye’de 1970 – 2007 dönemleri arasında finansal kalınma ve ticari açıklık ile ekonomik büyüme ilişkisini araştırmışlardır. Ekonometrik analiz sonucunda, Türkiye ekonomisinde, finansal kalkınma ile ekonomik büyüme arasında, finansal kalkınmadan ekonomik büyümeye doğru olmak üzere tek yönlü, ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasında ise çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir.

Kıran ve Güriş (2011) Türkiye’de 1992 – 2006 dönemleri için ticari ve finansal dışa açılmanın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Bu çalışmanın sonucuna göre, ticari dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir ilişki; finansal dışa açıklıkla ekonomik büyüme arasında anlamsız bir ilişki vardır.

Şahbaz ve diğ. (2011), Pakistan’da 1990 – 2008 yılları arasında ihracata dayalı büyüme hipotezini test etmişlerdir. Analiz sonucunda, ihracatla büyüme arasında pozitif bir ilişki bulmuşlardır.

Dış ticaret ile büyüme arasındaki literatür taramasından görüldüğü üzere, bazı ülkeler ihracata dayalı, bazı ülkeler ise ithalata dayalı büyümektedir. Birçok ülkede büyüme yaşanmasına rağmen yine de işsizlik görülmektedir. Bu sorunla, özellikle gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde daha sık karşılaşılmaktadır. Bu yüzden, dış ticaret ile istihdam arasındaki ilişkiye değinmek yararlı olacaktır.

BÖLÜM 2: DIŞ TİCARETİN İSTİHDAM VE REEL ÜCRETLERE ETKİSİ

2.1. Dış Ticaret – İşsizlik İlişkisi

2.1.1. İstihdam ve İşsizlik Kavramı

İstihdam ve işsizlik beraberce ele alınan kavramlardır. Bu kavramlardan istihdam, olumlu bir ifadeyken, işsizlik daha çok olumsuz ve kaçınılan bir durumdur. İşgücünün çalışan kısmını ifade eden istihdam, hizmete almak ve çalıştırmak anlamına gelmektedir. İnsan ihtiyaçlarını gidermek üzere üretim faktörlerinin çalışması ve çalıştırılması olarak tanımlanabilir.

İstihdamın birçok tanımı yapılmıştır. Karakayalı, istihdamı, bir ekonomide belli bir dönemde üretim öğelerinin var olan teknolojik düzeye göre ne ölçüde kullanıldığı olarak tanımlamıştır (Karakayalı, 1991:177). Unay, istihdam kavramını, hizmete hazır emek faktörünün üretimde kullanılması olarak tanımlamıştır (Unay, 2001:342). Türkbâl ise, istihdamı, işçilerin çalıştırılması veya üretim faaliyetinde bulunmalarının sağlanması olarak tanımlamıştır (Türkbâl, 1993:381).

Dar anlamda istihdam deyince sadece emek faktörünün kullanılmasına ya da çalıştırılmasına ilişkin sorunları, geniş anlamda istihdam kavramından da emek dâhil tüm faktörlerin kullanılmasına ilişkin sorunları anlamak daha doğrudur (Pekin, 2007:94).

İktisadi açıdan istihdamı, tam istihdam, eksik istihdam ve aşırı istihdam olarak üç aşamada sınıflandırabiliriz.

Tam istihdam, işgücünün istihdam hacmine eşit olduğu ekonomik durum, makro düzeyde toplam işgücü talebinin toplam işgücü arzına eşit olduğu ekonomik durum ve çalışma arzu ve yeteneğinde olan kimselerin topluca üretime katılabildikleri ekonomik durum olarak çeşitli şekillerde tanımlanabilmektedir (Unay, 2001:345). Tam istihdam, geniş ve dar anlamda da tanımlanabilir. Bir ekonomide üretim faktörlerinin tamamının üretimde kullanılması şeklinde tanımlanan istihdama geniş anlamda tam istihdam, ekonomide cari ücret düzeyinde çalışmak isteyen tüm işgücünün üretimde kullanılması şeklinde tanımlanan istihdama ise dar anlamda tam istihdam denilmektedir (Dinler,

2002:447). Bir ülke tam istihdama ulaşmışsa, belli bir teknoloji düzeyinde üreteceği mal ve hizmetlerin maksimumunu üretmiş demektir. Böyle bir ülkede, üretim faktörlerinin tümünün üretime katılması sağlanmıştır.

Eksik istihdam ise, piyasaya sunulan üretim faktörlerinin bir kısmının çalıştırılmaması ve talep yetersizliğinden dolayı işsiz kalmaları olarak tanımlanabilmektedir (Türkbal, 1993:384). Eksik istihdam, maksimum istihdam hacmi ile fiili istihdam hacmi arasındaki boşluk olarak da tanımlanabilir. Eksik istihdam durumunda, işgücünün bir kısmı, kendi isteği dışında işsiz kalmaktadır. Bu da, ulaşılabilecek refah düzeyinin altında bir hayat standardına neden olmaktadır.

Aşırı istihdam ise, eksik istihdam koşullarının tam tersi bir durumu ifade eder. Yani, ulusal ekonomideki işgücünün tümü tam çalışmada olduğu halde, yine de işgücüne talep varsa; böyle bir ekonominin aşırı istihdam koşulları içinde olduğu söylenebilir (Eyüboğlu, 2003:12). Mevcut üretim faktörleri tam istihdam durumunda olmasına rağmen, hâla talep varsa; yani arz edilen üretim faktörleri miktarından daha çok faktör aranıyor ve istihdam edilmek isteniyorsa, böyle bir ekonomide aşırı istihdam şartlarının geçerli olduğu söylenebilir (Türkbal, 1993:384). Bu durumda, toplam talep karşılanamadığından, enflasyonist baskı ortaya çıkmakta ve talep enflasyonu meydana gelmektedir.

İşsizlik, tam istihdam ile eksik istihdam arasındaki boşluktan kaynaklanmakta, emek arzı ile emek talebi arasındaki boşluktan da doğmaktadır. Genel olarak işsizliği, bir ekonomide çalışmak istediği halde iş bulamayanlar olarak tanımlayabiliriz.

İşsizlik, işgücünden üretim amacıyla yararlanılmasından bu yana süregelen ve son yüzyıl boyunca alınan tüm ekonomik ve sosyal politika önlemlerine rağmen gittikçe etkisini arttıran, ekonomik sistemi olumsuz yönde etkileyen bireysel ve toplumsal bir gerçektir (Kumaş, 2001:10). Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ise, belirlediği üç husustan birine durumu uygun olan kişiyi işsiz saymaktadır. Bu hususlar, çalışma çağında olup da işi olmayan, iki hafta içinde işe başlayabilecek durumda olan ve son dört haftadır aktif olarak iş arayan ya da bir iş görüşmesi bekleyenler olarak belirlenmiştir (Sloman, 2003:43). Bir ekonomide çalışanlar ve işsizler toplamına toplam işgücü denmektedir. Söz konusu ekonomide işsizlerin toplam işgücü içindeki payı ise

işsizlik oranını vermektedir. Buna göre işsizlik oranı “İşsizlik oranı = (İşsiz sayısı/Toplam işgücü miktarı) X 100” olarak formüle edilmektedir.

2.1.1.1. İşsizlik Çeşitleri

2.1.1.1.1. Açık İşsizlik

Açık işsizlik, çalışma gücü ve isteği olduğu halde, cari ücret seviyesinde iş arayıp da bulamayanların toplamının oluşturduğu işsiz kitleyi ifade etmektedir (Zaim, 1997:100). Diğer bir deyişle, bir kişinin geçimini sağlamak veya para kazanmak için yapacağı bir iş bulamaması durumudur. Açık işsizlik, yapısal (strüktürel), teknolojik, konjonktürel, mevsimsel ve arızı işsizlik olarak kendi içinde ayrımına tabi tutulmaktadır.

2.1.1.1.2. Yapısal İşsizlik

Bir ekonomide yapısal değişmeler sürecinde, bir kısım endüstrilerde, işgücü kategorilerinde ve bölgelerde gerileme olurken, diğerleri gelişmektedir. Sonuç olarak, daralan sektörlerdeki işgücü arz fazlası ve genişleyen sektörlerdeki işgücü talep fazlası ile bir dengesizlik hali ortaya çıkmaktadır. İşgücü, ücret farklılığı nedeniyle daralan sektörlerden genişleyen sektörler doğru hareket edecek, ancak uyum zaman alacağı gibi, tam da olmayabilecektir. İşgücünün hareketliliği birtakım faktörler tarafından kısıtlanabilecektir. Bu tür işsizlik, yapısal işsizlik olarak tanımlanmaktadır (Oktay, 2002:191). Ekonomik büyüme, endüstriyel ve teknolojik gelişmeler, hükümetlerin izlediği sektörel, endüstriyel ve bölgesel politikalar yapısal işsizliğe neden olabilmektedir (Parasız, 2006:436).

Yapısal işsizlik, ülkelerin ekonomik yapısında veya toplam talebin yapısında meydana gelen değişmelerin olduğu ve üretimde insan gücünden ziyade fabrikasyona gidildiği ve bu nedenle ekonominin yapısının değiştiği işsizlik türüdür. Yapısal işsizlik daha çok gelişmekte olan ülkelerde görülür. Bunun nedeni ise, ekonomik yapıda sanayi sektörünün ağırlıklı hale gelmesi ve sermaye yetersizliğidir.

2.1.1.1.3. Teknolojik İşsizlik

Üretimde emeğin yerine makinenin ikame edilmesi nedeniyle ortaya çıkan işsizliğe teknolojik işsizlik denir. Yani makinenin işgücü yerine geçerek bir kısım emek sahiplerini işsiz bırakmasına teknolojik işsizlik denilmektedir (Pekin, 2007:108). Teknolojik işsizlik, gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerde görülmekle birlikte, az gelişmiş ülkelerde daha ciddi boyutlara ulaşmaktadır. Teknolojik işsizlik ile işgücünde yaşanan niteliksel değişimler uzun süreli yapısal işsizliğe de neden olabilmektedir. Bu işsizliği önlemek için ülkelerde işsiz kalan işgücüne, yeni sektörler yaratılarak işgücü sağlanmaktadır.

2.1.1.1.4. Konjonktürel İşsizlik

Bu işsizlik türü, ekonomik yaşamın hep aynı etkinlik düzeyini sürdüremeyip; dönüp gelen dalgalanmalar göstermesinden dolayı ortaya çıkmaktadır. Konjonktürel işsizliğin en önemli nedeni, efektif talebin yetersizliğidir (Eyüboğlu, 2003:15). Bu dalgalanma sonucu olan duraklama ve bunalım dönemlerinde ortaya çıkan işsizlik türüne konjonktürel işsizlik denir (Unay, 2001:349). Konjonktürel işsizlik, mal ve hizmet arzının mal ve hizmet talebinden çok olmasından kaynaklanmaktadır. Konjonktürel işsizliğin süresi talepteki değişimlere göre kısa ya da uzun olabilmektedir. Konjonktürel işsizlik, yapısal işsizliğe nazaran daha kısa, geçici işsizliğe nazaran ise daha uzun süreli görülmektedir.

2.1.1.1.5. Mevsimsel İşsizlik

Belirli mevsimlerde ortaya çıkan doğal koşullar ya da sosyal olaylar nedeniyle üretimin azalmasına, ekonomik faaliyetin düşmesine paralel olarak ortaya çıkan işsizlik türüne mevsimlik işsizlik denir (Unay, 2001:350). Turizm, inşaat, tarım gibi sektörlerde, üretim düzeyi ve buna bağlı olarak da işsizlik oranı mevsimsel olarak dalgalanma göstermektedir. Bu tip sektörlerde, üretimin mevsimsel olarak arttığı dönemlerde çalışan kişilerin önemli bir kısmı, izleyen dönemlerde işlerini kaybederler ve üretim düzeyi bir sonraki dönemde artana kadar işsiz kalırlar. Bu tip işsizlik mevsimsel işsizlik

olarak tanımlanır (Ünsal, 2000:54). Mevsimsel işsizlik, gelişmekte olan ülkelerde genelde tarım ve inşaat sektörlerinde ortaya çıkmakta ve kışın çok fazla iken, yazın daha az olduğu gözlemlenmektedir.

2.1.1.1.6.Arızı İşsizlik

Çalışanların daha yüksek ücret veya daha iyi çalışma koşulları sağlayabilmesi için çalışanların yer veya iş değiştirmelerinden kaynaklanan işsizlik türüne arızı işsizlik denir. Emek arzı ile emek talebi arasındaki dengesizlikten kaynaklanan bu işsizlik türüne aynı zamanda geçici işsizlik de denir.

2.1.1.1.7.İradi (gönüllü) İşsizlik

Çalışma gücüne sahip olduğu halde cari ücret düzeyi ve iş koşullarına razı olmayanların neden olduğu işsizlik türüdür. Bireyler tembel olduklarından ya da geçerli ücret düzeyi ve iş koşullarını beğenmediklerinden ya da ailede çalışan bir kişinin gelirine razı olduklarından çalışmamayı tercih edebilir. Bu sebeple ortaya çıkan işsizlik, iradi işsizliktir. Bu kişiler, piyasada geçerli olan ücreti kabul ettiği takdirde, çalışabilecek iş olduğu halde çalışmayan kişilerin oluşturduğu işsizlik türüdür.

2.1.1.1.8.Gayriiradî (gönülsüz) İşsizlik

Çalışma gücü ve arzusu olan kişilerin cari ücret düzeyi ve iş koşullarına razı oldukları halde iş bulamamasından kaynaklanan işsizlik türüdür. Bu işsizlik türünde insanlar çalışmak istediği halde, kendi iradeleri dışında işsiz kalmaktadırlar. Bunun en önemli nedeni ise, talep yetersizliğidir. Gayriiradî işsizlik, işbölümü, uzmanlaşma ve otomasyonun ileri düzeyde olduğu ülkelerde sık sık karşılaşılan işsizlik türüdür.

Klasik ve Neo – Klasik iktisatçılar gayriiradî işsizliği kabul etmemişler ve kişilerin daha düşük ücreti kabul etmeye razı olduklarında bu tür işsizliğin önlenebileceğini iddia etmişlerdir (Pekin, 2007:104). İşsizliğin gayriiradî bir olay olabileceğini savunan ise

John Maynard Keynes'tir. Keynes'e göre, talep yetersizliği gayriiradî işsizliğe neden olmaktadır.

2.1.1.1.9.Gizli İşsizlik

İşsizlik türleri içinde diğerlerinden nitelik itibariyle farklı bir biçimde gösterilen gizli işsizlik, aslında işsizliğin bir türü olmasına rağmen, onun özel bir durumunu açıklamaktadır. Genel olarak, toplam çıktı miktarında bir değişme olmaksızın, bir işletmeyi veya ekonomik sektörü terk eden işçilerin toplam sayısı, gizli işsizlik miktarını vermektedir. Kısaca, toplam çıktı veya ürünün miktarının aynı kalması, teknik tabir ile, işgücünün marjinal verimliliğinin sıfır olması halini ifade etmektedir (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003:401). Gizli işsizlik, insanların çalıştıkları halde üretime hiçbir katkı sağlayamadıkları veya gerçekte olması gerekenin çok altında bir verimlilikle çalıştıkları durumu ifade eder. Bu tür işsizliğin sebebi, talep yetersizliği ve sermaye ve organizasyon yapısındaki bozukluklardır.

2.1.1.1.10.Doğal İşsizlik

1968 yılında M. Friedman ortaya atmıştır. İktisat politikaları ile eritilemeyen işsizliğe “Doğal işsizlik” denir. Makroekonomiler bu tür işsizliği eritmeye çalışırlarsa enflasyon doğar. Bir başka ifadeyle, enflasyon oranında yükselme yaratmadan sürdürülebilen en düşük işsizlik oranına doğal işsizlik denir. Doğal işsizliğin hesaplanmasında bir yöntem yoktur. Uzun dönemde fiili işsizlik oranlarının ortalaması bize doğal işsizlik oranını verir. Doğal işsizliği, nüfusun yapısı, asgari ücret uygulamaları, farklı sektörlerin büyüme özellikleri, işsizlik sigortasının varlığı doğal işsizliği belirleyen faktörlerdir (Unay, 2001:351). Doğal işsizlik oranı yerine son yıllarda özellikle Yeni Keynesgiller, enflasyonu hızlandırmayan işsizlik oranı (NAIRU) olarak adlandırmışlardır. NAIRU, friksiyonel eksik istihdam ile yapısal eksik istihdamın toplamından oluşmaktadır. Yüksek istihdam düzeyine ulaşmış ekonomilerde bile, her zaman friksiyonel ve yapısal işsizliğin varlığı sonucu, önemli sayıda işsiz olabilmesi nedeniyle doğal işsizlik oranı sıfır olamaz. Doğal oran enflasyonla yakından ilişkilidir. Yüksek işsizlik yerine düşük işsizlik insanların genel bir tercihidir. Ekonominin böyle bir işsizlik oranını elde

edebilmesi, enflasyonist etkilere neden olabilecektir. Düşük işsizlik oranına ulaşılması enflasyonun bir anda hızlanmasıyla sonuçlanabilir. Bu nedenle doğal oran, bir ülkede enflasyonun kabul edilmez bir orana yükselme riskini içermeyen, en düşük işsizlik oranıdır (Yıldırım ve Özer, 2006:372).

2.1.1.1.11.Sürekli Durgunluk İşsizliği

Gelişmiş ülkelerin belirli bir büyüme düzeyi sonunda durgunluk yaşamaları ve bu durgunluk sonucu da ortaya çıkan işsizlik türüdür.

Sürekli durgunluk işsizliğine sebep olabilecek birçok neden vardır. Rakip ülkelerin daha ucuz, bol ve o ölçüde kârlı üretimi veya ticaret yollarının değişmesi gibi sebepler geçmişte ekonomilerin durgunlaşmasına ve geniş bir kitlenin işsiz kalmasına sebebiyet verebilir. Bunun dışında ekonomide bazı zamanlarda meydana gelen durgunluklar yani darboğazlar (bottle-necks) ile tıkanmalar üretim hacminde daralmaya ve işsizliğe sebep olur. Araç – gereç ve stok noksanında meydana gelen tıkanmaların yanı sıra, dış ödeme imkânlarının daralması sonucu ithalattaki tıkanmalar ve finansman kaynaklarında ve kredi arzında ortaya çıkan beklenmedik daralmalar iş yerlerinin tatiline veya kapanmasına neden olabilir (Serter, 1993:13).

2.1.2. İstihdam Teorileri

2.1.2.1. Klasik İstihdam Teorisi

Merkantilizme tepki olarak doğan Klasik İktisat, fiyat, çıktı, gelir, tüketim, tasarruf, yatırım ve istihdam gibi temel makroekonomik değişkenleri yorumlayan ilk sistematik girişim olarak kabul edilmektedir. Adam Smith, David Ricardo, John Stuart Mill, Robert Malthus ve Francois Quesnay'ın görüşlerine John Maynard Keynes, Klasik nitelmesi yapmış ve bu kişilerin görüşleri de Klasik İktisat düşüncesi olarak ele alınmıştır.

Klasik iktisatçılar, piyasadaki mal ve hizmetlerin mevcut fiyatlarında oynama yapılamayacağını ve piyasada tam rekabet şartlarının geçerli olacağını varsaymıştır.

Klasik iktisadi düşünce, devletin ekonomiye müdahalesine karşı çıkmıştır. Ayrıca, ekonominin tam rekabet koşulları altında tam istihdam düzeyinde olacağını ve bunun için de devlet müdahalesinin gerekmeyeceğini varsaymışlardır. Çünkü Klasikler, tam istihdamın otomatik olarak sağlanacağını ileri sürmüşler ve ayrı bir istihdam teorisi ortaya atmamışlardır.

Klasik istihdam teorisinin çıkış noktası “üretim fonksiyonu” kavramı olup, üç görüş ortaya koyar. Birincisi, firma ekonomisinden üretilen ve tüm ekonomi için genelleştirilen emek arz ve talebi teorisidir. Buna göre, emek için arz ve talep eğrilerinin kesişmeleriyle belirlenen istihdam denge seviyesinin tam istihdam dengesi olması durumudur. İkinci görüş, “ekonomideki efektif talep seviyesi” ile ilgilidir. Toplam talepteki bir yetersizlik nedeniyle işsizliğin ortaya çıkması mümkün değildir. Üçüncü görüş ise, fiyatlar genel seviyesi teorisidir. Bu teoriye aynı zamanda Klasik düşüncede paranın rolünü de açıklar ve fiyat seviyesi konusundaki Klasik görüş “paranın miktar teorisi” olarak adlandırılır (Wallace, 1994:98). Klasik iktisatçılar Klasik iktisat teorisini 3 temel noktada şekillendirmiştir.

Bunlardan ilki Mahreçler Kanunudur. John Baptiste Say tarafından ortaya atılan Mahreçler Kanunu, her arzın kendi talebini yarattığını ileri sürmüştür ve Say’dan dolayı da Say Kanunu olarak da adlandırılmaktadır. Say kanununa göre, piyasada üretilen bir mal, kendi satış değerine eşit satın alma gücünde bir talebe neden olmakta ve malların diğer mallarla mübadelesi yapılmaktadır.

Say yasası genel talep yetersizliğinin olanaksız olduğunu iddia etmekle beraber, özel talep yetersizliğinin olabileceğini kabul etmektedir. Bununla birlikte eğer firmalar mal üretmeye karar verirse aşırı üretim olmayacaktır. Fakat üretimi durdurulan malların üretiminde istihdam edilen işçiler işsiz kalacaktır. Rekabet koşullarının geçerli olduğu bir ekonomide nispi fiyatlar ve emeğin serbest dolaşımı bu sorunu çözmeye etkin olacaktır. İşsiz kalanlar hiç ücret alamamaktansa daha düşük ücreti kabul edecek, firmalar ise onları istihdam etmeyi kârlı bulacaklardır. Böylece iş olanakları yeniden sağlanacak ve toplam arz eğrisi düşey olacaktır (Parasız, 2006:311).

Mahreçler yasası genel bir talep yetersizliğini ve bu nedenle genel bir işsizliğin ortaya çıkabileceğini kabul etmemekle birlikte, ekonominin tümü için değil de, bazı üretim

kesimleri için talep yetersizliğinin olabileceğini ve bu nedenle işsizlik halinin ortaya çıkabileceğini kabul etmektedir (Pekin, 2007:115).

Say yasası tasarrufu göz ardı ettiğinden ve talep yetersizliği veya arz fazlalığı gibi kavramlara hiç değinmediğinden ötürü eleştirilmiştir. Klasikler eleştirilere yanıt olarak faiz teorisini göstermişlerdir.

Klasik iktisatçıların Klasik iktisat teorisini açıklamak için kullandıkları ikinci temel nokta Klasik Faiz Teorisidir. Bu teoriye ödünç verilebilir fonlar teorisi de denir. Klasikler, faizi, tüketimden vazgeçmenin bir karşılığı olan tasarruf ile ilişkilendirmiş ve faiz ile tasarruf arasında bir ilişki kurmuşlardır.

Say kanununun bir koşulu olan, kişilerin belli bir dönemde elde ettikleri gelirin tümünü harcadıkları varsayımının gerçekleşmediği bir durumda, klasik teorinin bu eksikliğini gidermek için, klasik iktisatçılar klasik faiz teorisini ortaya atmışlardır. Klasik Faiz Teorisi, gelirin tamamını tüketmeyip, bir kısmının tasarruf edilmesi durumunda, toplam talebin toplam arza eşitleneceğini ispatlamak için, belirli bir dönemde yapılması planlanan tasarrufların o dönemde planlanan yatırımlara dönüşeceğini savunarak tasarruflarla yatırımların eşitleneceğini ileri sürmektedir (Uluatam, 1998:282).

Ödünç verilebilir fonlar teorisinde tasarruf edilen paraların piyasa mekanizması aracılığıyla yatırım harcamaları şeklinde tekrar harcanacağı gösterilmektedir. Çünkü tasarruf artışı, faiz oranlarını düşürmekte ve bu da yatırımları arttırmaktadır. Bu bakımdan, klasik faiz teorisi Say yasasının eksikliğini gidermektedir.

Klasik iktisatçıların Klasik iktisat teorisini açıklamak için kullandıkları bir diğer temel nokta ise klasik ücret teorisidir. Klasik ücret teorisi üç önermeye dayanır. Birincisi, emeğin marjinal verimliliğinin istihdam miktarı arttıkça azalacağını ifade eden azalan marjinal verimlilik ilkesidir. İkincisi, emeğin reel ücretinin, emeğin marjinal verimliliğine eşit olma eğiliminde olmasıdır. Üçüncüsü ise, işçi ile işveren arasında yapılan ücret pazarlığının, aynı zamanda reel ücretleri de belirleyeceği görüşüdür. Klasik iktisatçılara göre eğer ekonomide işsizlik varsa bunun sebebi, işçilerin marjinal verimliliğine eşit bir ücreti kabul etmemeleridir. Dolayısıyla, istihdamdaki bir artış ancak ücretlerin, emeğin marjinal verimliliğine eşit olması ile mümkün olacaktır (Savaş,

1998:755). Klasik ücret teorisine göre, toplam emek talebi toplam emek arzına eşittir ve gayriiradî işsizlik söz konusu değildir.

2.1.2.2. Marxist İstihdam Teorisi

Marksist iktisat, istisnai koşullar dışında emek piyasasının arz fazlası içeren piyasa olduğunu, yani işsizliğin kapitalist ekonominin doğal bir parçası olduğunu iddia eder. Emek arzı fazlası yedek işgücü ordusu olarak tanımlanır. Yedek işgücü ordusu işsiz kitlelerin yanı sıra, ekonominin kapitalist olmayan sektörlerinden kaynaklanan sonsuz esneklikteki emek arzının bir ürünüdür. Ev içi üretim dışında çalışmayan ev kadınları ve göçmen işçiler bu sonsuz esneklikteki emek arzının en temel kaynağıdır. Aynı şekilde ekonomik kriz veya hızlı yapısal ve teknolojik değişim dönemleri neticesinde sürekli olarak yeniden yaratılan işsizlik de yedek işgücü ordusunun varlığını garanti altına alınmaktadır (Onaran, 2000:199). Yedek ordu, halihazırda çalışmakta olan işçilerin işten atılması biçiminde çok çarpıcı bir şekilde ortaya çıkabileceği gibi, daha az rastlanmasına rağmen ilave işçi nüfusunun her zamanki kanallarla massedilme zorluğuyla karşılaşması gibi daha gerçekçi bir biçimde de kendini gösterebilir (Sweezy, 2007:92-93).

Marks eserlerinde ücretlerin sürekli düşeceğini söylemez. Ancak bunun sistem devam ettikçe işçiyi kölelikten kurtarmayacağını ifade eder. Marks'a göre sermaye biriktikçe, işçinin yazgısı kötüleşecektir. İşçinin yaratıcı, duygusal, estetik ve entelektüel potansiyeli engellenecektir. Bu durumdaki insanı tanımlamak için yabancılaşma kavramını kullanmaktadır (Hunt, 2005:311). Yabancılaşma, emeğin işçinin dışında olması, yani onun özüne ilişkin olmaması; emeğin de, işçinin kendini olurlamayıp yadsınması, mutlu değil mutsuzluk duyması, özgür bir fizik ve entelektüel etkinlik göstermeyip bedenini ve tenine eziyet etmesi olgusuna dayanır (Marks, 1973:157).

Marksist teori emek – değer teorisi üzerine kurulmuştur. Emek – değer teorisinde bir malın değeri, içerdiği toplam işgücü zamanı veya üretimi için toplumsal olarak gerekli işgücü zamanı şeklinde tanımlanmakta ve o malın üretiminde kullanılan üretim araçlarının içerdiği dolaylı işgücü ile bu araçları kullanarak malın üretimini sağlayan dolaysız işgücünden oluşmaktadır. Dolaylı işgücü, malın üretiminde kullanılan çeşitli üretim araçlarının miktarı ile bu araçların birim değerlerine bağlıdır. Bu nedenle, mallar

birbirlerinin üretiminde üretim aracı olarak kullanıldığı ve süreçler arasında teknolojik bağımlılık ortaya çıktığı zaman, bir malın değeri, sadece o malın üretim koşullarına bağlı değil, o malın üretiminde dolaylı ve dolaysız olarak kullanılan bütün malların üretim koşullarına bağlı olacaktır. Bu koşullar, üretim süreçlerinin mal ve işgücü girdi katsayıları ile ifade edilmekte ve değerler bu katsayılardan türetilmektedir (Akyüz, 1980:11). Marksist teoride, işsizlik nüfus ile ekonomik sistem arasındaki ilişkiden oluşmaktadır. Marks işsizlik sorununu, kapitalizmin içsel çelişkileri içinde ve dinamik bir analiz sürecinde ele almıştır. Bu çerçevede Marksist analizde birbirleriyle ilişkili iki tip işsizlikten söz edilmektedir. Bunlardan bir tanesi, kapitalist üretim biçiminin bir sonucu olarak tanımlanan ve yedek işsizler ordusu yaratan teknolojik işsizliktir. Diğeri ise, yedek işsizler ordusu ile birikim ve birikime kaynak olan kârın azalması sonucunda ortaya çıkan işsizliktir (Ataman, 1999:62).

Teknolojik gelişme, işgücünün yerini makinelerin alması şeklinde ortaya çıktığı için teknolojik işsizlik yaratmaktadır. Bu Marks'ın ücret teorisinin temelini meydana getirmektedir. Teknolojik değişimin yarattığı yedek işsizler ordusu, işgücü arzının işgücü talebinden sürekli olarak daha yüksek olmasına, bu da işçiler arasındaki rekabet nedeniyle ücretlerin asgari düzeye inmesine, yani işgücünün değerine eşitlenmesine sebep olmaktadır. Marks'ta ücretleri asgari düzeye indiren şey işgücü talebinin teknolojik gelişme nedeniyle azalmasıdır. Marks'ta piyasa ücretlerinin asgari düzeyin üzerine çıkması teknolojik gelişmeyi hızlandıran bir unsur olmakta ve bu nedenle işgücü talebi işgücü arzına göre değişmektedir. Teknolojik gelişmenin devam etmesi işgücü talebinin sürekli olarak arzdan daha düşük olmasına yol açmaktadır (Akyüz, 2009:66-67). Yani Marks, teknolojik işsizliğe işaret etmekte ve bunun da nedenini üretim fonksiyonuna bağlamaktadır.

2.1.2.3. Keynesyen İstihdam Teorisi

1929 Dünya Ekonomik Krizinden sonra Neoklasik İktisadın ekonomik olayları açıklamada yetersiz kaldığı anlaşılmıştır. Bu yüzden Keynes, 1936'da yayınlanan "İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi" adlı eserinde Klasiklerin görüşlerini çürütmüş ve ekonominin devamlı olarak tam istihdamda dengede olamayacağını ispatlamıştır. Ayrıca ekonomiyi arz yönüyle değil, talep yönüyle ele almış, ekonominin genelde eksik

istihdamda olacağını ve eksik istihdamın önlenmesi için de toplam harcamaların artırılması gerektiğini dile getirmiştir. Keynes, her talebin kendi arzını yarattığını ileri sürerek Say Kanununu reddetmiş ve ekonominin eksik istihdamda da dengeye gelebileceğini belirtmiştir. İstihdam hacminin belirlenmesindeki ana etkeni ise emek talebine bağlamıştır.

Keynes'in modern istihdam teorisine kazandırdığı bir diğer önemli kavram da "efektif talep" kavramıdır. Efektif talep, bir toplumda çeşitli mal ve hizmetleri satın almak için fiilen harcanmış paraların miktarıdır ve dolayısıyla o toplumda elde edilen gelirlerin toplamına yani milli gelire eşit olacaktır. Keynes, kısa vadeli istihdam seviyesini belirleyen toplam talebin toplam arza eşitlendiği seviyeye fiilen gerçekleşmiş olan talep anlamında "efektif talep" demektedir. Keynes'in istihdam teorisini şu şekilde izah etmek mümkündür (Üstünel, 1990:190-191):

İstihdam = Efektif Talep = Milli Gelir = Milli Hâsıla = Tüketim mallarına yapılan harcamalar + Yatırım mallarına yapılan harcamalar

Keynes, Klasik modellerin öne sürdüğü şekilde istihdamın fiyatlar ve ücretler tarafından belirlendiği görüşünü reddetmiş ve ekonomide üretilen mal ve hizmetlere olan toplam talebin istihdamı belirleyen temel faktör olduğunu belirtmiştir. Keynes, devletin çeşitli politikalarla ekonomiye müdahale edebileceğini, üretim ve istihdam hacmi üzerinde etkili olabileceğini ileri sürmüştür. Bu görüş bir anlamda, Klasik modellerin "bırakınızı yapsınlar – bırakınız geçsinler" felsefesinin zıddı olarak ele alınabilir. Kısacası, Keynes, özel sektör talebinin yetersiz kaldığı bir dönemde, üretimdeki ve istihdamdaki düşüşü önlemek için devletin toplam talebi destekleyerek ekonomiye müdahale etmesi gerektiğini savunmuştur (Türkay ve Alkin, 2001:161).

Klasik iktisatçılar, faizi, tüketimi etkileyen bir davranışın bedeli olarak görmüşlerdir (Kılıç, 2006:118). Keynes'e göre, faiz likiditeden vazgeçmenin bir bedelidir. Tasarruf miktarını belirleyen ise, Klasik sistemin öne sürdüğü faiz oranı değil gelir düzeyidir. Faiz oranı, sadece tasarrufların nasıl kullanılacağı konusunda yol göstericidir (Guerrien, 1999:112). Keynes'e göre, likiditeden vazgeçmenin mükâfatı olarak, herhangi bir zamandaki faiz oranı, paraya sahip olanların söz konusu paranın likiditesini kontrol etmekten vazgeçme konusundaki isteksizliğinin bir ölçüsüdür. Faiz oranı, yatırım yapılmak istenen kaynak talebini, bugünkü tüketimden sakınma gönüllüğüne eşitleyen

bir fiyat değildir. Serveti nakit şeklinde tutma arzusuyla, mevcut nakit miktarına eşitleyen fiyattır. Bu da, faiz oranı düşürülmüşse yani nakitten ayrılmanın mükâfatı azalmışsa, halkın elde tutmak istediği düzenli nakit miktarının arz miktarını aşacağı ve faiz oranı yükselmişse, kimsenin elde tutmak istemeyeceği nakit fazlasının ortaya çıktığı anlamına gelir (Keynes, 2008:149).

Keynes'in faiz teorisi iki açıdan önemlidir. Birinci neden bu teori ile faiz haddini yatırımla tasarrufu eşitlemekte, tam istihdam sağlayıcı bir rol oynayamayacağı kanıtlanmıştır. İkincisi, paranın ekonomik hayatta nereden nasıl çıktığını ve ekonomide rolünün ne olduğu ortaya konulmaktadır (Aren, 2005:25-26).

İstihdam seviyesinin korunabilmesi için o düzeydeki tüketim ve yatırım harcamalarının yapılması gereklidir. Bu harcamalar yapılmadığı takdirde, efektif talep yetersiz kalacağından gelir ve istihdamın da bu efektif talep seviyesine düşmesi gerekecektir. Sonuç olarak modern istihdam teorisinin yapıtaşı efektif taleptir. Efektif talep ise, tüketim ve yatırım harcamalarına bağlıdır (Lipsey, 1994:59-62).

Keynes, sadece Klasik Teorinin görüşlerini çürütmekle kalmamış, kendisinden sonraki makroekonomik teorilerin de temelini oluşturmuştur. Ancak, 1970'li yılların ortalarında yaşanan petrol krizleri ve stagflasyon süreci yeni teorilere ihtiyaç duyulduğunu ortaya çıkarmıştır.

2.1.2.4. Monetarist İstihdam Teorisi

1940'lı ve 1950'li yıllar Keynesyen Teorinin altın yıllarıdır. Gelişmiş ülkelerin hemen hepsinde hızlı bir büyüme görülmüş, hükümetlerin uyguladığı ekonomik politikalar, özellikle maliye politikası ekonomilerin gelişmesinin nedeni kabul edilmiş, Keynesyen Teoriye dayanan politikaların, doğruluğunun kanıtı sayılmıştır. Ancak 1960'lı yıllarda aynı sanayi ülkelerinde enflasyon ve işsizlik hızla artmaya başlamış, başta ABD olmak üzere birçok ülke sorunlarını uyguladıkları politikalarla ilgili sorunlar yaşamıştır. Uygulamada maliye politikası kullanılması gecikmeler, sorunlar ve kuşkular yaratınca iktisatçıların bir kısmı maliye politikasındaki değişmelerin istikrar sağlayıcı değil, aksine ekonominin istikrarını bozucu etkiler yarattığını belirtmişlerdir (Parasız ve Bildirici, 2002:374). Bu kapsamda, Keynesyen Teoriye karşı 1960'larda Milton

Friedman tarafından geliştirilen Monetarist teori doğmuştur. Monetarist teori, toplam talebi para arzının belirlediğini, enflasyonun para arzındaki artışa bağlı olduğunu ve maliye politikasından ziyade para politikasının önemli olduğunu savunmuştur. Monetarist teoriye göre, maliye politikası üretim düzeyini etkilememektedir.

Monetaristler istikrarlı fiyatların önemi üzerinde durmuşlar, gönüllü ya da uyarılmış eksik istihdamın ve Büyük Bunalımın özel sektörün yapısından kaynaklanan herhangi bir istikrarsızlıktan çok, hükümetin kötü yönetiminden kaynaklandığını belirtmişlerdir (Skousen, 2003:456). Monetarist teoriye göre para arzındaki değişimler, ekonomiyi mikro düzeyde etkilemektedir. Para arzında meydana gelen değişmelerin ekonomiye yansımaları, genellikle mikro düzeydedir ve aktif varlığın fiyat ve getiri oranlarındaki değişimler nedeniyle yeniden düzenlenmesi yoluyla ortaya çıkmaktadır. Ekonomi, genel olarak istikrarlıdır ve müdahale edilmediğinde işsizlik ve enflasyon gibi istikrarsızlıklar oluşmayacaktır. Ekonomide bu tür hastalıklar varsa, bunların nedeni ekonomiye dışarıdan ve çoğu defa para ve maliye politikası şeklinde yapılan müdahalelerdir (Savaş, 1998:215).

Monetarizm temel sorun olarak enflasyon sorunuyla ilgilenmiştir. Enflasyonun temel nedeni ise, hükümetler tarafından para arzının aşırı ve gereksiz bir biçimde arttırılması olarak görülmüştür (Aktan, 2000:1). Bu yaklaşıma göre, ekonomide talep, üretim fiyatları genel düzeyi ve istihdam gibi temel ekonomik faaliyetler para arzında meydana gelen değişimlere göre belirlenmektedir. Ekonomide meydana gelen sorunlar hükümetlerin yanlış para ve maliye politikalarından kaynaklandığını belirtmişlerdir. Ayrıca rekabet gücünün ekonomide ekonomik düzenleme mekanizması için yeterli olduğuna inanmaktadırlar. Böyle bir yapıda, fiyat ve ücretlerin esnek olması durumunda ekonomik dengenin her zaman sağlandığını belirtmişlerdir. Tüm piyasalarda denge tam istihdam düzeyinde sağlanmaktadır (Keyder, 2002:296).

Friedman, Keynesyen yaklaşımın emek arzının nominal ücret oranına, yani, emek arzının nominal ücretin bir fonksiyonu olduğu savını eleştirmiş ve emek arzının beklenen reel ücretin bir fonksiyonu olduğunu ileri sürmüştür. Friedman fiyatların esnek olduğu varsayımını kabullenmiş ve emeğin uyarlayıcı bekleyişler çerçevesinde fiyat bekleyişi olduğunu kabul etmiştir. Varsayımlar çerçevesinde Milton Friedman'a göre, serbest piyasa mekanizması kısa dönemde eksik istihdama neden olsa bile uzun

dönemde tam istihdam durumu sağlamaktadır. Kısa dönemde beklenen fiyat düzeyi ile gerçekleşen fiyat düzeyi farklıdır. Bunun için hükümetler genişletici politikalar izleyerek kısa dönemde işsizlik oranını düşürebilirler. Ancak beklenen fiyat düzeyinin gerçekleşen fiyat düzeyine eşit olduğu uzun dönemde, hükümetler genişletici politika izleyerek işsizlik oranı üzerine bir etki yapamazlar (Öçal, 2007:12).

Friedman, enflasyonla işsizlik arasında ters yönlü ilişkiyi gösteren Philips eğrilerinin ancak kısa dönem için geçerli olduğunu açıklamıştır. Friedman'a göre hükümetlerin para ve maliye politikasını kullanarak enflasyonu aşağı çekmesi yani işsizliği önlemesi imkânsızdır. Bu durumda bile Friedman'a göre, minimum düzeyde bir işsizlik hacmi vardır. Fiyatların durgun olmasına rağmen işsizlik her zaman mevcuttur. Bu işsizlik düzeyine doğal işsizlik oranı olarak ifade edilmektedir (Lordoğlu ve diğ., 1999:282). Doğal işsizlik oranı aynı zamanda emek arzıyla emek talebinin birbirine eşit olduğu noktadaki işsizlik oranını ifade etmektedir (Biçerli, 2005:375).

Monetaristler, serbest piyasa ekonomisinin kendi iç dinamiği sayesinde istikrarlı bir model olduğunu savunmakla birlikte, Klasik iktisatçılardan farklı olarak ekonominin her zaman tam istihdam düzeyinde olmayacağını kabul etmektedirler. Monetaristler, insanların daha iyi bir iş arama veya işsizlik yardımından yararlanmaları neticesinde belirli bir süre işsiz kalabileceklerini, böylece ekonomide her an bir doğal işsizlik olabileceğini ileri sürmüşlerdir (Aktan, 2000:1).

2.1.2.5. Arz Yönlü İktisat Teorisinde İstihdam

1970'li yıllarda talep yönlü iktisat teorisine alternatif olarak ortaya çıkan bir diğer görüş, Arz Yönlü İktisat Teorisidir. Bu teori, iktisadi sorunları arz kaynaklı olarak ele almaktadır. Arz yönlü teoriye göre, Keynesyenlerin ifade ettiği şekilde, iktisadi sorunların temeli efektif talep yetersizliği değil, üretimin talebe oranla yetersiz olmasıdır. Arz yönlü iktisatçılar bu görüşleri ile bir bakıma Say Kanununu kabul etmekte ve görüşlerinin çıkış noktası yapmaktadırlar. Arz yönlü İktisatçılar 1970'li yıllarda baş gösteren iktisadi sorunların kaynağı olarak, toplam arz yerine toplam talebe önem veren talep yönlü iktisat politikasını göstermektedirler (Aktan, 2004:54). Arz

yönlü iktisatçılar, bu sorunların çözümü için de toplam talebe sınırlama getiren, para arzını yavaşlatan ve vergi yüklerini hafifleten bir dizi öneri sunmuştur.

Arz yönlü iktisat teorisinin kurucusu ve temel savunucusu Arthur Laffer'dir. Arz yönlü iktisadın birçok tanımı yapılmıştır. Bartlett arz yönlü iktisadı, klasik iktisadın yeniden keşfedilmesinden öteye götürmezken (Bartlett, 1981:1) Evans ise, ekonominin üretken kapasitesini etkileyen faktörleri inceleyen iktisat dalı olarak tanımlamıştır (Evans, 1983:19-20).

Verginin gelir etkisinden yararlanarak çalışmayı, yatırımı ve üretimi teşvik etmek Arz İktisadı yaklaşımının esasını oluşturmaktadır. Bu amaçla vergilerin azaltılmasını önermektedirler. Vergiler azaltıldığında, vergi gelirlerinin daha da artacağını öngören ve bunun nasıl olacağını gösteren analitik araç Laffer eğrisi olarak ifade edilmektedir (Atılğan, 1997:120). Vergi indirim konusu, arz yönlü iktisadın en önemli iktisat politikası önerisidir. Arthur Laffer tarafından gündeme getirilen bu önerinin uygulanması neticesinde, bireylerin çalışma isteği ve yatırım eğilimlerinin olumlu yönde etkileneceği ve piyasa üretiminin yanı sıra, vergi gelirlerinin de artacağı, böylece, ekonomik büyümenin ve etkin kaynak dağılımının sağlanacağı varsayılmaktadır (Aktan, 1998:39-40). Vergi indirimlerinin ekonomideki üretken eğilimleri arttırmasında bireysel beklentilerin önemli bir rolü vardır. Eğer bireyler, vergiler indirilirken kamu harcamalarının da azaltılacağını ve para arzının ekonominin büyüme trendine dayalı olarak istikrarlı bir oranda arttırılacağını ve dolayısıyla enflasyonist baskıların tırmandırılmayacağını ümit ederlerse, emek arzı ile birlikte emek talebi de artacağından üretimde ve istihdamda istenilen gelişmeler gerçekleşecektir. Aksine, vergi oranları indirilirken, kamu harcamaları ve para arzı kısılmaz ise, beklentiler olumsuz yönde olacak ve istenmeyen sonuçlar ortaya çıkacaktır. Bu nedenle vergi indirimleri politikası, mutlaka devlet harcamalarının da azaltılması ve sıkı para politikası uygulamasını da gerektirmektedir (Savaş, 1998:254).

2.1.2.6. Yeni Klasik Teoride İstihdam

Yeni Klasik Teori, 1970'li yıllarda Keynesyen teoriye karşı ortaya çıkmış ve Rasyonel Beklentiler Teorisi ile geliştirilmiştir. Bu kurama göre, işgücü piyasasının işleyişi

işsizliği geçici ve iradi olarak betimlediğinden dolayı işsizlik diye bir sorun yoktur. (Törüner, 2000:240). İktisadi analiz ve uygulamalarda beklentilerin önemini adına Yeni Klasikler denilen iktisatçılar en ileri düzeyde vurgulamışlardır. Rasyonel Beklentiler Teorisi 70’li ve 80’li yılların en çok konuşulan teorilerinden biridir. Bu teoriyi geliştiren iktisatçılar mikro iktisadi mekanizmanın Klasik öngörülere uygun biçimde mükemmel işleyeceğini savunmakta ve ekonomiye müdahaleye karşı çıkmaktadırlar. Ancak Klasik öngörülerini bugünün bilgi, teknoloji ve deneyim birikiminden hareket ederek yeni gerekçelere dayandırmaktadırlar (Atılğan, 1997:95). Yeni Klasikler, rasyonel beklentilerden ötürü ekonomideki işsizliğin doğal işsizlik olacağını ve iradi işsizliğin olmayacağını belirtmişlerdir. Çünkü Rasyonel Beklentiler Teorisi uyarınca, işsizlik, yeterli bilgilenememekten kaynaklanmaktadır.

Rasyonel Beklentiler Teorisi, John Muth’un çalışmalarıyla gündeme gelmiştir. Muth, bireylerin rasyonel davrandığından dolayı para ve maliye politikalarının etkili olamayacağını savunmuştur.

Rasyonel Beklentiler Teorisinin temel varsayımları şunlardır:

— Ekonomik ajanlar aritmetik ortalaması sıfır hatalı, yani tam doğru tahminler yapabilirler.

— Nispi fiyatlar esnektir.

— Ekonomik ajanlar hükümetlerin izlediği politikalara karşı ekonomsal faaliyette bulunma imkânları tamdır. Yani, ekonomik ajanlar doğru tahminlerinin gerekli kıldığı rasyonel davranışı gösterebilirler.

— Nispi fiyatların esnekliği kaldırıldığında dahi Teori geçerliliğini yitirmez. Çünkü kontratları rasyonel düzenlemek mümkündür.

— Sonuçta hükümetlerin ekonomiye bilinen müdahalelerinin reel bir etkisi olamaz. Bu nedenle, işsizlik – enflasyon ilişkisini gösteren Philips Eğrisi ince ayar politikalarına karşı kısa sürede yatay eksene diktir (Atılğan, 1997:96).

Rasyonel Beklentiler Hipotezi’ne göre, bireyler bekleyişlerini oluştururlarken bütün mevcut bilgileri akıllıca kullanabileceklerdir. Burada tüketicilerin veya firmaların geleceği mükemmel bir biçimde görebildikleri veya bekleyişlerin daima doğru olduğu

kaydedilmekte ve bireylerin bekleyişler konusunda hata yapabilecekleri, ancak bunu göz önüne alarak bekleyişlerini değiştirebilecekleri, dolayısıyla sistematik hata yapmayacaklarını belirtmektedir (Biçerli, 2005:558). Rasyonel Beklentiler Teorisine göre geçmişe dayalı beklentiler ancak değişmelerin geçmiş ve gelecek değerleri arasındaki ilişki sabitse anlamlıdır. Eğer bireyler geleceğe ait tahminler yaparken sadece geçmiş verileri dikkate alıyorsa bu tür beklentiler gerçekçi olamaz. Geçmiş ve gelecek veriler arasındaki ilişkinin çok az değişeceğini öne sürmek ve fertlerin de böyle bir beklenti içinde olacağını farz etmek herhangi bir politika değişikliği halinde komik sonuçlara yol açar. Rasyonel Beklentiler Teorisi, bu tahmin metodunu irrasyonel ve Keynesyen Makro Teorinin düzeltilmesi mümkün olmayan yanlışı olarak kabul etmektedir (Savaş, 2007:162). Bu yüzden de, Yeni Klasik Teori, Rasyonel Beklentiler Teorisine dayalı olarak oluşturulmuştur.

2.1.2.7. Yapısalcı Yaklaşım

Yapısalcı yaklaşım, Latin Amerika’da Prebish, Avrupa’da Hirshman’ın önderliğinde, Latin Amerika’da yaşanan darboğazlara Monetarizmden farklı öngörüler geliştirmesi ile doğmuştur. Yapısalcılar, az gelişmiş ülkelerle gelişmiş ülkelerin yapısal farklılıkları olduğundan Monetarist teorinin önerilerinin çözüm olmayacağını savunmuşlardır.

İçer dönük sanayileşmeden yana olan Yapısalcılar, az gelişmiş ülkelerdeki işsizliğin talep yetersizliğinden ziyade rasyonel olmayan ekonomik faaliyetlerden kaynaklandığını ifade etmişlerdir. Çünkü az gelişmiş ülkelerde yapısal bozukluklar vardır. Kronik enflasyon, hızlı nüfus artışı, dış ticaret dengesizliği, bütçe açıkları, yoğun bürokratik işlemler ve siyasal istikrarsızlık bu yapısal bozukluklardan birkaç tanesidir. Yapısal bozuklukların önlenmesi için devlet müdahalesinin olması gerektiğini savunan yapısalcılar, bu yönüyle Klasik teoriden ayrılmıştır.

1960’lı yıllarda Arthur Okun işsizlik sorununun çözümü için Yapısalcı yaklaşımın politikalarını savunmuştur. Arthur Okun, 1962’de yayımlanan makalesinde, büyümenin işsizlik oranını azaltıcı etkisine işaret etmiştir. Yüksek büyüme oranlarının işsizlik oranını azalttığı, düşük veya negatif büyüme oranlarının da işsizlik oranlarını arttırdığı tezi Okun Yasası olarak ifade edilmektedir. Birçok yazar tarafından işsizlik ile büyüme

ilişkisi asimetrik olarak kabul edilirken, Okun, işsizlik ile büyümenin simetrik olduğunu varsaymıştır. Böylece, ekonominin büyüme ve daralma dönemlerinde büyüme oranlarının işsizlik üzerinde aynı etkiye sahip olduğu varsayılmıştır.

Okun Yasası ampirik açıdan elde edilen Okun katsayısının dikkate alınması gereken bir politika aracı olarak kabul edilmiştir. Bununla beraber, dezenflasyon politikalarının etkinliği, işsizlik oranlarının büyüme oranlarına gösterdiği tepkiye bağlı olarak değişmektedir. Ayrıca Okun katsayısı yüksek işsizliğin yol açtığı maliyetleri politika yapıcılara yol göstermesi açısından da önem taşımaktadır (Huang ve Lin, 2005:1). Okun Yasası, saptanan bir büyüme hedefinin zaman içinde eksik istihdamı nasıl etkileyeceğini gösterdiğinden dolayı yardımcı bir kılavuzdur. Örneğin ekonomide resesyon olduğunu ve eksik istihdamın %9'a yükseldiğini düşündüğümüzde ve eksik istihdamın %6'lara düşürülmesi istendiğinde, ekonomideki büyüme hızı bu süre için kaç yıl gerektiğini verecektir. Eğer büyüme hızı yılda %5 olarak belirlenirse, eksik istihdamın %9'dan %6'ya düşmesi için üç yıl gerekecektir (Parasız, 2006:6).

2.1.2.8. Post – Keynesyen Teoride İstihdam

Neoklasik İktisada alternatif olarak doğan Post Keynesyen İktisat, Harrod ve Kalecki'nin görüşlerini sentezleyip bir çatı altında toplayan Joan Robinson önderliğinde kurulmuştur. Post Keynesyen Teorinin temelini ekonomide büyüme ve gelir dağılımı gibi konular oluşturur. Ayrıca ekonominin niçin iyi işlemediği gibi konularda çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu çalışmalar sonucunda, stagflasyon olgusunun klasik para ve maliye politikaları ile çözülebileceğine inanmışlardır.

Belirsizlik konusu, Post Keynesyen iktisat içinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Post Keynesyenler, belirsizliğin önemli olduğu ekonomilerde beklentilerin de ekonomik sonuçlar üzerinde etkili olduğunu ve temel belirsizlik koşullarının ekonomiyi kuşattığını ileri sürmektedirler. Ayrıca iktisadi analizde zaman boyutuna çok önem vermişler ve ekonomiyi devamlı hareket halinde olan bir süreç olarak görmüşlerdir.

Post Keynesyenlere göre, emek talebi ile reel ücret arasında Neo-Klasik ekonominin varsaydığı gibi sürekli bir negatif ilişkinin varlığı da söz konusu değildir. Keynes ve çoğu Post Keynesyene göre, ücretler toplam talebin önemli bir unsurunu oluşturduğu

için ücretlerdeki bir düşüş, işsizliğin azalmasına ve piyasa temizlenmesinin gerçekleşmesine yol açmayacaktır. Çünkü Post Keynesyenlere göre, gerçekte ücretlerdeki bir azalma, toplam talepte bir daralmaya sebep olacaktır ve bu da, ekonomik durumu daha kötüye götürecektir (Seccareccia, 1991:44-45). Post Keynesyenler, iktisadi istikrar için ücretlerde bir kontrol mekanizması kurulması gerektiğini ve istikrarın sağlanması için de para politikası ve yatırımların önemli olduğunu vurgulamışlardır.

Post Keynesyen istihdam analizinin gelişiminde Amerikan kurumsalcı iktisatçıların özellikle emek arzı ile ilgili görüşlerinin önemli bir katkısı olmuştur. Emek piyasalarının Post Keynesyen analizine olan bu katkı, ikili emek piyasası teorisi olarak adlandırılan Gordon, Reich ve Edwards gibi radikal iktisatçılar tarafından ortaya konulan bölümlere ayrılmış emek piyasası teorisine dayanır ve Doeringer ve Piore tarafından geliştirilen içsel emek piyasalarına verilen önemden kaynaklanmaktadır. Kurumsalcı ekonominin emek piyasasına getirdiği yenilik, emek piyasasının kurumsal yapısının ve özelliklerinin gösterilmesinde oynadığı rolden kaynaklanmaktadır (Arestis, 1992:24). Post Keynesyenler, işgücü piyasasını mikro davranış kalıpları içinde incelemişlerdir. Her ülkede geçici ve yapısal işsizliğin olabileceğini ve doğal işsizliğin sıfır olmayacağını belirtmişlerdir.

2.1.3. Türkiye’de İstihdam ve İşsizlik Politikasının Yapısı ve Gelişimi

İstihdamın yapısı ve işsizlik bir ülkede üretime katılan işgücünü ve ülkenin durumunu göstermektedir. İstihdam yapısına bakılarak ülkenin gelişme oranının ne derecede olduğu söylenebilmektedir.

Türkiye’de toplam istihdamın önemli bir bölümü tarım sektöründen sağlanmaktadır. Gelişmiş ülkelerde toplam istihdamın % 4’ünü barındıran tarım, Türkiye’de her geçen yıl azalmasına rağmen hâlâ % 25 seviyelerinde görülmektedir. Türkiye’de tarımın istihdamdaki payı bu kadar çok olmasına rağmen, GSMH içindeki payı oldukça azdır. Bunun nedeni de tarımsal işgücü verimliliğinin düşüklüğü ve yeni iş yaratmaktaki yetersizliktir. Tarımsal işgücü verimliliğindeki bu düşüş ülke için ciddi bir kalkınamama problemi doğurmaktadır. Bunun yanı sıra, sanayi sektöründe görülen küçük çaplı

istihdam artışlarına rağmen gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında, oldukça düşük kaldığı görülmektedir. Hizmetler sektörü ise, her geçen gün artmakta ve toplam istihdamın yarısından fazlasını kapsamaktadır. Ancak, hâlâ gelişmiş ülkelere göre daha düşük düzeylerde olduğu görülmektedir.

Türkiye’de işgücü piyasasındaki temel göstergelere baktığımızda karşımıza şu tablo çıkmaktadır:

Tablo 2: Yurtiçi İşgücü Piyasasında Gelişmeler

	2004	2005	2006	2007	2008	2009*
15 + Yaş Nüfus	47.544	48.359	49.174	49.994	50.772	52.007
İşgücüne Katılma Oranı	46,3	46,4	46,3	46,2	46,9	48,1
Sivil İşgücü	22.016	22.455	22.751	23.114	23.805	25.011
Sivil İstihdam	19.632	20.067	20.423	20.738	21.194	21.741
İşsiz	2.385	2.388	2.328	2.376	2.611	3.270
İşsizlik Oranı (%)	10,2	10,7	11,2	12,6	13,7	14,0
Kent	12,2	12,5	13,0	14,3	15,6	
Kır	6,1	6,9	7,6	9,1	10,7	
Tarım Dışı İşsizlik Oranı (%)	12,9	13,4	14,0	15,5	16,8	17,4
Sivil İstihdamın Sektörel Dağılımı						
Tarım	5.713	5.154	4.907	4.867	5.016	5.342
Sanayi	3.919	4.178	4.269	4.314	4.441	4.302
Hizmetler	10.000	10.735	11.247	11.557	11.737	12.097
İnşaat	966	1.107	1.196	1.231	1.241	1.345
Tarım Dışı İstihdam	13.919	14.913	15.516	15.871	16.178	16.399

Kaynak: TÜİK, DPT (* 2009 verileri 9 aylık dönemi kapsamaktadır.)

Tablodan görüldüğü üzere, 15 yaş üstü nüfus sürekli artarken, işgücüne katılım oranı % 47 duvarı ile karşı karşıya kalmıştır. 2004 – 2009 yılları arasında 15 yaş üstü nüfus yaklaşık % 12 artarken işgücüne katılım oranı neredeyse hiç değişmemiştir. Tarımın istihdamdaki payı hizmetler sektörüne kayarken, işsizlik oranları da bunlara paralel olarak artmıştır. Sivil istihdamdaki sürekli artışa rağmen, işsiz sayısı da sürekli artmaktadır. Bunun nedeni de artan işgücüdür. Yeni istihdam alanları yaratılarak mevcut işgücüne istihdam sağlanmasına rağmen, işsizlik oranları yine de artmıştır.

2006 yılı itibariyle Türkiye OECD ülkeleri içinde % 48 ile en düşük işgücüne katılım oranına sahip ülkedir. Ülkemizde her yıl ortalama 500 bin kişi işgücü piyasası dışında kalmayı tercih etmektedir. Bu tercihi yapan nüfusun cinsiyet dağılımına baktığımızda %73’ünün kadın, %27’sinin erkek olduğu görülmektedir. İstihdama dâhil olmayanların yarısından fazlasının ev hanımı olması da kadınların bu ağırlığını doğrulamaktadır. Diğer

yandan, işgücüne dâhil olmayan nüfusun büyük ölçüde kentsel alanlarda yaşadığı anlaşılmaktadır. İşgücüne dâhil olmayan nüfusun % 33'ü kırsal, % 67'si ise kentsel alanlarda yaşamaktadır. Özellikle kentlerde kadının işgücüne katılımı 2006 yılında % 19,9 iken, istihdama katılımı ise % 16,7'dir. Erkeklerin kentlerde işgücüne katılımı % 70,8 istihdama katılımı ise % 63 olarak gerçekleşmiştir (Sapançalı, 2008:10). Ekonomik büyüme ve işsizlik oranları arasındaki boşluk, işgücüne katılım oranlarını da belirgin biçimde sınırlandırmaktadır. Nitekim 2001 – 2007 dönemlerinde işsizlik oranlarında gözlenen istikrarlı seyre paralel olarak işgücüne katılım oranlarının % 47 düzeylerinde katılaştığı görülmektedir. 1992 yılında % 56 düzeyinde olan katılım son dönemde sürekli düşme eğilimi göstermiş ve 2009 yılında % 47 düzeyine gerilemiştir. İşgücüne katılım oranının düşmesi, her şeyden önce, üretken toplumsal kesimin daraldığını göstermektedir. Bu sonuç, bir yandan büyüme oranını negatif yönde etkilemekte, öte yandan bağımlık oranı da hızla yükselmektedir. Dolayısıyla aynı gelir daha çok kişi tarafından paylaşılmaktadır (Karagöl ve Akgeyik, 2010:6).

2009 yılının tamamında işgücündeki artış 2008 yılına göre 943 bin kişi olurken, aynı dönemde istihdam edilenlerin sayısı 83 bin kişi artarak 21 milyon 277 bin kişiye ulaşmıştır. İstihdam verileri sektörel açıdan değerlendirildiğinde ise, tarım ve hizmetler sektöründe istihdam edilen kişi sayısı bir önceki yıla göre sırasıyla 238 bin kişi ve 156 bin kişi artarken, sanayi sektöründe ise 311 bin kişilik istihdam azalmıştır. 2009 yılında yaşanan küresel ekonomik kriz, işgücü piyasasını olumsuz etkilemiş ve Türkiye'de işsiz sayısının 2008'e göre 860 bin kişi artmasına neden olmuştur (DPT, 2010:4).

2.1.3.1. Türkiye'deki İstihdamın Sektörel Dağılımı

Gelişmiş ülkelerde ve özellikle AB ülkelerinde toplam istihdam içinde tarımın payı % 3 – 4 seviyelerinde, hizmetler sektörünün payı ise % 65 – 70 seviyelerindedir. Türkiye'de ise tarımın payı giderek azalmakta ve hizmetler sektörünün payı giderek artmaktadır. Tarımdaki istihdamın azalmasının nedeni makineleşmeden kaynaklanmaktadır. Tarımdaki makineleşmeyle birlikte fazla olan işgücü hizmetler sektörüne aktarılmıştır. Tarımdaki işgücü her ne kadar azalıyor olsa da halen AB ülkelerinden 8 – 10 kat daha fazla olduğu görülmektedir.

Türkiye’de istihdamın sektörel dağılımına baktığımızda karşımıza şu tablo çıkmaktadır:

Tablo 3: Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı (Bin Kişi, %)

Yıllar	TARIM	SANAYİ				HİZMETLER				Toplam
	A	B	C	D	E	F	G	H		
2000	7769	81	3638	91	1364	3817	1067	3753	21580	
	36,00%	0,38%	16,86%	0,42%	6,32%	17,69%	4,94%	17,40%	100%	
2001	8089	98	3581	95	1110	3737	1034	3780	21524	
	37,58%	0,46%	16,64%	0,44%	5,16%	17,36%	4,80%	17,56%	100%	
2002	7458	120	3731	103	958	3980	1004	4000	21354	
	34,93%	0,56%	17,47%	0,48%	4,49%	18,64%	4,70%	18,73%	100%	
2003	7165	83	3663	100	965	4052	1022	4097	21147	
	33,88%	0,39%	17,32%	0,47%	4,56%	19,16%	4,83%	19,37%	100%	
2004	7400	104	3801	82	1030	4179	1100	4095	21791	
	33,96%	0,48%	17,44%	0,38%	4,73%	19,18%	5,05%	18,8%	100%	
2005	6493	120	4084	80	1173	4560	1133	4403	22046	
	29,45%	0,54%	18,52%	0,36%	5,32%	20,68%	5,14%	19,97%	100%	
2006	6088	128	4186	93	1267	4730	1163	4676	22330	
	27,26%	0,57%	18,75%	0,42%	5,67%	21,18%	5,21%	20,94%	100%	
2007*	5643	135	3959	101	1236	4489	1124	4571	21260	
	26,54%	0,63%	18,62%	0,48%	5,81%	21,11%	5,29%	21,50%	100%	
2008*	5699	127	4109	94	1246	4538	1081	4300	21194	
	26,89%	0,59%	19,38%	0,44%	5,87%	21,41%	5,10%	20,32	100%	
2009*	5251	96	3875	111	1303	3372	989	6280	21277	
	24,68%	0,45%	18,22%	0,52%	6,12%	15,85%	4,65%	29,51%	100%	
2010*	5732	112	4182	163	1440	3333	1006	6626	22594	
	25,36%	0,49%	18,51%	0,72%	6,37%	14,75%	4,48%	29,32%	100%	

Kaynak: TÜİK, Hane Halkı İşgücü Anketi ve * TCMB

A: Tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık; B: Madencilik ve taşocakçılığı; C: İmalat sanayi; D: Elektrik, gaz ve su; E: İnşaat ve bayındırlık işleri; F: Toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller; G: Ulaştırma, haberleşme ve depolama; H: Diğer hizmetler (Toplum, sosyal, kişisel hizmetler, sigorta ve yardımcı iş hizmetleri).

Tablodan görüldüğü üzere, tarım sektörünün payı yıllar itibariyle azalırken, sanayi ve hizmetler sektöründe artışlar görülmüştür. 1970’lerde %70 ve 1990’larda %43 civarında seyreden tarım sektörü, 2000’de %36 ve 2010’da %25 seviyelerinde görülmektedir. 2000 yılında tarımda 7,7 milyon kişi istihdam edilirken, 2010 yılında bu rakam 2 milyon kişi azalarak 5,7 milyon kişiye düşmüştür. Ekonomik kriz ve tarımsal üretimde

önemli ihracat pazarlarımızdan biri olan Irak'taki savaş, tarım sektöründeki istihdamın azalmasının temel sebeplerindendir. Tarımsal istihdamdaki azalmanın özellikle 2001 ve 2008 krizleri sonrasında hızlanmış olması, ekonomik dalgalanmaların tarım sektöründeki etkisini göstermektedir. Ancak yine de işgücü kullanımı bakımından tarım sektörü hâlâ çok büyük bir yere sahiptir.

Sanayi sektöründe ise küçük çaplı artışlar görülmektedir. 2001 kriziyle beraber imalat sanayi üretimindeki azalmadan dolayı sanayi sektörünün payı azalsa da diğer yıllar da küçük artışlar görülmüştür. 2000 – 2010 yılları arasında sanayi sektöründe 0,5 milyon kişilik istihdam artışı görülmüştür.

Hizmetler sektöründeki üretim artışı ise üretim sektörlerine nazaran çok yüksektir. Hizmetler sektörünün istihdam payındaki en önemli artış toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller sektöründe gerçekleşirken; en az artış ulaştırma ve haberleşme sektöründe gerçekleşmiştir. İnşaat sektörüyle birlikte ele alındığında, 2000'de %46,35 oranla 10 milyon kişi hizmetler sektöründe istihdam edilirken; bu oran 2010 yılında %55,41'e ulaşmış ve istihdam edilenlerin sayısı da 2,665 milyon kişi artarak 12,665 milyon kişiye ulaşmıştır.

1990'ların sonlarından bu yana IMF ve Dünya Bankası telkinleri doğrultusunda biçimlenen neoliberal politikalarla tarımsal üretimde tasfiyelerin hızlanması, Türkiye'de emek piyasasının ve istihdamın yapısını son derece olumsuz etkileyen bir dizi zincirleme sonuç doğurmuştur (Mütevellioglu ve Işık, 2009:171). Son 10 yıllık dönemde, ülkemizde ekonomik, sosyal ve siyasal alanda köklü değişimlerin yaşanmıştır. Bu değişim süreci bir yandan daha rekabetçi ekonomi ve piyasa odaklı bir model geliştirirken, öte yandan kamunun sistemdeki ağırlığının azaldığı, tarımın göreceli öneminin kaybolduğu ve küresel rekabetle bütünleşmiş bir yapının gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönüşümün ülkemizdeki işgücü piyasalarını, istihdam yapısını ve sektörel dağılımları etkilemesi kaçınılmaz bir sonuçtur. Bu ekseninde, daha esnek, daha rekabetçi ve yüksek vasıflı bir işgücü profili, yeni ekonomik modelin de beklentisi olarak ortaya çıkmaktadır (Karagöl ve Akgeyik, 2010:4). Günümüze geldiğimizde ise 2010 yılı itibariyle, tarım sektöründe ciddi bir istihdam kaybının olduğu görülmektedir. Tarım sektöründeki çalışanların çoğu hizmetler sektörüne dâhil olmuştur. İnşaat sektörünü de hizmetler sektörüne dâhil ettiğimizde, hizmetler sektörünün payı % 55

düzeylerine gelmiştir. Buna karşılık, tarım sektörü % 25’lik bir paya, sanayi sektörü ise % 20’lik bir paya sahiptir.

2.1.3.2. Türkiye’de İstihdamın Eğitim Durumuna Göre Dağılımı

Türkiye’de istihdamın eğitim durumuna göre dağılımına baktığımızda karşımıza şu tablo çıkmaktadır:

Tablo 4: Türkiye’de İstihdamın Eğitim Durumuna Göre Dağılımı (Bin Kişi, %)

Yıllar	A	B	C	D	E	F	G	H	Toplam
2000	1912	708	11384	2067	2333	1233	1894	44	21581
	8,88%	3,28%	52,75%	9,58%	10,81%	5,71%	8,78%	0,21%	100%
2001	1899	748	11201	2043	2185	1415	1950	84	21524
	8,82%	3,48%	52,04%	9,49%	10,15%	6,57%	9,06%	0,39%	100%
2002	1649	678	10794	2174	2186	1609	2140	125	21354
	7,72%	3,18%	50,55%	10,18%	10,24%	7,53%	10,02%	0,38%	100%
2003	1493	608	10327	2236	2234	1736	2333	180	21147
	7,06%	2,88%	48,83%	10,57%	10,56%	8,21%	11,04%	0,85%	100%
2004	1250	722	9109	2132	2382	1515	2215	307	19632
	6,33%	3,69%	46,40%	10,86%	12,13%	7,72%	11,30%	1,57%	100%
2005	1109	871	8659	2222	2349	1858	2481	518	20066
	5,53%	4,34%	43,15%	11,07%	11,71%	9,26%	12,36%	2,58%	100%
2006	1062	907	8485	2256	2312	2059	2695	648	20423
	5,20%	4,44%	41,55%	11,05%	11,32%	10,08%	13,19%	3,17%	100%
2007	990	922	8385	2136	2365	2157	2884	900	20738
	4,77%	4,45%	40,44%	10,3%	11,4%	10,4%	13,9%	4,34%	100%
2008	960	976	8345	2030	2356	2212	3140	1175	21194
	4,53%	4,6%	39,37%	9,58%	11,11%	10,45%	14,82%	5,54%	100%
2009	1002	988	8251	1939	2266	2126	3321	1384	21277
	4,71%	4,65%	38,78%	9,11%	10,65%	9,99%	15,61%	6,5%	100%
2010	1082	1089	8602	1954	2294	2179	3612	1783	22594
	4,79%	4,82%	38,08%	8,65%	10,15%	9,65%	15,97%	7,89%	100%

Kaynak: TÜİK, Hane Halkı İşgücü Anketi

A: Okuma – yazma bilmeyenler; B: Okuma – yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen; C: İlkokul; D: Ortaokul veya dengi mesleki okul; E: Genel Lise; F: Lise dengi mesleki okul; G: Yüksekokul veya fakülte; H: İlköğretim.

Tablodan görüldüğü üzere, istihdamın büyük bir kısmını ilkokul mezunları oluşturmaktadır. Ancak son 10 yıllık dönemde ilkokul mezunlarının istihdamı giderek azalmıştır. 2000 yılında ilkokul mezunları toplam istihdamın yarısından fazlasını oluştururken, 2010 yılında bu oran %38,08'e gerilemiştir. İstihdamın en az olduğu bölüm ise, okuma – yazma bilmeyenler ve okur – yazar olup herhangi bir okul bitirmeyenlerin oluşturduğu bölümdür. Okur – yazar olmayanların istihdamı sürekli azalırken, okur – yazar olan ancak herhangi bir okul bitirmeyenlerin istihdamında ise az da olsa artışlar görülmüştür. 2000 yılında okur – yazar olmayanların istihdamının toplam istihdam içindeki payı % 8,88 iken, 2010 yılında bu oran % 4,79'a gerilemiştir. Okur – yazar olup herhangi bir okul bitirmeyenlerin istihdamı ise 2000 yılında % 3,28 iken 2010 yılında % 4,82 olmuştur. Tabloda görülen en bariz sonuç ise, 2000 yılında 44 bin ilköğretim mezunu istihdam edilirken 2010 yılında 1,78 milyon kişiye ulaşmıştır.

Eğitimin işgücü arz ve talebi açısından taşıdığı önem günden güne artmaktadır. Tüm ülkeler için temel sorun, işgücü arz ve talebi arasındaki eğitimli işgücünün gerek nitel gerekse nicel açığıdır. Bu anlamda, işgücünün ekonomik ve sosyal anlamda etkinliği, niteliksel ve niceliksel yönüyle de ilişkilidir. İşgücünün niteliği ancak iyi bir eğitimle geliştirilebilir ve iş arzında eğitimli işgücünün niceliği etkin olmaktadır (Kumaş, 2001:34-35).

2000 yılında 1 milyon 894 bin yükseköğretim ve fakülte mezunu istihdam edilirken bu sayı 2010 yılında 3 milyon 612 bin kişiye ulaşmıştır ve bu da % 15 gibi bir orana tekabül etmektedir. Fakülte ve yükseköğretim mezunlarının toplam istihdam içindeki payı artmasına rağmen, istihdamın büyük bir bölümünü niteliksiz işgücü oluşturmaktadır. İstihdamın % 85'inin lise ve altı bir eğitim almış olması işgücündeki niteliksiz istihdama sebep olmaktadır. Bu da, Türkiye'de en çok çalışılan mesleğin beden işçiliği olduğu ve beşeri sermaye birikimini olumsuz açıdan etkilediğini göstermektedir.

Nüfus miktarı ve nüfus artış hızı işgücünün niteliğini etkilerken, eğitim ise niteliğinin geliştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Ülke genelinde toplam nüfusun ve mevcut işgücünün eğitim düzeyi ile ilgili verilere bakıldığında, eğitim sistemimizin işgücü talebinin niteliğine uygun, yönlendirici bir yapıda kurulmadığı görülmektedir. Toplam nüfus ve işgücünün istenilen niteliğe sahip olamamasına karşın, gerek örgün

eğitimde gerekse yaygın eğitimde bu durumu düzeltecek nicel ve nitel başarımın sağlanabildiğini görememekteyiz (Murat, 2007:200).

2.1.3.3. Türkiye’de İşyeri Büyüklüğüne Göre İstihdam

Türkiye’de istihdamın işyeri büyüklüğüne göre dağılımı sektörlerin ekonomideki durumu ve gücünü vermektedir. Türkiye’de önceki yıllarda işletmelerde genellikle az sayıda kişi çalışırken bu sayı günümüze geldikçe giderek artmıştır.

Türkiye’de istihdamın işyeri büyüklüğüne göre dağılımına baktığımızda karşımıza şu tablo çıkmaktadır:

Tablo 5: Türkiye’de İstihdamın İşyeri Büyüklüğüne Göre Dağılımı (15+ Yaş)

	1	2	3	4	5-9	10-24	25-49	50+	Toplam
2010	2.391	4.317	2.417	1.615	2.604	1.828	2.606	4.816	22.594
	10,58%	19,11%	10,70%	7,15%	11,53%	8,09%	11,53%	21,32%	100,00%
2009	2.314	4.169	2.220	1.519	2.457	1.698	2.380	4.520	21.277
	10,88%	19,59%	10,43%	7,14%	11,55%	7,98%	11,19%	21,24%	100,00%
2008	2.265	4.030	2.164	1.478	2.464	1.734	2.449	4.610	21.194
	10,69%	19,01%	10,21%	6,97%	11,63%	8,18%	11,56%	21,75%	100,00%
2007	2.258	3.987	2.221	1.466	2.465	1.643	2.252	4.444	20.738
	10,89%	19,23%	10,71%	7,07%	11,89%	7,92%	10,86%	21,43%	100,00%
2006	2.361	3.894	2.241	1.484	2.470	1.654	1.998	4.322	20.423
	11,56%	19,07%	10,97%	7,27%	12,09%	8,10%	9,78%	21,16%	100,00%
2005	2.415	3.832	2.222	1.463	2.547	1.543	1.927	4.117	20.066
	12,04%	19,10%	11,07%	7,29%	12,69%	7,69%	9,60%	20,52%	100,00%
2004	2.559	3.675	2.298	1.559	2.487	1.377	1.777	3.901	19.632
	13,03%	18,72%	11,71%	7,94%	12,67%	7,01%	9,05%	19,87%	100,00%
2002	2.802	4.216	2.653	1.884	2.824	1.328	1.565	4.082	21.354
	13,12%	19,74%	12,42%	8,82%	13,22%	6,22%	7,33%	19,12%	100,00%
2001	2.661	4.264	2.798	2.118	2.818	2.055	1.199	3.610	21.524
	12,36%	19,81%	13,00%	9,84%	13,09%	9,55%	5,57%	16,77%	100,00%
2000	2.731	4.128	2.801	2.059	3.000	2.161	1.135	3.565	21.581
	12,65%	19,13%	12,98%	9,54%	13,90%	10,01%	5,26%	16,52%	100,00%

Kaynak: TÜİK, Hane Halkı İşgücü Anketi

Tablodan görüldüğü üzere, 2000 yılında 50’nin üzerinde kişi çalışan işyerlerinin oranı toplam istihdam içinde % 16,52 iken, bu oran 2010 yılında 21,32’ye çıkmış ve

istihdamda 1,251 milyon kişilik bir istihdam artışı olmuştur. Dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta ise 2000 yılında 25 – 29 arası kişi çalışan işyerlerinin oranı toplam istihdam içinde % 5,26 iken, bu oran 2010’da % 11,53’e çıkmış ve istihdamda 1,471 milyon kişilik bir istihdam artışı olmuştur. 25’in üzerinde kişi çalışan işyerleri toplam istihdamın üçte birini kapsamaktadır. Tablodaki diğer göze çarpan faktör ise, 5’ten az kişi çalışan işyerleri 2000 yılında % 54,3 iken, 2010 yılında % 47,5’e düşmüştür.

2.1.3.4. Türkiye’de İstihdamın Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

İşgücünün yaş grubuna göre dağılımını incelemek ülkemizde çalışabilir nüfusun durumunu göstermektedir. Bu kapsamda çoğu ülkenin problemi olan genç nüfusun az olmasına da vurgu yapılacaktır. Türkiye’de istihdamın yaş gruplarına göre dağılımına baktığımızda karşımıza şu tablo çıkar:

Tablo 6: Türkiye’de İstihdamın Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65+	Toplam
2010	1,351	2,114	3,454	3,562	3,231	2,881	2,268	1,56	988	595	590	22,594
	5,98%	9,36%	15,29%	15,77%	14,30%	12,75%	10,04%	6,90%	4,37%	2,63%	2,61%	100,00%
2009	1,298	2,03	3,328	3,327	3,044	2,681	2,1	1,448	905	543	574	21,277
	6,10%	9,54%	15,64%	15,64%	14,31%	12,60%	9,87%	6,81%	4,25%	2,55%	2,70%	100,00%
2008	1,351	2,133	3,454	3,249	3,05	2,615	2,042	1,398	841	503	558	21,194
	6,37%	10,06%	16,30%	15,33%	14,39%	12,34%	9,63%	6,60%	3,97%	2,37%	2,63%	100,00%
2007	1,324	2,168	3,381	3,189	2,974	2,583	1,984	1,324	794	484	533	20,738
	6,38%	10,45%	16,30%	15,38%	14,34%	12,46%	9,57%	6,38%	3,83%	2,33%	2,57%	100,00%
2006	1,353	2,18	3,274	3,14	2,903	2,528	1,953	1,289	787	468	547	20,423
	6,62%	10,67%	16,03%	15,37%	14,21%	12,38%	9,56%	6,31%	3,85%	2,29%	2,68%	100,00%
2005	1,348	2,207	3,188	3,056	2,823	2,486	1,909	1,227	765	459	599	20,066
	6,72%	11,00%	15,89%	15,23%	14,07%	12,39%	9,51%	6,11%	3,81%	2,29%	2,99%	100,00%
2004	1,335	2,219	3,041	3,007	2,758	2,416	1,817	1,162	763	483	631	19,632
	6,80%	11,30%	15,49%	15,32%	14,05%	12,31%	9,26%	5,92%	3,89%	2,46%	3,21%	100,00%
2002	1,696	2,439	3,54	3,255	2,771	2,407	1,884	1,209	826	631	695	21,354
	7,94%	11,42%	16,58%	15,24%	12,98%	11,27%	8,82%	5,66%	3,87%	2,95%	3,25%	100,00%
2001	1,847	2,613	3,506	3,165	2,744	2,404	1,844	1,188	842	618	753	21,524
	8,58%	12,14%	16,29%	14,70%	12,75%	11,17%	8,57%	5,52%	3,91%	2,87%	3,50%	100,00%
2000	2,061	2,635	3,539	3,078	2,737	2,386	1,782	1,16	852	607	745	21,581
	9,55%	12,21%	16,40%	14,26%	12,68%	11,06%	8,26%	5,38%	3,95%	2,81%	3,45%	100,00%

Kaynak: TÜİK, Hane Halkı İşgücü Anketi

Türkiye’de yaş gruplarına göre istihdamın dağılımında dikkati çeken en önemli husus, toplam istihdam içinde 20 yaş altı ve 15 – 24 yaş grubunun toplam istihdam içindeki payı sürekli azalırken, 30 – 59 yaş grubunun payı sürekli artmaktadır. Bu durum itibariyle, Türkiye’de genç nüfusun azaldığı söylenebilir. Buna rağmen, yine de nüfusun yaklaşık üçte ikisi (2010 itibariyle %60,7’si) 15 – 40 yaş grubu olan genç nüfustan oluşmaktadır. İstihdam edilenler arasında son yıllarda en yüksek payı 30 – 34 yaş grubu almaktadır. En az payı ise 60 – 64 yaş grubu ve 65 yaş üstü nüfus almaktadır.

Genç işsizliğin yüksek oluşunun nedenleri ile ilgili olarak temelde iki görüş ileri sürülmektedir: Birincisine göre, ekonomik gelişmenin yavaş olması, ekonomideki dönemsel düşüşler ve asgari ücretler gibi bazı nedenlere dayalı olarak genç işsizlere yönelik talebin yetersiz olmasıdır. İkincisi ise, gençler arasındaki işsizlik oranının yüksek olmasının temel nedeni, genç işgücünün niteliğindeki eksikliklerdir (Freeman, 1980:6). Türkiye’de çalışan nüfusun yapısı itibariyle genç nüfus fazla olmasına rağmen, son yıllardaki istihdam azalışı ve buna paralel olarak genç nüfusun işsizliğinin giderek artması ciddi sorunlar doğurmaktadır. Genç nüfusa yapılan yatırım geleceğe yapılan yatırım olduğundan bu oldukça önemli bir sorun teşkil etmektedir.

2.1.4. Dış Ticaretin İstihdam Üzerine Etkisi

Dış ticaret ile istihdam arasındaki teorik incelemeye Hecksher – Ohlin (HO) modelinden başlamakta fayda vardır. Çünkü HO modeli dış ticaretteki uzmanlaşma, bol faktörün yoğun olarak kullanıldığı ürün üzerinden gerçekleşmekte ve böylece dış ticaret ile istihdam arasındaki ilişkiye yön vermektedir. HO modeline göre, bir ülke hangi üretim faktörüne daha yoğun olarak sahipse, o faktörü daha yoğun bir şekilde üretir ve böylece uzmanlaşma yoluyla karşılaştırmalı üstünlük elde eder ve diğer ülkelere daha ucuza üretir. Dış ticaret ve uzmanlaşma yoluyla da bol olan üretim faktörünün fiyatı yükselecektir. Emek yoğun gelişmekte olan bir ülkede dış ticaret emek yoğun sektörlerin üretimini arttıracığından istihdam da artmaktadır. Ancak, emek yoğun bir ülkede artan dış ticaret sermaye sektöründeki üretimi ve doğal olarak istihdamı azaltması beklenmektedir. Modelde uluslararası ticaretin temel nedeni faktör fiyatları

arasındaki farklılık olmasına rağmen, artan ticaret bu farklılığı ortadan kaldırmaktadır. Samuelson tarafından geliştirilen faktör fiyatları eşitliği teoremi HO modeline uygulanmış ve Hecksher – Ohlin – Samuelson (HOS) modeli oluşturulmuştur. Bu modele göre, emek yoğun bir ülkede artan üretim, emeğin toplam talebini arttıracaktır. Böylece istihdamla beraber reel ücretlerde de bir artış görülecektir. Bu da, sermayenin fiyatını düşürmekte ve gelişmekte olan ülkelerde üretim verimliliğiyle beraber istihdamın artmasını sağlamaktadır.

Standart 2 faktörlü (emek ve sermaye) HO modelinin anahtar tahmini, gelişmekte olan ülkeler emek yoğun malları ihraç ederken, sermaye yoğun malları ithal edeceği şeklindedir. Böylece, gelişmekte olan ülke emek yoğun faaliyetlerine karşı dünya ekonomisine entegre olabilecektir. Bu da ulusal emek talep eğrisini sağa kaydıracak ve esnek işgücü arzı varsayımı altında, toplam istihdam içinde bir artışa yol açabilecektir (Jenkins ve Sen, 2005:4). Emek faktörünün yoğun olarak kullanıldığı bir ekonomide, dış ticaret emek yoğun sektörlerde üretimi arttırmakta ve artan üretim de istihdamı arttırmaktadır. Sermaye faktörünün yoğun olarak kullanıldığı ekonomilerde ise, sermaye yoğun mallarda üretimde meydana gelen bir artış, emek yoğun malların üretimini azaltmakta ve azalan üretim de istihdamı azaltmaktadır.

HO teorisinin geliştirilmesiyle oluşan HOS teorisi ise, bazı sektörlerde dış ticaretin istihdam üzerindeki etkisi ile ilgili oldukça net tahminler vermektedir. Ticari engeller azaldığında, yani ihracat artıp, ithal ikame azaldığında, istihdam önce azalırken daha sonra artmaktadır. Basit HOS modeline göre, ticaret, istihdamın ithal ikamesi sektörden ihracat sektörüne doğru yeniden dağılımına yol açmaktadır (Greenaway ve diğ., 1998:2).

Dış ticaretin istihdam üzerine etkisi, ülkemizde çok fazla çalışılan bir konu olmasa da dünyada çeşitli örnekleri mevcuttur. Bu çalışmalardaki temel durum, dış ticaretin istihdamı arttırdığı veya azalttığı ya da dış ticaret ile istihdam arasında bir ilişki olmadığı sonucunu vermektedir. Dış ticaretin istihdam üzerine etkisini veren çalışmalarını aşağıdaki tablo yardımıyla gösterebiliriz.

Tablo 7: Dış Ticaret-İstihdam İlişkisi Literatür Taraması

YAZAR	YILLAR	SONUÇ
Kim ve Vorasopontaviporn (1989)	(Tayland 1975 – 1981)	İhracat teşviki ve ithal ikamesi istihdam artırıcı bir etkiye sahiptir.
Lawrence, Slaughter, Hall, Davis ve Topel (1993)	(ABD 1970 – 1993)	Dış ticaretin istihdam üzerinde zayıf bir etkisi vardır.
Lee ve Roland – Holst (1994)	(10 Pasifik ülkesi 1965 – 1990)	Bölgesel serbestlik bölgesinde verimliliği artırarak, serbest ticarete çok taraflı kazanımlar sağlar.
Currie ve Harrison (1997)	(Fas 1984 – 1990)	Tarifelerdeki azalma istihdamı azaltmıştır.
Marquez ve Pages (1997)	(Karayipler ve Latin Amerika 1975 – 1996)	Ticari serbestleşme istihdamı az da olsa negatif etkiler.
Greenaway, Hine ve Wright (1998)	(İngiltere 1979 – 1991)	İhracat ve ithalat emek talebinde azalmaya yol açmıştır.
Milner ve Wright (1998)	(Morityus)	Dış ticaret, uzun dönemde istihdamı arttırmaktadır.
Erlat (2000)	(Türkiye 1963 – 1994)	1980 sonrası istihdamda meydana gelen artışın çoğu artan ihracattan kaynaklanmıştır.
Günçavdı ve Küçükçiftçi (2001)	(Türkiye)	Ara mallarda yapılan dış ticaret, yerli üretim faktörlerinde tasarruf veya ek bir kullanıma yol açmıştır.
Leichenko ve Silva (2003)	(ABD 1972 – 1995)	Uluslararası ticaretin kırsal ve kentsel ekonomilerin istihdamında anlamlı ama karışık etkileri vardır.
Jayanthakumaran (2004)	(Avustralya 1989 – 2001)	Korumalar azaldığında istihdam artmıştır.
Ernst (2005)	(Arjantin, Brezilya ve Meksika 1985 – 2000)	Ekonomik açıklık ihracatta canlılığa neden olmamıştır ve imalat sektöründe artan ithalatın istihdama etkisi negatiftir.
Fu ve Balasubramanyam (2005)	(Çin 1987 – 1998)	İhracatın istihdam üzerindeki etkisi pozitifdir.
Jenkins ve Sen (2005)	(Bangladeş, Kenya, Güney Afrika ve Vietnam 1982 – 1998)	Uluslararası ticaret Kenya ve Güney Afrika’da istihdamı olumsuz etkilerken, Bangladeş ve Vietnam’da yeni iş olanakları tanıdığından olumlu etkilemektedir.
Castro, Olarreaga ve Saslavsky (2006)	(Çin, Hindistan ve Arjantin 1991 – 2003)	Çin’de ve Hindistan’da ticari serbestleşme istihdamı negatif etkiler.
Yanikkaya (2008)	(100 civarı gelişmiş ve gelişmekte olan ülke 1980 – 1999)	Yüksek dışa açılma gelişmekte olan ülkelerde başarılı olamamıştır. Gelişmiş ülkelerde ise tarım ve sanayide istihdamı azaltıcı etki göstermiştir.
Dutt, Mitra ve Ranjan (2009)	(92 ülke 1985 – 2004)	Dışa açıklık kısa dönemde işsizliği arttırmaktadır.
Kien ve Heo (2009)	(Vietnam 1999 – 2004)	İşgücü talebinde ihracat genişlemesinin etkisi pozitifdir.
Ayaş ve Çeştepe (2010)	(Türkiye 1998 – 2002)	Dış ticaret değişimleri bazı sektörlerde istihdamı artırırken, bazılarında azaltmıştır.
Chinembiri (2010)	(Güney Afrika 1970 – 2008)	İthalat artışı birincil ve ikincil sektörlerdeki işgücü talebini olumsuz etkilemiştir.
Gibson (2010)	(Arjantin 1994 – 1999)	İthalattaki artış istihdamda azalmaya neden olmaktadır.
Polat ve Uslu (2010)	(Türkiye 1988 – 2007)	Dış ticaret politikalarının istihdam artırıcı özelliği uzun dönemde etkisiz, kısa dönemde ise etkilidir.

Kim ve Vorasopontaviporn (1989) Tayland’da 1975 – 1981 arasında uluslararası ticaret ile istihdam arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bulgularına göre, Tayland’daki yapısal

değişimle beraber ihracat teşviki ve ithal ikamesi istihdamı arttırmaktadır. Bu çalışmanın sonucuna göre, ihracat teşvikinin istihdam ve gelir yaratıcı etkisi, ithal ikamenin bu etkisinden neredeyse 2 kat daha fazladır.

Lawrence ve diğ. (1993) ABD’de 1970 – 1991 arasında dış ticaretin ücretler ve istihdam üzerindeki etkisini araştırmıştır. Bu çalışmanın sonucuna göre, dış ticaretin ücretler ve istihdam üzerine etkisi zayıftır.

Lee ve diğ. (1994) 10 Pasifik ülkesinde (ABD, Japonya, Çin, Kore, Tayvan, Singapur, Malezya, Tayland, Endonezya ve Filipinler) 1965 – 1990 arasında ticari serbestleşme ile istihdam bağıntısını araştırmıştır. Bulgularına göre, 10 Pasifik ülkesi tarifeleri ve ithalat kısıtlamalarını azaltırsa, istihdam artışı olmaktadır ve bölgede 20 milyonun üzerinde iş alanı yaratılmaktadır. Bu çalışmanın sonucuna göre, bölgesel serbestlik bölgede verimliliği arttırmaktadır. Pasifik ticaretin serbestleştirilmesi ticarete çok taraflı kazançlar için kolaylaştırıcı etkiler sunmaktadır.

Currie ve Harrison (1997) Fas’ta 1984 – 1990 arasında istihdamda ticari reformların etkilerini incelemiştir. Bulgularına göre, tarifelerde 21 puanlık bir azalma istihdamda %3,5 düşüş sağlamıştır. İhracat yapan firmalarda, tarifelerdeki 24 puanlık düşüş istihdamı %6 azaltmıştır. Ancak, sermayenin %50’sinden fazlası kamu kuruluşlarında olan sektörlerdeki tarife düşüşü istihdamı arttırmıştır.

Marquez ve Pages (1997) Karayipler ve Latin Amerika’da 1975 – 1996 arasında ticari serbestleşme ve ekonomik reformların istihdam üzerine etkisini araştırmıştır. Marquez ve Pages, Karayipler ve Latin Amerika’da 18 ülke için panel veri seti kullanarak işgücü talebini tahmin etmiştir. Bu çalışmanın sonucuna göre, ticari serbestleşme istihdamı az da olsa negatif etkilemektedir. Analizde açıklık ve reel döviz kurunun işsizlik üzerine etkisi anlamsız çıkmıştır.

Greenaway ve diğ. (1998) İngiltere’de 1979 – 1991 arasında 167 imalat sanayi sektörünün panel verisi ile ticaretin istihdama etkisini araştırmıştır. Bulgularına göre, ihracat ve ithalat emek talebinde azalmaya yol açmıştır. Bu çalışma sonucunda, AB ve ABD ile yapılan ithalatın Doğu Asya ülkeleri ile yapılan ithalata göre daha güçlü etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Milner ve Wright (1998) Morityus'da ithal ve ihrac yoğun sektörler ayrımında dış ticaretin emek piyasası üzerindeki etkisini araştırmıştır. Bulgularına göre, dış ticaret ve ticari serbestleşme istihdam ve ücretleri uzun dönemde arttırmıştır. Ancak çok kısa dönemde ücretleri azaltmaktadır.

Erlat (2000) Türkiye'de 1963 – 1994 arasında dış ticaretin istihdam üzerindeki etkisini araştırmıştır. Basit hesaplama yöntemini kullanarak imalat sanayi istihdamındaki değişmelerin ihracat ve ithalat üzerindeki etkisini ele almıştır. Bu çalışmanın sonucuna göre, 1980 yılından sonra dış ticaret oldukça önemli bir yere gelmiştir. İthal ikameci sanayileşme stratejisinden ihracata dayalı büyüme stratejisine geçildiği 1980 yılından sonra istihdamda meydana gelen artışların önemli bir bölümü artan ihracattan kaynaklanmıştır.

Günçavdı ve Küçükçiftçi (2001) 1990 yılına ait girdi – çıktı tablosu kullanarak, Türkiye'de faktör yoğunluğunu ölçmek ve ara girdi ithalinden kaynaklanan maliyet veya yerli faktör tasarruflarının derecesini araştırmıştır. Bu çalışmanın sonucuna göre, ara mallarda yapılan dış ticaret, yerli üretim faktörlerinde tasarruf veya ek bir kullanıma yol açmıştır.

Leichenko ve Silva (2003) ABD'de 1972 – 1995 arasında kırsal istihdamda uluslararası ticaret ve istihdam ilişkisini incelemiştir. Bulgularına göre, uluslararası ticaretin kırsal ve kentsel ekonomilerin istihdamında anlamlı ama karışık etkileri vardır. Düşük ihrac fiyatları, kırsal ve kentsel ekonomilerde artan imalat sanayi istihdamıyla ilişkiliyken; düşük ithal fiyatları, artan kentsel istihdam ve azalan kırsal istihdam ile ilişkilidir.

Jayanthakumaran (2004) Avustralya'da 1989 – 2001 arasında endüstri – içi ticaret, ticari reformlar ve istihdam arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu çalışmanın sonucuna göre, ticari reformlar istihdama pozitif bir katkı sağlamakta ve korumalardaki azalış istihdamda artışa sebep olmaktadır.

Ernst (2005) Arjantin, Brezilya ve Meksika'da ticari açıklık ve istihdam ilişkisini incelemiştir. Ernst, çalışmasında özellikle bu ülkelerin 1990'larda yaşadığı kriz üzerine araştırma yapmış ve ekonomik açıklığın ihracatta canlılık doğurmadığını ve istihdamda hayal kırıklığına uğraticı bir etki yarattığını ortaya koymuştur. Bu çalışmanın sonucuna göre, imalat sektöründe istihdam üzerindeki artan ithalatın doğrudan etkisi, 1990'ların

2. yarısındaki durum itibariyle hem olumlu, hem de olumsuzdur. Ancak, dolaylı etkisi negatiftir.

Fu ve Balasubramanyam (2005) Çin'deki 29 eyalet için 1987 – 1998 arasında işgücü talebinde ihracatın etkisini incelemiştir. Fu ve Balasubramanyam, bu çalışmasında, panel data analizini kullanmış ve ihracatın tüm ekonomi için istihdam yaratıcı etkisini incelemiştir. Bulgularına göre, ihracatın emek talep esnekliği yerli üretimin emek talep esnekliğine benzemektedir. Bu çalışmanın sonucuna göre, ihracatın istihdam üzerindeki etkisi pozitiftir.

Jenkins ve Sen (2005) Bangladeş, Kenya, Güney Afrika ve Vietnam'da 1982 – 1998 arasında uluslararası ticaretin imalat sanayi istihdamındaki etkisini incelemiştir. Bulgularına göre, uluslararası ticaret Kenya ve Güney Afrika'da istihdamı olumsuz etkilerken, Bangladeş ve Vietnam'da yeni iş olanakları tanıdığından istihdamı olumlu etkilemektedir. Bu çalışmada, Güney Afrika'da imalat sanayi istihdamında uluslararası ticaretin net etkisi belirsizdir. Kenya'da da ihracatın azalması ve ithalatın artması istihdamı olumsuz etkilemiştir. Bu nedenlerden dolayı, Kenya ve Güney Afrika'da uluslararası ticaret istihdamı olumsuz etkilemektedir. Vietnam kotaları ve tarife düzeylerini azaltmasına rağmen, bu 4 ülke arasında en korumacı ülke olduğundan, Bangladeş firmalara teşvikler verdiği için dolayı Bangladeş ve Vietnam'da uluslararası ticaret istihdamı olumlu etkilemektedir.

Castro ve diğ. (2006) Çin, Hindistan ve Arjantin'de 1991 – 2003 arasında ticaretin istihdam üzerine etkisini incelemiştir. Bu çalışmanın sonucuna göre, Çin ve Hindistan'da ticari serbestleşme istihdamı negatif etkilemektedir.

Yanikkaya (2008) 100 civarı gelişmiş ve gelişmekte olan ülke için 1980 – 1999 arasında, ticari serbestleşmenin istihdam büyüme oranına etkisini incelemiştir. Bu çalışmanın sonucuna göre, yüksek dışa açılma gelişmekte olan ülkelerde başarılı olamamıştır. Gelişmiş ülkelerde ise tarım ve sanayide istihdamı azaltıcı etki göstermiştir.

Dutt ve diğ. (2009) 92 ülke için 1985 – 2004 arasında uluslararası ticaret ile işsizlik ilişkisini incelemiştir. Heckser – Ohlin ve Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisi ekseninde 92 ülkeye ait verileri panel data analiziyle ele almıştır. Bulgularına göre, dışa

açıklık ve işsizlik olumsuz ilişkilidir. Ticari açıklık, kısa dönemde işsizliği arttırıcı bir etkiye sahiptir.

Kien ve Heo (2009) Vietnam’da 1999 – 2004 arasında istihdamda ticari serbestleşmenin etkilerini incelemiştir. Bulgularına göre, işgücü talebinde ihracat genişlemesinin etkisi pozitifdir ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Ampirik çalışmalar ise, ithalatın Vietnam istihdam düzeyine her zaman negatif etkileri olmadığını göstermiştir.

Ayaş ve Çeştepe (2010) Türkiye’de 1998 – 2002 arasında imalat sektöründe, dış ticaretteki değişmelerin faktör yoğunluğu ve istihdam üzerindeki etkilerini, Leontief girdi – çıktı modeliyle incelemiştir. Çalışmada, dış ticaret değişmelerinin istihdam üzerindeki etkileri sektörler göre farklı bulunmuştur. Çalışmanın sonucuna göre, istihdam etkisi ithalat artışına dayalı olarak ortaya çıkmıştır. En fazla istihdam artışı kimyasal maddeler, lastik ve kauçuk sektörü (20 kat) ile ana metal sanayinde (10 kat) görülmüştür. Bu çalışma, Türk imalat sanayinde üretim ve istihdamın büyük ölçüde ithal girdiye bağımlılığı tezini desteklemektedir. Bazı sektörlerde istihdam artarken, bazılarında azalmıştır. İmalat sanayi için net istihdam etkisi pozitifdir ve 277 092 kişi olarak bulunmuştur.

Chinembiri (2010) Güney Afrika’da 1970 – 2008 arasında emek talebi çerçevesinde ticaretin istihdama etkisini araştırmıştır. Chinembiri, bu çalışmada, ithalat, ihracat ve ücretlerin birincil, ikincil ve üçüncül sektörlerde istihdam üzerine ne derece etkili olduğunu belirlemek için standart sanayi sınıflandırması yapmıştır. Bu çalışmanın sonucuna göre, ithalat artışı, birincil (tarım, balıkçılık, ormancılık, maden) ve ikincil sektörlerdeki (üretim, hizmetler ve inşaat) işgücü talebini olumsuz etkilemiştir.

Gibson (2010) Arjantin’de 1994 – 1999 arasında 22 sanayi sektörü için istihdamda ticaretin etkisini incelemiştir. Çalışmanın sonucuna göre, ithalat artışı tüm ürünlerde istihdamda azalmaya neden olmuştur. İthalattaki artışa rağmen, sadece lastik ve metal ürünlerde istihdam azalmamış, diğer 20 üründe istihdamda bir azalma görülmüştür.

Polat ve Uslu (2010) Türkiye’de 1988 – 2007 arasında dış ticaretin istihdam üzerine etkisini, imalat sanayi verilerini kullanarak gecikmesi dağıtılmış otoregresif yaklaşımı ile üçer aylık periyotlar halinde analiz etmiştir. Bu çalışmanın sonucuna göre, uzun dönemde istihdam üzerinde dış ticaret anlamlı bir etkiye sahip değildir. Kısa dönemde

ise hem ihracat hem ithalat istihdam üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Yapılan analiz sonucunda, uzun dönemde ücretlerin istihdam üzerinde negatif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu, üretim, ihracat ve ithalatın anlamlı bir etkiye sahip olmadığı görülmüştür. 1980 yılından sonra ihracatı teşvik stratejilerinin benimsendiği Türkiye ekonomisinde, bu stratejilerin işsizlik ile mücadelede kısa dönemde etkili olurken, uzun dönemde etkisiz olduğu görülmektedir.

Dış ticaret ile istihdam arasındaki literatür taramasından görüldüğü üzere, ihracat bazı ülkelerde işsizliği azaltırken, bazı ülkelerde ise aynı etkiyi göstermemektedir. Birçok ülkede ihracat artışı sonucu büyüme yaşanırken ve işsizlik oranı düşerken satın alma gücü azalmaktadır. Bu yüzden, dış ticaret ile reel ücretler arasındaki ilişkiye değinmek yararlı olacaktır.

2.2. Dış Ticaret – Reel Ücret İlişkisi

2.2.1. Reel Ücret Kavramı

Ücret, mal ve hizmet üretimine doğrudan veya dolaylı bir şekilde katkıda bulunan tüm bedensel ve zihinsel emeğin karşılığıdır. Bu tanımdan yola çıkarak, ücreti, emeğin getirisi veya emeğin üretime katılması sonucu elde edilen gelir olarak tanımlayabiliriz. İktisat biliminde ücret, emeğin fiyatıdır. Yani, işçiye emeğini kiralaması karşılığında verilen bedeldir.

Ücretleri nominal ücret ve reel ücret olarak iki kategoriye ayırabiliriz. Nominal ücret, işçilere hizmet karşılığı ödenen parasal ücrettir. Nominal ücret para ile ifade edilebilen ücret miktarını göstermektedir. Nominal ücret, iktisat literatüründe “W” ile gösterilir ve fiyat ile reel ücretin çarpımından oluşur. Reel ücret ise, kişinin geliri ile ülkede o anda geçerli olan fiyat düzeyinden satın alabileceği mal ve hizmet miktarını göstermektedir. Reel ücret, iktisat literatüründe “w” ile gösterilir ve nominal ücretin fiyata bölünmesiyle hesaplanmaktadır.

Literatürde; reel ücretler, reel tüketim ücretleri olarak (burada çalışanların reel alım ücretlerini hesaplayabilmek için, nominal ücretler tüketici fiyat endeksi ile deflate edilir) veya reel üretim ücretleri olarak (burada üretimdeki işgücü maliyetini ölçebilmek

için, nominal ücretler üretici fiyat endeksi tarafından deflate edilir) tanımlanmaktadır (Wakeford, 2004:1). Bu tanımdan yola çıkılarak emeğin üretimden aldığı payın nominal satın alma gücü veya nominal ücretin enflasyondan arındırılmış hali de reel ücret olarak ifade edilmektedir.

Layard ve Nickell 1986'da yazmış oldukları makalelerinde, reel ücret düzeyi, firmanın maliyetlerini minimuma indirmesi ve kârlarını da maksimize etmesi yaklaşımıyla, sendikaların rolünün ve ücret pazarlık sürecinin dikkate alınması sonucunda belirlenmektedir (Layard ve Nickell, 1986:164-166). Burada yola çıkarak, Çalışanların refah düzeyinin reel ücrete bağlı olduğu söylenebilmektedir. Fiyatlar yükselirse reel ücretler düşmektedir. Reel ücretlerin artması için, nominal ücretlerdeki artışın fiyatlar genel seviyesinin artış oranından, yani enflasyondan, daha yüksek olması gereklidir (Metin ve Üçdoğruk, 1998:279). Nominal ücret hızı enflasyon hızından yüksekse, reel ücretler artacak, düşükse azalacak, eşitse reel ücrette herhangi bir değişme olmayacaktır.

2.2.2. Reel Ücretin Teorik Açıdan Değerlendirilmesi

Reel ücret, Klasik İktisattan itibaren varlığını sürdüren bir kavramdır. Reel ücretin teorik çerçevesine baktığımızda karşımıza şu görüntü çıkmaktadır:

Klasik iktisatçılara göre emek arzı emek talebine eşit olduğundan ekonomide istihdam dengesi kurulur. Emek arzını emek talebine eşitleyen reel ücret düzeyi ise tektir. Bu denge ve cari reel ücret düzeyinde çalışmak isteyen herkes çalıştığından, gayri iradi işsizlik söz konusu değildir. Klasik modelde piyasaların sürekli temizlendiği (piyasalarda fiyatların sürekli olarak arz ve talebi eşitleyen düzeyde olduğu) varsayımı gereği reel ücretin denge reel ücrete eşit olması, aslında nominal ücretin esnek olduğu, tarafların fiyat düzeyi konusunda tam bir bilgiye sahip oldukları ve denge dışı fiyattan işlem yapılmadığı (yanlış ticaretin olmadığı) varsayımlarını içermektedir (Unay, 2001:357-360; Ünsal, 2000:238-241). Klasik teoride, iş gücü piyasasında denge reel ücretlerin artışı sonucunda işverenin işgücü talebini azalttığı ve işgücünün de işgücü arzını arttırdığını göstermektedir. İşsizlikten dolayı ortaya çıkan refah kaybı, işgücünün atıl kalması, reel ücretlerin yüksek seyretmesi nedeniyle işverenin maliyetindeki artışlar

ve açıkçası kaynakların etkin olmayan dağılımından ileri geldiği belirtilebilir (Cengiz ve Şahin, 2011:138). Klasik İktisadın gelir dağılımı teorisinde ise işçi ücretleri devamlı olarak asgari geçim düzeyindedir. Bunun nedeni ise ücretlerin minimum düzeyi aştığında, işgücü arzının artacak olmasıdır. Artan işgücü arzı ve işçilerin çoğalması, ücretlerin tekrar minimum düzeye gelmesini sağlamaktadır. Bu açıdan işçinin reel ücreti yatay bir doğru ile gösterilmektedir (Emsen, 1999:165).

Neo-Klasiklere göre, asgari ücret uygulamaları, sendika faaliyetleri gibi ücret oluşumuna etki eden faktörler, reel ücretlerin denge düzeyinin çok üzerinde oluşmasına neden olmaktadır. Bu durumda işsizliğin azaltılmasının veya istihdamın artırılmasının yolu, ücretlerin düşürülmesidir. Bu sağlandığı takdirde azalan ücretler, emeği göreceli olarak daha ucuz hale getirecek ve işvereni daha fazla işgücü çalıştırmaya teşvik edecektir. Böylece, ücretlerdeki düşüşü kabul etmeye razı olan işsizlerin de istihdamı sağlanmış olacaktır (Özata ve Esen, 2010:56-57).

Keynes'e göre, işgücü arzı, reel ücretlerin bir fonksiyonu değil, cari ücretlerin bir fonksiyonudur. Bu yüzden, fiyat ve ücretlerde katılıklar görülebilmektedir. Böylece, Klasikler gibi, eksik istihdam konusunu ve gayriiradî işsizliğin varolabileceğini göstermektedirler (Cengiz ve Şahin, 2011:138). Keynesyenler'e göre ücretler toplam talebin önemli bir bileşeni olduğu için ücretlerdeki bir düşüş, işsizliği azaltmayacaktır. Çünkü ücretlerdeki azalma, toplam talebi daraltacak ve ekonominin üretim düzeyini azaltabilecektir. Böylece, Neo-Klasiklerin, ücretlerin düşüşü işsizliği azaltacaktır, söyleminin tersine; ücretlerdeki azalmalar ekonominin daha kötüye gitmesine yol açabilecektir. Keynesyenler, Klasiklerin aksine, özellikle ekonominin durgunluk dönemlerinde sabit ücretlerin, ekonomi üzerindeki istikrar sağlayıcı rolüne dikkat çekmektedirler. Ücretlerin işsizliğin yoğun olduğu durgunluk dönemlerinde azaltılmamasının toplam talep düzeyi üzerinde yarattığı olumlu etki en azından ekonominin daha kötüye gitmesini engelleyecek ve hatta iyileşme yönünde ekonomide katalizör görevini yerine getirecektir. Aksine, esnek ücretler, ekonomideki durgunluk esnasında en çok ihtiyaç duyulan değişken olan toplam talebinin azalmasına yol açacak ve buna bağlı olarak yatırım yapacak girişimcileri cesaretsiz kılarak, istihdam düzeyinde artış yönünde herhangi bir etkisi olmayacaktır. Bununla birlikte, Keynes, emek birimi tarafından elde edilen reel ücretin istihdam miktarı ile ters bir ilişkisi olduğunu ifade

etmektedir. Eğer istihdam artarsa, kısa dönemde emek birimi başına düşen ücret genellikle düşmektedir. Azalan verimlerin geçerliliği altında, marjinal ürün istihdam arttıkça zorunlu olarak azalmaktadır (Özata ve Esen, 2010:57).

Artan açıklığın ücret eşitsizliğini azalttığı inancı tartışılmaz bir gerçektir. Bu çerçevede, Hecksher – Ohlin Modeli ticaret ve ücretler arasındaki bağlantıyı açıklayan en yaygın modeldir. Hecksher – Ohlin Modeli, ticaret politikasındaki değişiklikleri, görel mal fiyatlarındaki değişiklikler yoluyla ücretlerin etkilendiğini göstermektedir. Bu model, ticaret ortakları arasında üretim faktörlerinin göreceli olarak bol olduğunu açıklayan uluslararası ticaret modelidir. Model, aynı teknolojiyi kullanan A ve B ülkeleri arasındaki ilişkiyi ele almış ve A ülkesinde bol miktarda üretilen ve B ülkesine göre daha bol olan ürünü ihraç edip, daha az olan ürünü ithal etmesine dayanmaktadır. Ticaretin, ücret, rant ve diğer faktör fiyatları üzerindeki etkisini ele alan Faktör Fiyatları Eşitliği Teorisi ve Stolper – Samuelson Teorisi, Hecksher – Ohlin Teorisinden türemiştir. Stolper – Samuelson Teorisi, mal fiyatları ve görel faktör fiyatlarındaki değişiklikleri bağlantı kurarak açıklayan standart bir ticaret teorisidir. Stolper – Samuelson Teorisi, malların fiyatları ve faktörlerin ücretleri arasında benzer bir ilişki içeren, malların çıktıları ve faktörlerin girdileri arasında sabit bir fonksiyonel ilişki olduğunu varsaymaktadır. Stolper – Samuelson Teorisi, malın yurtiçi fiyatında bir artış olduğunda, o malın üretiminde nispeten yoğun olarak kullanılan bir üretim faktörünün reel fiyatını yükselteceğini, bunun da yüksek tarifeler ve ek korumayı beraberinde getireceğini iddia etmiştir. Korumacılıktaki bir azalma da reel ücreti düşürecektir (Gül, 2006:207-208; Robertson, 2001:1-3; Wood, 1997:34). Hecksher – Ohlin ve Stolper – Samuelson Modeliyle tutarlı olarak, genellikle gelişmekte olan ülkelerdeki ticaretin serbestleştirilmesi etkisi, gelişmiş ülkelere nazaran daha zayıf olduğu kabul edilmiştir (Arbache ve diğ., 2004:73). Stolper – Samuelson Teorisinin katkısı ise, artan faktör gelirlerinin gelişmiş ülkelere sermayenin getirisini arttıracığı, gelişmekte olan ülkelere ise ücretleri arttıracığı yönündedir.

2.2.3. Verimlilik Açısından Reel Ücretler

Verimlilik, temel olarak girdi ve çıktı arasındaki ilişkiyi yansıtmaktadır. Verimlilik, aynı miktarda kaynakla daha çok çıktı üretmek veya çalışma ve yaşam koşullarında kalitenin artırılması olarak tanımlanmaktadır.

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) verimlilik kavramını dar ve geniş anlamda olarak iki şekilde tanımlamaktadır. Buna göre dar anlamda verimlilik, çıktının üretim faktörlerinden birine bölünmesine eşittir. Geniş anlamda verimlilik ise, ekonomik amaçlara ulaşmada araçların duyarlılık ve etkinliğini ölçen soyut bir kavramdır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) üretim faktörlerini toprak, sermaye, işgücü ve teknik organizasyon olarak belirtmekte, üretimin bu faktörlere oranını da verimlilik ölçüsü olarak nitelemektedir. En geniş anlamıyla verimlilik “doğada sınırlı olarak bulunan ve insan ihtiyaçlarının tatmini için üretimde kullanılan kaynakların etkinliğinin bir ölçüsüdür” şeklinde tanımlanabilmektedir (Akyıldız ve Karabıçak, 2002:59).

Verimlilik artışı ekonomide birçok değişkeni etkilemektedir. Verimlilik artışı, toplumsal ve kişisel refahta yükselmeyi ve dengeli bölüşümü temsil etmektedir. Emek verimliliğinde meydana gelen değişimler reel ücretlere yansımaktadır. Emek verimliliğinde meydana gelen artışlar emeğin marjinal ürün gelirini yükselteceğinden reel ücretleri de yükseltecektir. Emeğin marjinal verimliliği, ücretlerin fiyatlara bölünmesiyle elde edildiğinden dolayı, emeğin marjinal verimliliğindeki artış reel ücretleri de arttıracaktır. Marjinal verimlilik teorisinde de, emeğin marjinal verimliliğinin ücret sınırını belirlediği gösterilmekte ve verimlilikteki artışın reel ücretleri devamlı olarak arttıracığı, ancak rekabet düzeyinden daha yüksek olarak verilen ücretlerin de işsizliğe yol açacağı savunulmaktadır. Bu da reel ücretlerle verimlilik arasındaki doğrudan ilişkiyi göstermektedir.

Verimlilik – ücret artışı ilişkisine dayanan bir ücret politikasının işçi, işveren ve genel ekonomi bakımından faydaları şu şekilde sıralanabilir:

—Çalışanın artan verimden pay alacağını bilmesi, ona güven hissi aşılar. Bunun için çalışan daha fazla ücret elde edebilmek amacıyla, eskiye oranla daha akılcı çalışarak üretimin arttırılmasına katkı verir.

—Verimlilik – ücret artışı ilişkisi teknolojik değişimi de beraberinde getirmektedir. Teknolojik değişim sonucu yenilenen süreçler, çalışanların yetiştirilmesine ve eğitilmesine neden olmakta ve insan kaynağının niteliğini arttırmaktadır.

—Verimlilik – ücret artışı ilişkisi rekabet gücünü arttırmakta da etkili bir araçtır. Verimlilik – ücret artışına dayalı bir ücret politikası, optimal maliyet; bu ise daha fazla mal satabilme, daha fazla üretim ve daha fazla istihdam demektir. Verimlilik – ücret artışı ilişkisi aynı zamanda kurulu kapasiteden tam yararlanma imkânını sağlar. Atıl işgücü veya gizli işsizlik ortadan kaldırılabilir.

—Verimlilik – ücret artışı ilişkisi ekonomik büyümeyi hızlandırır. Ekonomik büyüme, kıt olan üretim kaynaklarının daha etkin kullanılması demektir. Özellikle kıt olan nitelikli işgücünden daha etkin yararlanmak, gelişmekte olan ülkeler için ayrıca önem taşımaktadır. Çalışanların nominal gelirleri sabit iken, verimlilikteki artışlar fiyatlarda tedrici düşümlere yol açar. Ancak, bu durum, Türkiye gibi ekonomilerde kârdan fedakârlık edilmesi anlamına da gelmektedir. Tam rekabetin söz konusu olduğu hallerde, verimlilikte meydana gelen artış sonucu maliyet düşer. Bu da arzın, dolayısıyla istihdamın artmasını sağlamaktadır.

—Verimlilik – ücret artışı ilişkisi; işçiler açısından daha fazla ücret artışı, daha fazla iş güvenliği, daha huzurlu çalışma ortamı, maliyetlerin daha fazla düşmesi, dolayısıyla fiyatların düşmesi demektir. İşverenler ise, verimlilik – ücret artışı ilişkisini, artan verimlilikten hisse alma, daha düşük maliyet, daha fazla ürün elde etmek, kurulu kapasiteden tam yararlanma, kıt kaynakların rasyonel kullanılması, daha işlevsel bir ücret yapısı, maliyetlerin düşmesi nedeniyle o endüstri veya işletmenin rekabet gücünün ve ihracat imkânlarının artması olarak kabul etmektedirler (DPT, 2000:7-8).

Wakeford'un (2003) verimlilik, reel ücretler ve işsizlik değişkenleri arasındaki ilişkiyi ele aldığı çalışmasına baktığımızda karşımıza şu tablo çıkar:

Tablo 8: Verimlilik, Reel Ücretler ve İşsizlik Değişkenleri Arasındaki Nedensellik İlişkisi

Nedenselliğin Yönü	Beklenen İşaret	Açıklama
Verimlilik → Reel Ücretler	+	Performans ölçekli ödeme; pazarlık
Verimlilik → İşsizlik	-	Etkinliğin artması işgücü talebini azaltır İşgücü üzerine pozitif çıktı etkisi
Reel ücret → Verimlilik	+	Etkin ücret kuramı
Reel ücret → İşsizlik	+	Yüksek işgücü maliyetleri
İşsizlik → Reel Ücretler	-	Gereğinden fazla işgücü sendikaların pazarlık gücünü azaltır İlk kovulanın kendisi olmaması için işte daha fazla çalışır.
İşsizlik → Verimlilik	+	

Kaynak: Wakeford (2004:4).

Tablodan görüldüğü üzere, verimlilikten reel ücretlere doğru ve reel ücretlerden verimliliğe doğru pozitif bir nedensellik bulunmaktadır. Nedensellik ilişkisinin verimlilikten reel ücretlere doğru pozitif çıkmasının nedeni, sendikaların ücret pazarlığını performans artışına göre yapmalarından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden verimlilikteki artış reel ücretleri de arttıracaktır. Nedensellik ilişkisinin reel ücretlerden verimliliğe doğru pozitif çıkmasının nedeni ise, etkin ücret kuramından kaynaklanmaktadır. Etkin ücret kuramı, çalışanların daha fazla çalışması ve daha verimli olabilmesi için firmanın çalışanlarına daha yüksek ücret ödemesidir. Bu kurama göre, yüksek ücret alan çalışanlar işlerini kaybetmemek için daha çok çalışacaklarından verimlilikleri de yükselecektir. Bu yüzden nedensellik ilişkisi pozitif çıkmıştır.

Nominal ücretler ile işsizlik oranları arasındaki ilişki ise, ilk olarak 1958’de Phillips’in İngiltere ekonomisi için ele aldığı çalışmada belirtilmiş, daha sonra 1967’de Phelps ve 1968’de Friedman analizi bir adım daha ileri götürerek bu ilişkinin sadece kısa dönemde gerçekleştiğini belirtmişlerdir. Makroekonomik düzeyde verimlilik esaslı olmayan reel ücretlerdeki artış işgücü maliyetlerinin arttıracığından dolayı işsizlik oranlarını arttırması beklenir. Bununla birlikte, pazarlık hipotezi olarak bilinen açıklamaya göre işsizliğin düşük olduğu dönemlerde, potansiyel rakiplerinin azalmış olmasının etkisiyle, sendikaların ücret artışı talepleri ve bunu gerçekleştirme şansları daha yüksek olacak, böylece işsizlik oranı düştükçe nominal ücretler giderek daha hızlı artabilecektir. Başka bir ifade ile işsizlik oranlarındaki artış sendikaların pazarlık güçlerini kaybetmelerine neden olacağından reel ücretleri azaltması beklenir (Pazarlıoğlu ve Çevik, 2007:6).

2.2.4. Dünya Ekonomilerinde Reel Ücretlerin Gelişimi

Türkiye’de ve dünyada reel ücret göstergelerine baktığımızda karşımıza şu tablo çıkar:

Tablo 9: Dünyada Reel Ücret Göstergeleri (1995=100)

	ÜLKE	SON VERİ	2007	2006	2005	2004	2003	2002	2000
	Sütündaki değerlerin sayısı	30	1	24	28	30	29	30	30
	Ortalama	205,3	233	225,04	190,29	169,57	157	143,73	123,66
1	Azerbaycan	763		763	685	609	506	421	309
2	Ermenistan	497		497	427	359	307	253	219
3	Belarus	410		410	349	289	246	238	170
4	Tacikistan	390		390	314	251	193	165	119
5	Çin	323		323	286	254	232	207	156
6	Kazakistan	261		261	236	211	184	173	140
7	Ukrayna	243		243	205	171	146	125	86
8	Moldova Cumh.	238		238	209	195	177	153	104
9	Kırgızistan	237		237	200	179	159	144	115
10	Rusya Federasyonu	233	233	199	175	156	141	127	91
11	Estonya	200		200	179	168	160	148	130
12	Letonya	179		179	160	148	142	134	123
13	Macaristan	153		153	148	140	142	132	109
14	Güney Kore	149		149	144	139	136	128	116
15	Polonya	139		139	134	131	130	126	122
16	Mısır	135				135	144	140	147
17	Slovenya	131		131	128	127	124	122	116
18	Romanya	127			127	117	106	98	86
19	Slovakya	127		127	122	115	112	114	107
20	Finlandiya	126		126	124	120	116	113	109
21	Çek Cumhuriyeti	124			124	120	116	109	100
22	Avustralya	118		118		110		110	110
23	ABD	114			114	114	112	112	112
24	İsrail	114		114	113	112	108	112	115
25	Hollanda	113			113	113	111	110	107
26	Yeni Zelanda	111			111	112	111	109	108
27	TÜRKİYE	109		109	109	109	108	108	100
28	İtalya	101		101	100,1	98	98	98	99,7
29	Japonya	98		98	98	96	97	97	99
30	Bulgaristan	96		96	94	89	89	86	85

Kaynak: IMF Statistics

Dünya ekonomisinde yaşanan gelişmeler reel ücretleri de etkilemektedir. Kriz ve ekonomik daralma dönemlerinde düşen reel ücretler, genel itibariyle daha sonra artış göstermiştir.

Tablodan görüldüğü üzere, reel ücretler yıllar itibariyle ülkelerin çoğunda yükselmektedir. Tabloda, reel ücretlerdeki en hızlı artış Azerbaycan’da görülmüştür. 1995’te Azerbaycan’da 100 olan reel ücret, 2000’de 309’a ve 2007’de 763’e

yükselmiştir. Reel ücretlerde yıllar itibariyle düşüş yaşayan ülkeler ise Japonya ve Bulgaristan'dır. 2006 yılı itibariyle Japonya'da reel ücretler 98, Bulgaristan'da ise 96 düzeyindedir.

Uluslararası ticaretin artmasıyla birlikte birçok ülkenin ücretlerinde dengesizlik görülmüştür. Avrupa'daki güçlü sendikalar nedeniyle ücretlerde bir düşme yaşanmamış, bir ölçüde artış da kaydedilmiştir. Buna karşılık olarak da işsizlik oranı yükselmiştir. ABD'de ise durgun veya azalan reel ücretler, artan işgücüne rağmen, işsizlik oranının düşük kalmasına yol açmıştır (Özdem, 1998:5).

ABD'deki reel ücretlerin gelişimine baktığımızda ise karşımıza şu tablo çıkar:

Tablo 10: ABD'de Reel Ücretler (1982 fiyatlarıyla)

YIL	Reel Haftalık Ücretler (\$)	Önceki Yılandan % Değişim	YIL	Reel Haftalık Ücretler (\$)	Önceki Yılandan % Değişim
1947	196,47	-	1974	302,27	-4,16
1948	196,00	-0,24	1975	293,06	-3,05
1949	202,58	3,36	1976	297,37	1,47
1950	212,52	4,91	1977	300,96	1,21
1951	215,09	1,21	1978	300,89	-0,02
1952	219,75	2,17	1979	291,66	-3,07
1953	229,35	4,37	1980	274,65	-5,83
1954	231,25	0,83	1981	270,63	-1,46
1955	243,60	5,34	1982	267,26	-1,25
1956	250,85	2,98	1983	272,52	1,97
1957	251,13	0,11	1984	274,73	0,81
1958	250,27	-0,34	1985	271,16	-1,30
1959	260,86	4,23	1986	271,94	0,29
1960	261,92	0,41	1987	269,16	-1,02
1961	265,59	1,40	1988	266,79	-0,88
1962	273,60	3,02	1989	264,22	-0,96
1963	278,18	1,67	1990	259,47	-1,80
1964	283,63	1,96	1991	255,40	-1,57
1965	291,90	2,92	1992	254,99	-0,16
1966	294,11	0,76	1993	254,87	-0,05
1967	293,49	-0,21	1994	256,73	0,73
1968	298,42	1,68	1995	255,07	-0,65
1969	300,81	0,80	1996	255,73	0,26
1970	298,08	-0,91	1997	261,31	2,18
1971	303,12	1,69	1998	268,32	2,68
1972	315,44	4,06	1999	271,25	1,09
1973	315,38	-0,02	2000	271,96	0,26

Kaynak: Bureau of Labor Statistics

Tablodan görüldüğü üzere, 1973'ten beri Amerikalı işçilerin reel ücret ve gelirlerinde devamlı bir azalış görülmektedir. 1996 rakamlarıyla, 1973 yılına kadar yıllık ortalama saat başına 22,2 cent yükselen ücretler, daha sonra yıllık ortalama saat başına 5,5 cent düşmeye başlamıştır. İş gücünün en alt seviyesindeki %10'luk kesimin 1979-95 yılları arasındaki kaybı saat başına 1,10 dolar ile ortalama azalmanın üzerinde gerçekleşmiştir.

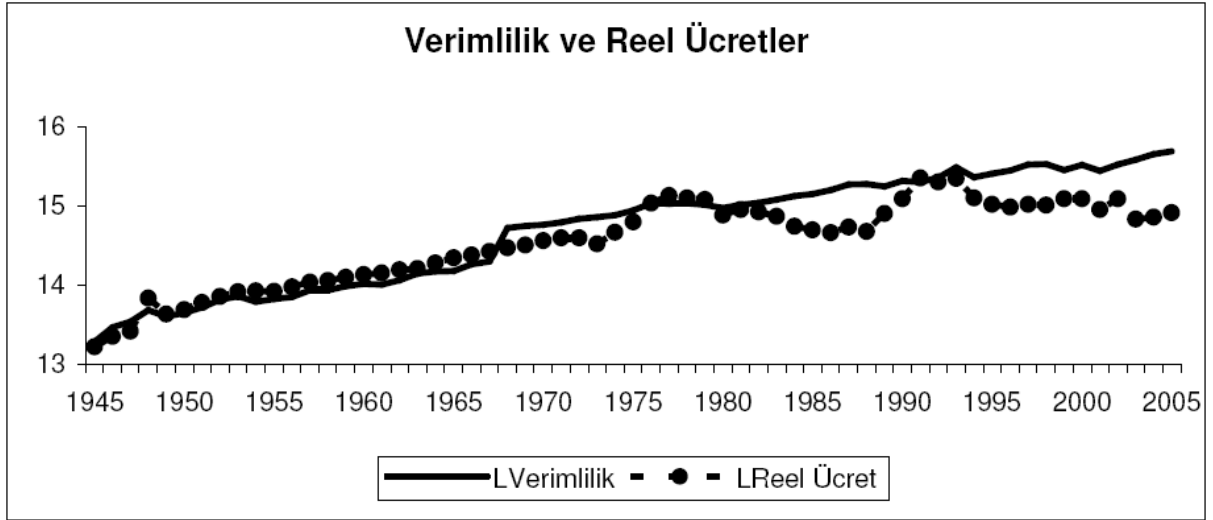
Diğer taraftan üst seviyedeki iş gücünün %10'unun saat ücreti 1980 ve 1990 yıllarında büyümeye devam etmiştir. Reel saat ücretlerdeki bu düşüşün sonucunda, orta düzey bir ailenin geliri 1989'daki yıllık 40.000 dolar düzeyinden 1993'de yaklaşık %7 oranında azalarak, 37.300 dolara düşmüştür (Özdem, 1998:4). 1995 yılını 100 kabul ettiğimizde ise, 2000 yılının değeri 112 ve 2005 yılının değeri 114 olmaktadır.

2.2.5. Türkiye'de Reel Ücretlerin Gelişimi

Türkiye açısından duruma baktığımızda 2000 yılında endeks, 1995 düzeylerinde seyrederken 2006'da 109 düzeyine çıkmıştır.

Türkiye'de reel ücretlerin seyrine baktığımızda ise karşımıza şu aşağıdaki şekil çıkmaktadır:

Şekil 2: Türkiye'de 1945 – 2005 Döneminde Reel Ücretlerin Seyri

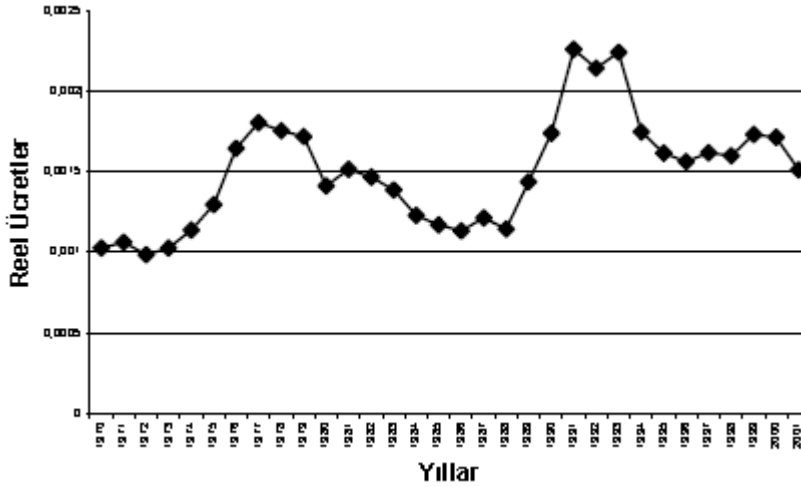
Kaynak: Pazarlıoğlu ve Çevik (2007:7).

Şekil 2'de görüldüğü üzere, kriz dönemlerinde reel ücretler azalmıştır. Reel ücretler 1973'de yaşanan petrol krizinden etkilense de 1979'a kadar artış eğilimindedir. 1980'de uygulamaya konulan iktisat politikaları ile reel ücretlerdeki seyir tersine dönerek azalmaya başlamış ve bu süreç 1988'e kadar devam etmiştir. 1988 – 1994 arasında reel ücretler artış göstermekte, 1994'de yaşanan ekonomik krizden etkilenerek bu artış trendi sona ermektedir. İmalat sektöründe reel ücretler, 1994'ün ikinci çeyreğinden 1995'in

üçüncü çeyreğine kadar hızlı bir düşüş yaşamıştır. 2000 yılının üçüncü çeyreğine kadar yavaşça artan reel ücretler, 2001'deki Türkiye ekonomik krizi ile beraber sürekli olarak düşmüştür. Verimlilik artışında uzun dönem bir istikrar olduğu söylenebilmektedir. Günümüzde ise, çalışanların alım güçlerinin hâlâ 1994 yılındaki değerlerin altında olduğu görülmektedir (Pazarlıoğlu ve Çevik, 2007:7-8; Güneş, 2007:278).

Türkiye imalat sanayinde 1970'den günümüze kadar reel ücretlerde bir dalgalanma yaşanmış ve 1977, 1991 – 1993, 1999 – 2000 yıllarının, ücretlerin konjonktürel dalgalanmalarında zirve yıllarını oluşturduğu gözlemlenmiştir. Türkiye imalat sanayinde reel ücretler, 1980 öncesi ithal ikameye yönelik sanayileşme stratejisinin izlendiği yıllarda ve gelir dağılımının tarım kesmi aleyhine bozulduğu yıllarda, özellikle 1989 – 1991 yıllarında, kayda değer bir yükselme trendi göstermiştir (Yılmaz, 2006:40). Türkiye imalat sanayinde reel ücretlerin 1970 – 2001 arasındaki seyrine baktığımızda karşımıza aşağıdaki görünüm çıkmaktadır:

Şekil 3: Türkiye İmalat Sanayinde 1970 – 2001 Arası Reel Ücretler

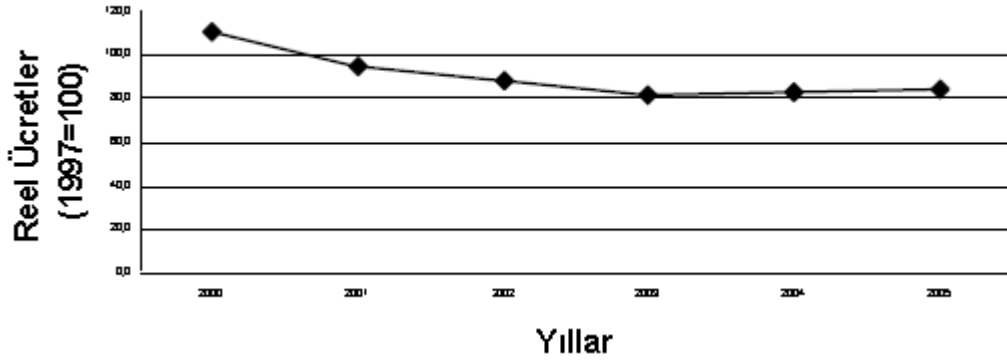

Kaynak: Yılmaz (2006:41).

Şekil 3'te görüldüğü gibi, 1980 – 1988 arasında ve 1994 krizinden sonraki yıllarda reel ücretlerde bir gerileme görülmüştür. İmalat sanayinde reel ücretlerin tepe noktalarından sonraki her dönemde Türkiye ekonomisinde bir kriz görülmektedir. Dolayısıyla, kriz yıllarının önceki dönemlerinde reel ücretlerin zirve yaptığı söylenebilmektedir.

2000 – 2005 yılları arasında ise Türkiye imalat sanayinde reel ücretlerin görünümünü şu şekilde ifade edebiliriz:

Şekil 4: Türkiye İmalat Sanayinde 2000 – 2005 Arası Reel Ücretler

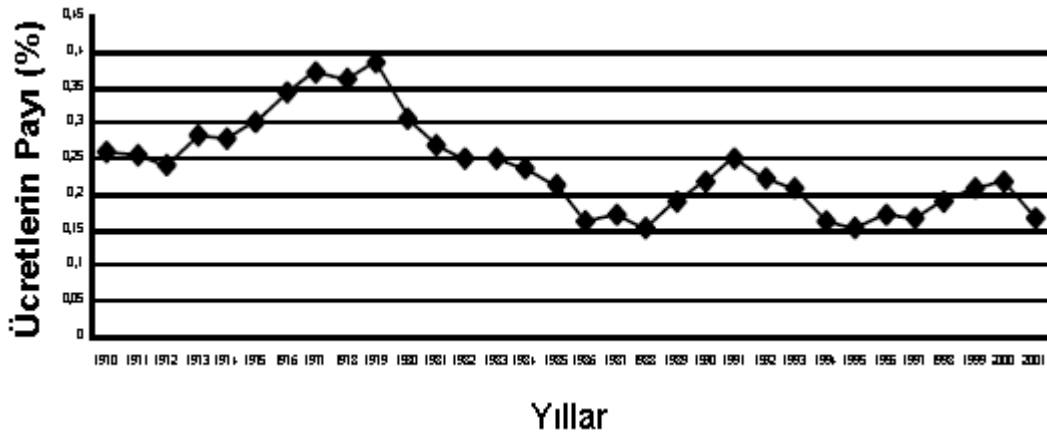

Kaynak: Yılmaz (2006:42).

Şekil 4’de görüldüğü gibi, 2001 krizi öncesi zirve yapan reel ücretler, 2000 yılından sonra sürekli olarak düşüş göstermiştir. Sonuçta, 2001 yılında imalat sanayinde reel ücretler, 1970’lerin ortalarındaki düzeylere gerilemiştir. 2005 yılı itibariyle kriz ile başlayan çöküş sürecinde kayda değer bir gelişme görülmemiştir (Yılmaz, 2006:41).

1970 – 2001 arasında imalat sanayinde katma değer içinde reel ücretlerin payına baktığımızda ise karşımıza şu görüntü çıkar:

Şekil 5: İmalat Sanayinde Katma Değer İçinde Reel Ücretlerin Payı

Kaynak: Yılmaz (2006:43).

Şekil 5’de görüldüğü gibi, reel ücretlerin yükseldiği dönemde çalışanlar, sanayi katma değerinin bölüşümünde görece pozisyonlarını iyileştirmişlerdir. Kriz öncesi yıllarda, sanayi katma değerinin bölüşümünde ücretlerin payı yükselirken kârların payı azalmaktadır. Kârların payının azaldığı dönemlerde Türkiye ekonomisinde krizler yaşanmaktadır. Bu krizleri izleyen yıllarda ise, kârların payı tekrar artmaktadır (Yılmaz, 2006:42).

1980’lerde reel ücretler sürekli olarak düşmüş ve 1980 – 93 arasında yaşanan görece artışa rağmen, 1997 yılında reel ücretler 1980’deki seviyesine gerilemiştir. Diğer bir ifadeyle, 1980 – 2000 arasında reel ücretler reel işgücü verimliliğine paralel gitmemiştir (TCMB, 2002:47). Ekonomik krizin yaşandığı 2001 yılında imalat sanayi genelinde reel ücret indeksinde yaşanan dramatik düşüş devlet kesiminde % 43, özel kesimde ise % 38 oranında olmuştur. Bu rakamlardan krizin yükündeki ağırlığın esas olarak ücretli kesim üzerinde kaldığı görülmektedir (Taymaz ve Suiçmez, 2005:67). 2002 ve 2003 boyunca reel ücretlerde gerileme yaşanmıştır. 2002’de imalat sanayi özel sektöründe reel ücretler % 1,3 ve reel kazançlar % 4,6 düzeyinde gerilemiştir. İmalat sanayi kamu sektöründe reel ücretler % 3,8 artmış, buna karşın üretimde çalışan başına reel kazanç % 2,6 gerilemiştir. Daha uzun dönemli bir perspektif içerisinde reel ücretlerin konjonktürel iniş çıkışlara karşın sürekli olarak düşme eğilimini muhafaza ettiği görülmektedir (Yeldan, 2004:2). Kısacası, Türkiye’de reel ücretler 1980 öncesinde istihdamla pozitif yönlü, 1980-1988 arasında reel ücret istihdamla negatif yönlü hareket etmiştir. Reel ücretler 1989 sonrası da istihdamla zıt yönlü hareket etmiştir. 2002-2009 arasında da reel ücretler ile istihdam arası ilişkinin net olmadığı kanaatine varılmıştır. Türkiye’de zaman serileri itibarıyla incelendiğinde, işsizliğin arttığı dönemlerde reel ücretler üzerinde net bir baskının gözlemlenemediği dönemler vardır (Cengiz ve Şahin, 2011:141).

2.2.6. Dış Ticaretin Reel Ücretler Üzerine Etkisi

Dış ticaretin reel ücretler üzerine etkisi ülkemizde ve dünyada çok fazla çalışılan bir konu değildir. Ülkemizde veri sıkıntısından dolayı reel ücretler üzerine hesaplamalar sınırlıdır. Buna rağmen, ücretleri ele alan çalışmalar çoktur. Yapılan literatür taramasında da ücretlere daha çok yer verilmiştir.

Dış ticaret, bazı ülkelerde reel ücretleri arttırırken, bazı ülkelerde ise ücretlerde düşüşe neden olmaktadır. Dış ticaretin ücretler üzerine etkisini inceleyen çalışmaları aşağıdaki tablo yardımıyla gösterebiliriz.

Tablo 11: Dış Ticaret-Reel Ücret İlişkisi Literatür Taraması

YAZAR	YILLAR	SONUÇ
Revenga (1995)	(Meksika 1984 – 1990)	Kotaların kaldırılmasının ortalama ücretler üzerinde bir etkisi yoktur; fakat tarifelerin düşürülmesi ortalama ücretleri arttırmıştır.
Paus ve Robinson (1997)	(32 gelişmekte olan ülke 1973 – 1990)	İhracat ve ücretler arasında pozitif bir ilişki vardır.
Milner ve Wright (1998)	(Morityus)	Dış ticaret uzun dönemde ücretleri yükseltmektedir.
Hanson ve Harrison (1999)	(Meksika 1984 – 1990)	Ticari liberalizasyon vasıflı işçiler ile vasıfsız işçiler arasındaki ücret uçurumunu arttırmıştır.
Zakhilwal (2000)	(Kanada 1993 – 1996)	Sermaye yoğunluğu ile ücretler arasında pozitif bir ilişki vardır.
Krishna, Mitra ve Chinoy (2001)	(Türkiye 1983 – 1986)	İşgücü talebi ve dışa açıklık arasında anlamlı bir ilişki yoktur.
Feliciano (2001)	(Meksika 1986 – 1990)	Korumacılığın azaldığı sektörlerde ücretler düşmüştür.
Goldberg ve Pavcnik (2003)	(Kolombiya 1984 – 1998)	Tarife indirimini yüksekse ücretler daha fazla düşmektedir.
Kızıllırmak (2003)	(Türkiye 1989 – 1998)	Nitelikli işgücü talebindeki artışın kaynağı dış ticaret ve teknolojidir.
Arbache, Dickerson ve Green (2004)	(Brezilya 1981 – 1999)	Ticari serbestleşme ücretlerde düşüşe neden olmaktadır.
Devadason (2004)	(Malezya 1983 – 2000)	İhracat ve ithalat artışları ile ücretler arasında negatif bir ilişki vardır.
Pavcnik, Blom, Goldberg ve Schady (2004)	(Brezilya 1987 – 1998)	Ticari serbestleşme ücretleri azaltır.
Mishra ve Kumar (2005)	(Hindistan 1980 – 2000)	Ticaretin serbestleştirilmesi ücret eşitsizliğini azaltmıştır.
Onaran ve Stockhammer (2006)	(5 Geçiş Ekonomisi Ülkesi 2000 – 2004)	Kısa dönemde uluslararası ticaret ücretleri etkilemez.
Aslan ve Terzi (2007)	(Türkiye 1982 – 2000)	İhracat artışı ücretleri yükseltmiştir.
Koç ve Terzi (2007)	(Türkiye 1997 – 2005)	İhracat artışı işgücü talebini arttırmaktadır.
Emirhan ve Konyalı (2010)	(Türkiye 1983 – 2000)	Dışa açıklık ve ihracat ile ortalama ücretler arasında negatif; ithalat ve ücretler arasında ise pozitif bir ilişki vardır.

Revenga (1995) Meksika’da 1984 – 1990 arasında Meksika imalat sanayinde faaliyet gösteren firmalar için ücretler ve istihdamda ticari liberalizasyonun etkisini araştırmıştır. Revenga, ticaret serbestleşmesinin ortalama ücretler üzerindeki etkisini Meksika için sınıadığı çalışmasında ticaretin serbestleşmesini kotalar ve tarife oranları ile ölçmüştür. Bulgularına göre, kotaların kaldırılmasının ortalama ücretler üzerinde bir etkisi yoktur; ancak tarifelerin düşürülmesi ortalama ücretlerin artışına yol açmıştır. Revenga, panel data yöntemi kullandığı analizinde, tarife düzeylerinde 10 puanlık bir düşüşün istihdamı

% 2 – 3 oranında düşürdüğünü göstermiştir. Buna göre, ticaret rejimindeki değişimin, işgücü üretkenliğini arttırarak ya da düşük becerili işçilerin işten çıkarılmasına yol açarak ortalama ücretleri yükseltmiş olabileceğini öne sürmüştür.

Paus ve Robinson (1997) ise, 32 gelişmekte olan ülke için, sektör ihracat paylarını kullanarak dış ticarete açıklığın ücretler üzerindeki etkisini test etmiştir. 1973 – 1990 dönemini inceleyen çalışma, ihracat ve ücretler arasında pozitif ancak istatistiksel olarak anlamsız bir ilişki bulmuştur.

Milner ve Wright (1998) Stolper – Samuelson teoremini doğrular yönde, ticarete serbestleşmenin ihracata konu olan sektörlerde kısa dönemde olmasa da, uzun dönemde ücretleri yükselttiğini bulmuştur.

Hanson ve Harrison (1999) Meksika’da 1984 – 1990 arasında ticari liberalizasyonun ücretlere etkisini araştırmıştır. Bulgularına göre, dışa açılma gelir eşitsizliğini arttırmıştır. Bu da, vasıfsız işgücüne talebin düşmesiyle işsizliğin artmasından kaynaklanmaktadır. Çalışmada, ticari liberalizasyonun vasıflı işçiler ile vasıfsız işçiler arasında ücret uçurumunu arttırdığı görülmüştür. Bu yüzden, yoğun beceri isteyen malların fiyatlarındaki artış ücret eşitsizliği ile açıklanmıştır.

Zakhilwal (2000) Kanada’da 1993 – 1996 arasında dış ticaret ile ücretler arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Zakhilwal, sermaye yoğunluğunu kontrol değişkeni olarak ele almış ve sermaye yoğunluğu ile ücretler arasında pozitif bir ilişki saptamıştır. Bu çalışma, Kanada ve ABD arasındaki ticari akımları vurgulayan verilere dayanmaktadır. Bulgularına göre, artan ticaret akımları eğitilmiş ve daha az eğitilmiş insanlar arasında ücret farkına neden olmaktadır.

Krishna ve diğ. (2001) Türkiye’de 1983 – 1986 dönemi için dışa açıklığın işgücü talep esnekliği üzerindeki etkisini incelemiştir. Bu çalışmanın sonucuna göre, dışa açıklık ile işgücü talep esnekliği arasında bir ilişki bulamamışlardır.

Feliciano (2001) mikro düzeyde veri kullanarak Meksika’da ücret ve istihdamda ticari reformun etkisini analiz etmiştir. Bu çalışmanın sonucuna göre, Meksika’da korumacılığın azaldığı sektörlerde ücretlerin düştüğü görülmüştür.

Goldberg ve Pavcnik (2003) Kolombiya’da 1984 – 1998 arasında ticari serbestleşme denemelerinin ticaret politikası ve endüstri ücretlerini nasıl etkileyeceğini ele almıştır. Bulgularına göre, Kolombiya için gümrük tarife indiriminin yüksek olduğu endüstrilerde ücretlerin genel ücret ortalamasına kıyasla daha fazla düştüğünü göstermiştir. Bu durum, rekabete açık hale gelen bu sektörlerde kârlılığın düşmesi ve aynı zamanda endüstriler arası emek mobilitesinin düşük olmasıyla açıklanmıştır.

Kızılırmak (2003) Türkiye’de 1989 – 1998 dönemi için yapmış olduğu çalışması doğrudan dış ticaret ile ücret arasındaki ilişkiyi incelememesine rağmen yine de bu konuyla bağlantılıdır. Bu çalışmasının sonucuna göre, 1989 – 1993 döneminde nitelikli işgücü talebindeki artışın kaynağı olarak dış ticareti, 1994 – 1998 dönemi için ise teknolojiyi göstermiştir.

Arbache ve diğ. (2004) Brezilya’da 1981 – 1999 arasında serbestleşmenin ücretler üzerindeki etkisini incelemiştir. Brezilya’da serbestleşmenin ticarete konu olan ve olmayan tüm sektörlerde ücret düşüşleri yarattığını, en yüksek ücret düşüşünün ise serbestleşmenin en yoğun olduğu sektörlerde olduğunu göstermiştir. Ayrıca, ticarete konu olan sektörlerde ücret düşüşlerini artan rekabet ve bunun sonucunda düşen kârlarla açıklamış ve bu sektörlerdeki ücret düşüşlerinin ticarete tabi olmayan sektörlerle de yansıdığını belirtmiştir.

Devadason (2004) Malezya’da 1983 – 2000 dönemleri arasında dış ticaret ile ücretler arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Devadason, ihracat ve ithalat artışları ile ücretler arasında negatif ama istatistiksel olarak anlamsız ilişki bulmuştur. Bu çalışmanın sonucuna göre, ticaret yapısının uzun dönemli etkisi kısa dönemli etkisinden daha büyüktür, ama ticaret ve ücret yapısı arasındaki ilişki ise zayıftır.

Pavcnik ve diğ. (2004) Brezilya’da 1987 – 1998 arasında ticari serbestliğin ve dışa açıklığın ücretler üzerindeki etkisini incelemiştir. Bulgularına göre, ticari serbestleşme ve dışa açıklık geliştirmekte olan ülkelerde hayat standardını yükseltmekte ve refahı arttırmaktadır. Tarife düşüşleri ise ithalatın yüzdesini artırır ve sonuçta da ücretler azalmaktadır.

Mishra ve Kumar (2005) Hindistan’da 1980 – 2000 arasında Hindistan imalat sanayinde ticaret politikasının ücretler üzerindeki etkisini araştırmıştır. Bu çalışmanın sonucuna

göre, ticaretin serbestleştirilmesi ücret eşitsizliğini azaltmıştır. Tarife indirimleri ücretleri arttırırken, artan korumacılık ücretleri düşürmüştür.

Onaran ve Stochhammer (2006) beş geçiş ekonomisinde (Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya, Slovakya ve Slovenya) uluslararası ticaretin ücretlere etkisini Panel Data analiziyle incelemiştir. Bulgularına göre, kısa dönemde verimlilik ile ücretler arasında zayıf bir ilişki olduğunu ve kısa dönemde uluslararası ticaretin ücretleri etkilemediğini göstermişlerdir. Orta dönemde ise ihracat ile ücretler arasında negatif bir ilişki saptadığından ihracatın ücretleri düşürdüğünü; ithalat ile ücretler arasında pozitif bir ilişki saptadığından ise ithalatın ücretleri arttırdığını göstermiştir.

Aslan ve Terzi (2007) ise Türkiye’de 1982 – 2000 dönemi için Türk Tekstil ve Giyim Sektörünü inceledikleri çalışmalarında ihracat ve ücret ilişkisini sınamıştır. Bu çalışmanın sonucuna göre, ihracattaki artışın sektör istihdamını arttırmak yoluyla ücretleri yükselttiğini göstermişlerdir.

Koç ve Terzi (2007) Türkiye’de 1997 – 2005 dönemi için ihracat artışı ile işgücü talebi ilişkisini ve bu kapsamda Türkiye’de işgücü talebindeki değişmelerin ücretler üzerindeki etkisini araştırmıştır. Bu çalışmanın sonucuna göre, 1997 – 2005 döneminde ihracatta ortaya çıkan artış işgücü talebini arttırmasına rağmen, ücretlerin düştüğü görülmüştür. Ücretlerdeki düşüş de işgücü arzındaki artış ve dönem süresince yaşanan ekonomik krizlerle açıklanmaktadır.

Emirhan ve Konyalı (2010) Türkiye’de 1983 – 2000 döneminde Türkiye imalat sanayi anketi verilerini kullanarak dış ticaretin ücretlerle ilişkisini incelemiştir. Emirhan ve Konyalı, bu çalışmalarında sektörel düzeyde veri kullanarak imalat sanayiye, tüm sektörler, ticarete tabi olan ve olmayan sektörler ve teknoloji yoğun olan ve olmayan sektörler olarak üç ayrı gruba ayırmıştır. Bu çalışmanın sonucuna göre, dışa açıklık ve ihracat ile ortalama ücretler arasında negatif ilişki; yalnızca ticarete tabi olmayan ve teknoloji yoğun sektörler için ise, ithalat ve ücretler arasında istatistiksel olarak anlamlı, pozitif bir ilişki vardır. Sonuç olarak, dış ticaretin Türkiye ekonomisi özelinde üretkenlik etkilerinin zayıf olduğu ve dışa açılmanın ücretler üzerinde beklenen etkiyi yapmadığı söylenebilir.

Dış ticaret ile reel ücretler arasındaki literatür taramasını takiben, ekonometrik analize geçilecektir. Ekonometrik analize ilk olarak teorik altyapı çizilecek ve analizde kullanılan panel veri açıklanacak, daha sonra sonuçlar yorumlanacaktır.

BÖLÜM 3: DIŞ TİCARETİN BÜYÜME, İSTİHDAM VE REEL ÜCRETLER ÜZERİNE ETKİSİNİN EKONOMETRİK OLARAK İNCELENMESİ

3.1.Panel Veri Analizi

3.1.1. Panel Veri Analizinin Avantaj ve Dezavantajları

Ekonomik araştırmalar yapılırken farklı veri setlerinden yararlanılabilir. Bu veri setlerini üç sınıfa ayırabiliriz. Bunlar: yatay kesit verileri, zaman serileri ve panel verilerdir. Panel veriler, çok sayıda kesite ait zaman serileri veya zaman boyutuna sahip kesit veriler olarak tanımlanabilir. Ayrıca panel veriler zaman zaman uzun kesit verileri şeklinde de ifade edilmektedir (Greene, 2003:612). Panel veriler, her bir kesit için eşit uzunlukta zaman serilerinden meydana geliyorsa bu panel verilere dengeli panel veriler (balanced); farklı uzunlukta zaman serilerinden meydana geliyorsa bu tür panel verilere dengesiz (unbalanced) adı verilmektedir. Zaman boyutuna sahip kesit verileri kullanarak ekonomik ilişkileri tahmin etmeye ise panel veri analizi denmektedir. Panel veri analizi kesit veriler ile zaman serilerini birleştirmekte kullanılmaktadır.

Panel veriler, yatay kesit verileri ve zaman serileri ile karşılaştırıldığında bir takım üstünlüklere sahiptir. Bu üstünlükleri şöyle sıralayabiliriz:

- Panel veriler, analize katılan firma, birey, bölge, ülke gibi birimler arasındaki farklılığı dikkate almaktadır. Diğer bir ifadeyle panel veriler ile zaman serileri ve yatay kesit verileri ile kontrol edilemeyen veri setinin içerdığı heterojenite kontrol edilmektedir.
- Panel verilerde gözlem sayısının çok olması oluşturulacak regresyon modelinin serbestlik derecesinin yüksek olmasını sağlamaktadır.
- Panel veri analizi, zaman serisi ve kesit veri analizine göre daha çok değişkenlik arz ettiği için, bu verilerde çoklu bağlantı sorunu daha az olmaktadır. Zaman serileri ve yatay kesit verileri ile yapılan tahminler için sapma söz konusu olabilirken panel veriler, bu tür sapmalı tahminlerin kontrolünü sağlamaktadır.

- Panel veri yöntemi, kesit ve zaman serisi gözlemlerini birleştirdiğinden gözlem sayısı daha fazladır. Bu durumda elde edilecek parametre tahminleri daha güvenilir olacak ve tahmin edilen modeller daha az kısıtlayıcı varsayıma dayanmaktadır.
- Panel veriler daha karmaşık yapıya sahip ilişkilerin modellenmesine yardımcı olur.
- Panel veriler, kısa zaman serisi veya yetersiz kesit gözleminin var olduğu durumlarda da ekonometrik analiz yapılmasına imkân vermektedir.
- Yatay kesit verisi kullanılarak yapılan tahminlerde, sadece birimler arasındaki farklılıklar incelenebilirken, panel veri kullanılarak hem birimler hem de bir birim içerisinde zaman içerisinde meydana gelen farklılıklar birlikte incelenebilmektedir (Baltagi, 2001:5-7; Hsiao, 2003:1).

Panel veri kullanmanın bazı olumsuzlukları da vardır. Bunlar; araştırmacı için daha karmaşık bir model önermesi, benzer zaman periyotlarında farklı birimlerin aynı değişkene ait değerlerinin derlenmesinde yaşanan sorunlar ve anket yöntemi kullanılarak yapılan panellerde deneklerin yanıltıcı ve gizleyici cevaplar vermesinden dolayı yanlış sonuçlara ulaşılmasıdır.

3.1.2. Panel Veri Modelleri

Panel verileri basit bir şekilde aşağıdaki gibi gösterebiliriz:

$$Y_{it} = \alpha + \beta_{1it} X_{1it} + \dots + \beta_{kit} X_{kit} + e_{it} \quad (i=1,2,\dots,N) \quad (t=1,2,\dots,T) \quad (3.1.)$$

Bu denklemde alt indisteki i kesitleri, t ise zamanı göstermektedir. Bu eşitlikte bağımsız denklemlerce gözlemlenemeyen, zamana göre değişmeyen ancak kesitlere özgü özellikleri kapsayan bireysel etki söz konusudur ve birimlere ait farklı özellikler hata terimi içerisinde yer almaktadır. Bu tür modeller tek taraflı hata bileşeni regresyon modeli olarak tanımlanmaktadır (Baltagi, 2001:11). Bazı modeller ise gözlemlenemeyen zaman etkisi içermektedir. Bu modellere ise çift taraflı hata bileşeni regresyon modelleri denilmektedir.

3.1.2.1. Statik Panel Modeli

3.1.2.1.1. Sabit Etkiler Modeli

Eğim katsayısının birimlere göre değişebildiği, ancak zamana göre sabit olduğu modellere sabit etkiler modeli denir. Farklılaşmanın sadece zamana bağlı olarak olduğu modeller tek yönlü zamana bağlı sabit etkiler modeli; hem zamana hem de kesite bağlı farklılaşmanın olduğu modellere ise çift yönlü sabit etkiler modeli olarak ifade edilmektedir. Tek yönlü ve çift yönlü sabit etkiler modelini şu şekilde gösterilebilir:

$$Y_{it} = (\alpha_{it} + \mu_{it}) + \beta_{1it} X_{1it} + \dots + \beta_{kit} X_{kit} + e_{it} \quad (3.2)$$

(tek yönlü sabit etkiler modeli)

$$Y_{it} = (\alpha_{it} + \mu_{it} + \lambda_{it}) + \beta_{1it} X_{1it} + \dots + \beta_{kit} X_{kit} + e_{it} \quad (3.3)$$

(çift yönlü sabit etkiler modeli)

Modelde IID $(0, \sigma^2_e)$ varsayımı söz konusudur. Diğer bir ifadeyle hata terimlerinin, varyansının sıfıra eşit olmasını sağlayacak şekilde bağımsız ve özdeş dağıldığı kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra her bir X_{it} değeri e_{it} değerinden bağımsızdır (Baltagi, 2001:12).

Sabit etkiler modelinde regresyon tahmini kukla değişkenler yardımıyla da yapılabilmektedir. Bu yöntemde her bir kesit i değeri için d şeklinde bir değişken kullanıldığında eşitlik aşağıdaki şekilde olmaktadır:

$$Y_{it} = \sum_{j=1}^N \alpha_j d_{ij} + x_{it}^1 \beta + e_{it} \quad (3.4)$$

Burada $i=j$ sağlandığında $d_{ij} = 1$ olmaktadır. Eşitlik sağlanmadığında ise sıfıra eşit olmaktadır. Modelde N tane kukla değişken sayısı vardır. Regresyon modellerinde yer alan sabitler $(\alpha_1, \dots, \alpha_N)$ ve eğim katsayıları (β) en küçük kareler (OLS) yöntemi ile tahmin edilebilir. B değerini içeren bu tahminciler en küçük kareler kukla değişken tahmincileri (LSDV) denir (Verbeek, 2004:345).

Sabit etkiler modelini tahmin etmek için üç strateji vardır. Bunlar; en küçük kareler kukla değişken modeli, bireyler veya grup içi etki modeli ve bireyler arası veya gruplar arası etki modelidir. Tablo 12’de bu üç modelin karşılaştırılması verilmiştir.

Tablo 12: EKKKDM, Bireyler İçi Etki Modeli ve Bireyler Arası Etki Modelinin Karşılaştırılması

	EKKKDM	Bireyler (Grup) İçi Etki Modeli	Bireyler Arası (Gruplararası) Etki Modeli
Kukla değişken	Var	Yok	Yok
Kukla değişken katsayıları	Doğrudan elde edilir.	Hesaplanması gerekir.	-
Dönüşüm	Yok	Bireye ait ortalamalardan sapmalar alınır.	Bireye ait ortalamalar alınır.
Sabit terim tahmini	Var	Yok	Yok
R ²	Doğru	Yanlış	-
β’ların standart hatası	Doğru	Yanlış (daha küçük)	-
Serbestlik derecesi	NT – N – M	NT – M (daha büyük)	N – M
Gözlem sayısı	NT	NT	N

Kaynak: Altunkaynak (2007:34).

3.1.2.1.2. Tesadüfi Etkiler Modeli (Rassal Etkiler Modeli)

Sabit etkiler modelinde, kukla değişken kullanımına bağlı olarak, çok sayıda yatay kesitin varlığı serbestlik derecesi kaybına neden olmaktadır. Eğer kukla değişkenler doğru model konusunda bilgi vermiyorsa, bu durumda tesadüfi etkiler modelini kullanmak daha yararlı olacaktır. Tesadüfi etkiler modelinde, sabit etkiler modelinde görülen serbestlik derecesi kaybını önüne geçilecektir. Böylece örneklem dışındaki etkiler de modele dâhil edilecektir.

Tesadüfi etkiler modelinde bireysel etkiler eğer modelde yer alan açıklayıcı değişkenlerle ilgili değilse, birimlere özgü sabit terimlerin, birimlere göre tesadüfi olarak dağıldığının varsayılması ve ona göre modelleme yapılması daha uygun olmaktadır. Tesadüfi etkiler modelinde önemli olan, birim veya zamana özel katsayıların bulunması değil, birim veya zamana özel hata bileşenlerinin bulunmasıdır. Ayrıca tesadüfi etkiler modeli, sadece birim ve zamana göre meydana gelen farklılıkların etkisini değil, aynı zamanda örnek dışındaki etkileri de dikkate almaktadır (Greene, 2003:293-294).

Tesadüfi etkiler modelinde β_1 sabiti bütün yatay kesit sabitlerinin ortalama değerini yansıtır ve hata bileşeni ε_i yatay kesite özgü sabitin bu ortalama değerden tesadüfi sapmalarını göstermektedir. Tesadüfi etkiler modeli, sadece kesit birimler arasındaki farklılıkları ele alıyorsa tek yönlü tesadüfi etkiler modeli; her iki boyuta göre meydana gelen farklılıkları ele alıyorsa çift yönlü tesadüfi etkiler modeli adını alır. Bu modeller yukarıda gösterildiği gibi tek yönlü ve çift yönlü tesadüfi etkiler modelidir.

Modelde hata terimi iki bileşenli hata terimi olmaktadır. $v_{it} \approx IID(0, \sigma_v^2)$ ve $\mu_i \approx IID(0, \sigma_\mu^2)$ olmaktadır. Tesadüfi etkiler modelinde iki bileşenli hata terimlerinden ilki $i=1,2,\dots,N$ olan bir kesit için herhangi bir zaman periyotundan diğerine farklılık göstermeyen “ μ_i ” değeri ile zaman içindeki değerleri birbiriyle ilişkili olan geri kalan hata terimlerini içeren “ v_{it} ” değeridir. “ μ_i ” ve “ v_{it} ” değerlerine ilişkin iki varsayım söz konusudur. Bu modelde kesit etkisini ifade eden “ μ_i ” ile geri kalan hata terimlerini içeren “ v_{it} ” birbirinden bağımsızdır. Aynı zamanda bu iki hata bileşeni her bir bağımsız değişkenin herhangi bir gözlem değerinden bağımsızdır (Verbeek, 2004:348). Tesadüfi etkiler modelinde hata teriminin iki bileşenli olması otokorelasyon sorununa neden olmaktadır. Bunun için de, hata kovaryans matrisi yoluyla türetilen genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemi (generalized least squares) tahminçileri kullanılmaktadır.

Ekonometrik araştırmalarda temel sorun, panel veri analizinde sabit etkiler ve tesadüfi etkiler modelinin hangisinin seçileceğine yöneliktir. Bunu belirlemenin en uygun yöntemi de Hausman Model Belirleme Testidir. Böylece sabit etkili model parametre tahminçileri ile tesadüfi etkili model parametre tahminçileri arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olup olmayacağına bakılabilmektedir. Aşağıda Hausman testine yer verilecektir.

3.1.2.1.3. Hausman Testi

Birim veya zaman farklılıklarını temsil eden katsayıların yani tesadüfi etkili modelin hata terimi bileşenlerinin modeldeki bağımsız değişkenlerden ilişkisiz olduğu hipotezinin geçerliliği, Hausman tarafından önerilen test istatistiği ile incelenebilmektedir (Greene, 2003:301). Bu durumda sabit etki model parametre tahminçileri ile rassal etki modelin parametre tahminçileri arasındaki farkın istatistiksel

olarak anlamlı olup olmadığının incelenmesi gerekmektedir. İki model arasında tercih yapabilmek için Hausman test istatistiği kullanılmaktadır. Hausman test istatistiği “Tesadüfi etkiler tahmincisi doğrudur.” Sıfır hipotezi altında k serbestlik dereceli ki-kare dağılımını göstermektedir. Gerçekleşmesi durumunda tesadüfi etkili modelin hata terimleri bileşenlerinin bağımsız değişkenler ile ilişkili olmadığı kararı verilebilecektir. Bu durumda sabit etkili model tercih edilecektir (Pazarlıoğlu ve Gürler, 2007:39). Sıfır hipotezinin kabul edilmesi halinde hem genelleştirilmiş en küçük kareler tahmincisi hem de grup içi tahmincisi tutarlı sonuçlar verirken, sıfır hipotezinin reddedilmesi durumunda ise, grup içi tahmincisi tutarlı olacaktır (Güvenek ve Alptekin, 2010:183).

3.1.2.1.4. Değişen Varyans Testi

Değişen varyans, hata teriminin varyansının tüm örneklem için sabit olmaması veya farklı olması durumunu ifade etmektedir. Değişen varyansa heteroskedasite adı da verilmektedir.

$$E(u_i^2) = \sigma^2 \text{ sabit varyansı gösterirken;} \quad (3.5)$$

$$E(u_i^2) = \sigma_i^2 \text{ değişen varyansı göstermektedir.} \quad (3.6)$$

Değişen varyans problemi genellikle zaman serisi olmayan veri setlerinde karşımıza çıkan bir problemdir. Değişen varyans sorununun nedenlerine baktığımızda ise, en önemli nedenin veri setinde yaşanan ölçek farkından kaynaklandığını görebiliriz. Diğer nedenler ise, mevsimsellik gösteren zaman serisinin modelde bağımlı değişken olarak kullanılması, veri setinde uçta kalan gözlemlerin olması, önemli açıklayıcı değişkenlerin model dışında tutulması ve modelin yanlış kurulmasıdır. Değişen varyans testleri ise, Park Testi, Glejser Testi, Harrison – McCabe Testi, Goldfeld – Quandt Testi, Breusch – Pagan – Godfrey Testi, White Testi, Bartlett Testi, Spearman Sır Korelasyon, ARCH (LM) ve GARCH Testlerinden oluşmaktadır. Değişen varyans modellerinin hesaplanmasında kullanılan ve hata terimlerindeki varyans değişikliğini dikkate alan hesaplama yöntemlerine “genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemi” denilmektedir. Genelleştirilmiş en küçük kareler yönteminin standart en küçük kareler yönteminden farkı ise verimliliği de sağlamasıdır.

3.1.2.1.5. Otokorelasyon (Ardışık Bağımlılık) Testi

Otokorelasyon, birbirini takip eden hatalar arasında bir ilişki olup olmadığını incelemektedir. Diğer bir ifadeyle otokorelasyon, hata terimlerinin ardışık değerlerinin ilişkili olmasını ifade etmektedir. Otokorelasyon, daha çok zaman serilerinde görülmektedir.

Birçok durumda otokorelasyon sorunu ile karşılaşılabilir. Bunun nedenlerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

* Modele bazı bağımsız değişkenlerin alınmaması: Açıklayıcı değişkenlerin bir kısmının dışlanması durumudur.

* Süredurum (Ağır hareketlilik): İktisadi zaman serilerinin çoğunda dalgalanmalar görülür. İktisadi düzelmelerin ilk başladığı, bunalımın dip noktasında bu serilerin çoğu yükselme eğilimine girer. Bu yükseliş sırasında bir serinin herhangi bir dönemdeki değeri bir öncekinden yukarıdadır. Böylelikle bu serilerde, içlerine işlemiş bir hızlanma güdüsü bulunur ve ekstra bir duruma kadar yükselişlerini sürdürürler. Bu olay, zaman serilerinde oldukça sık rastlanılan bir durumdur (Gujarati, 2009:402).

* Örümcek ağı olgusu: Çoğu tarım ürününün arzı Örümcek ağı denilen olguyu yansıtmaktadır. Arz kararlarının uygulamaya konması veya üretim süresi zaman aldığından arzın fiyata bir dönem gecikmeli olarak tepki vermesi durumunu ifade etmektedir (Gujarati, 2009:404).

* Gecikmeler: Gecikmeli terimin göz ardı edilmesini ifade eder.

* Verilerle oynamak: Yıllık verileri aylığa çevirmek için 12'ye bölmek, üçer aylık verileri aylığa çevirmek için 3'e bölmek ve verilere ara değer vermek gibi olaylardır.

* Modelin matematiksel kalıbının yanlış seçilmesi: Modeldeki eğrisel durumu doğrusal bir biçimde ifade edilmesi durumudur.

Sağlıklı ve güvenilir parametre tahminleri için otokorelasyon durumunun olmaması gerekir. Otokorelasyon durumu olduğunda parametreler için istenilen sonuçlara

erişilemeyebilir veya beklenen sonuca ulaşamayabilir. Otokorelasyon sonucunda elde edilen t ve F istatistiklerine ve güven aralıklarına güvenilmeyecektir. Ayrıca tahminler sapmasız olduğundan öngörümleme değerleri de sapmasız olabilecektir.

Otokorelasyonun tespit edilmesinde birçok test uygulanmaktadır. Bunlar; grafik tekniği, Durbin – Watson Testi, Wallis testi, Von Neumann Oran testi, Berenblutt – Webb testi, Breusch – Godfrey testi ve Engle ARCH (LM) testidir. Burada sadece Durbin – Watson Testi ve Engle ARCH (LM) testi açıklanacaktır.

Durbin – Watson Testi, ekonometride en çok kullanılan otokorelasyon testlerinden biridir. Durbin – Watson Testi sabit etkiler modeli için geliştirilmişse de tesadüfi etkiler modeline de uygulanabilmektedir. En yaygın adı Durbin – Watson d istatistiğidir. Durbin – Watson d istatistiği otokorelasyon problemi olup olmadığını anlamak için kullanılır. Hata terimleri birbirlerini kurallı olarak izlerse otokorelasyon problemi ortaya çıkacaktır. Durbin – Watson d istatistiği aşağıdaki gibi tanımlanır:

$$d = \frac{\sum_{t=2}^{t=n} (\hat{u}_t - \hat{u}_{t-1})^2}{\sum_{t=2}^{t=n} (\hat{u}_t)^2} \quad (3.7)$$

Formüldeki d istatistiğinin büyük bir üstünlüğü, regresyon çözümlerinde zaten hesaplanan tahmin edilmiş kalıntılara dayanmasıdır. Bu üstünlüğü nedeniyle, R², düzeltilmiş R², t oranı ve bunun gibi özet istatistiklerinin yanı sıra Durbin – Watson d değerinin de yazılması ortak bir uygulama olmuştur. Kullanımının sıradanlaşmasına karşın d istatistiğinin gerisinde yatan varsayımlara dikkat etmek önemlidir:

* Regresyon Modeli sabit terim içerir. Sıfır noktasından geçen regresyonda olduğu gibi bu terim yoksa KKT' yi bulmak için regresyonun, sabit terimle bir kez daha bulunması gerekir.

* Açıklayıcı değişken X'ler olasılıklı değildir, ya da yinelenen örneklerde değişmezler.

* u_t bozucu terimleri birinci dereceden şu ardışık bağımlı dizinle türetilmiştir: u_t = pu_{t-1} + ε_t.

* Regresyon modeli, bağımlı değişkenin gecikmeli değerini açıklayıcı değişken olarak almaz.

* Verilerde eksik gözlem yoktur (Gujarati, 2009:420-421).

Tablo 13: Durbin – Watson d Sınaması: Karar Kuralları

Sıfır Önsavı	Karar	Eğer
Aynı yönlü ardışık bağımlılık yok	Reddedin	$0 < d < d_L$
Aynı yönlü ardışık bağımlılık yok	Karar yok	$d_L \leq d \leq d_U$
Ters yönlü ardışık bağımlılık yok	Reddedin	$4 - d_U < d < 4$
Ters yönlü ardışık bağımlılık yok	Karar yok	$4 - d_U \leq d \leq 4 - d_L$
Ardışık bağımlılık yok, ne aynı, ne ters yönlü	Reddetmeyin	$-d_U < d < 4 - d_L$

Kaynak: Gujarati (2009:423).

Durbin – Watson Testi için;

“ H_0 : Otokorelasyon yoktur

H_1 : Otokorelasyon vardır” biçiminde hipotezler kurulur. % 1 ve % 5 anlamlılık düzeyinde tablo değerlerindeki alt ve üst sınırlar bulunur ve d sınırının değerleri $0 \leq d \leq 4$ olarak belirlenir. “d” hesap değeri 2’den küçükse pozitif otokorelasyon, 2’den büyükse negatif otokorelasyon vardır. 2’ye eşit olduğunda ise otokorelasyon yoktur şeklinde ifade edilecektir.

Durbin – Watson Testinin uygulanamadığı durumlar da vardır. Model sabit terimsiz ise, otokorelasyon derecesi 1’den büyükse, zaman serisinde ara yıllar eksik ise ve modelde bağımsız değişken olarak gecikmeli bağımlı değişken varsa bu durumlarda Durbin – Watson Testi uygulanamaz.

LM testi ise, otoregresif koşullu değişen varyans modelini (ARCH) ifade etmektedir. LM testi, hem sabit etkiler hem de tesadüfî etkiler modellerinde otokorelasyon olup olmadığını tespit etmek için kullanılmaktadır. ARCH Testi ile hatalar arasındaki ardışık bağımlılık ve hata varyansındaki değişimler test edilmektedir. ARCH modelinin genelleştirilmiş haline ise GARCH (Genelleştirilmiş Otokoregresif Koşullu Değişen Varyans) denir.

Engle (1982), hata terimleri varyansının sabit olmadığını varsayımıştır ve bunu da İngiltere enflasyon verilerini inceleyerek göstermiştir. Engle (1982), zaman serisi

verilerinde karşılaşılan ve özellikle öngörülerde ortaya çıkan otokorelasyonun başka bir tipi üzerinde durmuş ve bu tür ilişki içeren zaman serisi değişkenlerinin ARCH olarak isimlendirilen ve daha kompleks bir yapıya sahip teknikle modellenmesi gerektiğini belirtmiştir (Engle, 1982:990).

3.1.2.2. Dinamik Panel Tahmincileri

Ekonomik davranışların ampirik analizi genelde açıklayıcı değişkenler arasında gecikmeli bağımlı değişkenin bulunduğu modelleri öne çıkarmaktadır. Zaman serisi analizinde olduğu gibi model dinamik ise en küçük karelere dayanan yöntemlere ait tahmincilerin özellikleri çok iyi değildir. Buna bağlı olarak en küçük kareler ve grup içi tahmincileri tutarlı değildir. Bunun nedeni gözlemlenemeyen etkilerin, gecikmeli bağımlı değişkenin ve bozucu terimin korelasyon içinde olmasıdır. Dolayısıyla alternatif metotlara başvurulur. Bu metotlar arasından en çok Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) tercih edilir çünkü iyi tanımlanmış araç değişken kümesine yani diklik koşullarına sahiptir (Haris ve diğ., 2008:1).

Bağımlı değişkenin tek bir gecikmesinin açıklayıcı değişkenler arasında yer aldığı basit dinamik model şu şekilde gösterilebilir:

$$Y_{it} = \delta Y_{i,t-1} + x_{it}^1 \beta + u_{it} \quad (i=1, \dots, N) \text{ ve } (t=1, \dots, T) \quad (3.8)$$

Bu denklemde hata terimi tek taraflı hata modelinde olduğu gibi $u_{it} = \mu_i + v_{it}$ biçiminde gösterilebilir. Bu bileşik hata teriminde $\mu_i \approx IID(0, \sigma_\mu^2)$ ve $v_{it} \approx IID(0, \sigma_v^2)$ dağılımları gösterir. Denklemdeki dinamik panelin iki temel özelliği vardır: bağımlı değişkenin gecikmeli değerinin açıklayıcı değişkenler arasında yer almasından kaynaklanan otokorelasyon ve birimler arasındaki heterojeniteyi karakterize eden bireysel etkilerdir (Baltagi, 2001:129).

Sabit etki ve tesadüfi etki modellerinde, bağımlı değişkenlerin gecikmeli değerlerinin kullanılması durumunda bağımlı değişkenin gecikmeli değeri ile hata terimi arasında bir ilişki olmasından dolayı ciddi problemler ortaya çıkabilmektedir. Dolayısıyla, dinamik panel modelleri ile sabit veya tesadüfi etki modelleri arasında farklılıklar vardır (Greene, 2003:307).

3.1.2.2.1. Arellano – Bond Tahmincisi

Panel modelinin tahmininde Arellano ve Bond'a ait (1991) Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) tahmincisinin kullanımı yaygındır. Arellano ve Bond (1991) ilgili parametrelerin tahminini yapmak için, hatanın gelecekteki değerlerinin, açıklayıcı değişkenlerin şimdiki değerleri ile korelasyonlu olmadığı varsayımı ile moment koşulları oluşturmaktadır. Hata terimi serisel korelasyon taşımamakta ve homoskedastik özelliğe sahiptir. Açıklayıcı değişkenler ise, gözlenemeyen ülkeye özgü etki ile (birim etki ile) korelasyonlu değildir. Hata teriminin heteroskedastik olması durumunda ise Arellano ve Bond iki aşamalı GMM tahmincisini önermektedir. Tahminin ilk aşamasında, hata terimlerinin bağımsız ve ülke ile zamana karşı homoskedastik olduğu varsayılmaktadır. Bu varsayım, ilk aşamada elde edilen hatalardan varyans-kovaryans matrisinin tutarlı tahmini oluşturulduğu zaman esnetilmektedir. İki aşamalı GMM tahmincisinin, hata teriminin heteroskedastik olduğu zaman daha etkin olduğu görülmektedir (Arellano ve Bond, 1991:277-297). Ayrıca Arellano ve Bond tarafından dinamik panel veri modellerinde GMM tekniği ile beraber kullanılması önerilen birtakım modelleme testleri vardır. Bunlardan ilki, bağımsız değişkenlerin bir bütün olarak anlamlılığının testi için kullanılan Wald testi iken; ikincisi ise, GMM tahmininde kullanılan araç değişkenlerin geçerli olup olmadığı ile ilgili yapılan Sargan testidir (Bozkurt, 2007:78).

3.1.2.2.2. Arellano – Bover Tahmincisi

Arellano ve Bover dinamik panel modelleri için etkin araç tahmincisini de hesaba katarak genelleştirilmiş momentler yöntemini geliştirmişlerdir. Birinci farklar modeliyle ilişkili bir sorun, dönüştürülmüş modelin bozucu terimindeki otokorelasyondur. Arellano ve Bover 1995 yılında yayımladıkları çalışmada geride kalan bozucu terimlerin otokorelasyon taşımamasına neden olmadan bireysel etkileri modelden çıkaran bir dönüşüm önermişlerdir. Bu dönüşüm “ileri dönük dik sapma” olarak adlandırılır (Haris ve diğ., 2008:19).

Arellano – Bover tarafından önerilen sistem tahmininde de Arellano ve Bond’un önerdiği GMM tahmininde olduğu gibi modelleme ile ilgili bazı testlerin yapılması önerilmektedir. Bunun için GMM’de olduğu gibi ilk önce Wald testi, ikinci olarak da Sargan testi yapılır. Arellano – Bover sistem tahmininde, Arellano – Bond GMM tahmininden farklı olarak modele ilave edilmiş olan araç değişkenlerin geçerliliği için Difference-Sargan (Fark-Sargan) test istatistiği yapılmaktadır (Bozkurt, 2007:78).

3.1.3. Panel Birim Kök Testleri

Zaman serilerinde bir modelin oluşturulabilmesi için serilerin durağan olup olmadığına bakılmalıdır. Bir zaman serisinin, ortalamasıyla varyansı zaman içinde değişmiyor ve iki dönem arasındaki ortak varyansı, bu ortak varyansın hesaplandığı döneme değil de yalnızca iki dönem arasındaki uzaklığa bağlı ise durağandır (Gujarati, 1999:713).

Son yıllardan yapılan çalışmalarda veri sayısı ve zaman periyodunun artması nedeniyle verilerin durağan olup olmadığı önem kazanmıştır. Serilerde durağanlığı tespit etmek için birim kök testlerine başvurulmaktadır. Eğer seri birim kök içeriyorsa durağan değildir. Bu yüzden yapılması gereken şey, serileri durağan hale getirmektir. Birim kökün varlığını tespit etmek için Dickey-Fuller tarafından geliştirilen Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips ve Perron testleri uygulanmaktadır. Birim kökün tespitinde en çok kullanılan yöntemler bunlardır.

Klasik Dickey-Fuller testi, hata teriminin bazı durumlarda farklı varyans şeklinde ve seri korelasyon şeklinde dağılmış olabileceğinden dolayı Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) durumunu almıştır. ADF testini uygulayabilmek için, kullanılan her seri için aşağıdaki regresyon denklemine göre tahmin yapılmaktadır.

$$\Delta Y_t = \alpha + \gamma Trend + \rho Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \delta \Delta Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3.9)$$

Denklemden Δ devresel farkı belirtmekte olup $\Delta Y_t = (Y_t - Y_{t-1})$ dir. Modeldeki α , sabit terimi, Trend zaman ya da genel eğilim değişkenini, ε ise, modelin kalıntılarını ifade etmektedir. ADF testinin sağlıklı sonuç verebilmesi için, tahmin edilen regresyon denkleminin ardışık bağımlılık probleminden arındırılması gerekmektedir. Denklemden

“k” olarak ifade edilen gecikme uzunluğu, Akaike (1969) tarafından geliştirilen AIC (Akaike Information Criterion) yöntemi kullanılarak tespit edilmiştir. Bu denklem, sabitsiz-trendsiz, sabitli ve sabitli-trendli olarak 3 şekilde tahmin edilmektedir. ADF testi, yukarıda tahmin edilen regresyon denkleminde $\rho=0$ olup olmadığını test eder. H_0 hipotezi ($\rho=0$) reddediliyor ise, Y değişkeninin orijinal seviyesinde durağan olduğu, H_0 hipotezinin kabulünde ise, durağan olmadığı belirlenmiş olmaktadır. Orijinal seviyede durağan olmayan bir zaman serisinin durağanlığı bulununcaya kadar birinci, ikinci ve gerekiyorsa üçüncü devresel farkları için bu işlemler yinelenmektedir. Gecikme uzunlukları belirlenen denklemlerin ADF-t istatistiği McKinnon kritik değerleri ile karşılaştırılarak, değişkenin test edilen seviyede durağan olup olmadığı belirlenmektedir (Karamustafa ve Karakaya, 2004:26-27). ADF-t istatistiği McKinnon kritik değerinden mutlak olarak büyükse bu seriler durağandır demektir. Ancak, mutlak olarak küçükse bu seriler durağan değildir ve durağanlığı sağlamak için de farklarının alınması gerekmektedir.

Phillips ve Peron, hata terimlerine ilişkin daha esnek varsayımlara sahip bir Dickey-Fuller süreci oluşturmuşlardır. ADF sınaması, hata terimlerini bağımsız ve homojen varsayarken, Phillips-Perron sınaması hata terimlerinin zayıf bağımlı ve heterojen dağılımlı olmasına imkân tanımaktadır (Yamak ve Korkmaz, 2007:23). Zaman serisindeki yüksek derecedeki korelasyonu kontrol etmek için parametrik olmayan bir yöntem ile durağanlık analizi yapan Phillips-Perron testi, ADF testine alternatif bir test olmaktan ziyade tamamlayıcı bir birim kök testidir. PP testinde otokorelasyonu gidermeye yetecek kadar bağımlı değişkenin gecikmeli değeri ilave edilmemekte, onun yerine katsayı Newey-West tahmincisi ile uyarlanmaktadır. PP testinin sonucunda hesaplanan t istatistiği, ADF testindeki gibi, MacKinnon tablo değeri ile karşılaştırılarak seride birim kök olup olmadığına karar verilmektedir. Değişkenlerin birinci farkında negatif içsel bağıntı olduğu durumda PP testinin ADF testine göre daha düşük güce sahip olduğu ifade edilmektedir. PP testindeki bu eksiklik daha sonra 1996'da Perron ve Ng tarafından yapılan çalışma ile giderilmiştir (Temurlenk ve Oltulular, 2007:2).

Panel seriler arasında durağanlık tespiti için Panel birim kök testlerine yer verilmektedir. Panel birim kök testlerinde, durağanlık analizi için denklemdaki β katsayısının sıfıra eşitliği sınanmaktadır. Hipotezlerin kuruluşu ve test istatistiklerinin

hesaplanması açısından Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) testine benzese de, panel birim kök testlerinde birden fazla β katsayısı olması ve ADF testinden daha güçlü olması, panel birim kök testlerine ilgiyi arttırmaktadır.

Panel birim kök testleri, ele alınan panel için ortak bir birim kökün varlığını test etmek için kullanılmaktadır. Ortak bir birim kök bulunduğu dair boş hipotezin reddedilmesi, panel üyelerinin söz konusu değişken açısından birbirine yakınsadığını göstermektedir (Halaç ve Kuştepelı, 2008:7). Panel veri birim kök testlerinin kullanılması tek bir zaman serisine dayalı birim kök testlerinin gücünü arttırmak için geliştirilmiştir (Maddala ve Wu, 1999:631). Zaman serisi verileri kullanılan çalışmalarda, çalışmada kullanılan verilerin durağan bir yapıya sahip olup olmadığı sınımlanmalıdır. Çünkü durağan olmayan zaman serilerinin kullanılması halinde sahte regresyon problemi ortaya çıkmaktadır ve bu durumda regresyon analizi ile elde edilen sonuçlar gerçek ilişkiyi yansıtmamaktadır (Granger ve Newbold, 1974:111).

Panel seriler arasında durağanlığı ölçmek için birçok panel birim kök testi geliştirilmiştir. Bunlar; Levin, Lin ve Chu (1992,1993), Wu (1996), Im, Pesaran ve Shin (1997, 2003), Harris ve Tzavalis (1999), Maddala ve Wu (1999), Choi ve Hadri (1999), Choi (2001, 2002), Ploberger ve Phillips (2002), Moon ve Phillips (2003), Moon ve Perron (2004), Bai ve Ng (2004) ve Moon, Perron ve Phillips (2005) testleri olarak sıralanabilir (Baltagi,2001:235; Moon, Perron ve Phillips, 2005:2-3).

Tablo 14: Panel Birim Kök Testleri

Birinci Nesil	Kesitsel Bağımsızlığı
1. Durağan Testleri	Levin ve Lin (1992,1993) ve Levin; Lin ve Chu (2002); Im, Pesaran ve Shin (1997,2003); Maddala ve Wu (1999) ve Choi (1999,2001)
2. Durağanlık Testleri	Choi (2001) uzantısı Hadri (2000)
İkinci Nesil	Kesitsel Bağımlılığı
1. Faktör Yapısı	Pesaran (2003) Moon ve Perron (2004a) Bai ve Ng (2002, 2004) Choi (2002) O'Connell (1998)
2. Diğer Yaklaşımlar	Chang (2002, 2004)

Kaynak: Barbieri (2006:3).

Yukarıdaki tabloda geliştirilmiş olan iki nesil birim kök testleri gösterilmiştir. Bu çalışmada serilerin durağanlığı Levin – Lin – Chu (LLC) ve Im, Pesaran ve Shin (IPS)

tarafından geliştirilen panel birim kök testleri ile tespit edilmiştir. Bu nedenle Levin – Lin – Chu (LLC) ve Im, Pesaran ve Shin (IPS) testleri açıklanacaktır.

3.1.3.1. Levin – Lin – Chu (LLC) Testi

LLC testi, panel veri alanında kullanılmak üzere hazırlanan ilk testlerdendir ve paneldeki her grubun birim kök içerip içermediğini analiz etmek için kullanılır. Ancak LLC testinin alternatif hipotezinde, otoregresif katsayısının homojen olması sınırlaması bulunmaktadır (Çelik ve diğ., 2008:5).

$$\Delta Y_{i,t} = \alpha_i + \rho Y_{i,t-1} + \sum_{k=1}^n \varphi_k \Delta Y_{i,t-k} + \lambda_i t + \delta_i + \varepsilon_{it} \quad (3.10)$$

Burada, $i=1, \dots, N$ ve $t=1, \dots, T$ olarak gösterilmektedir.

Modelde, her bir birey $t=1, 2, \dots, T$ zaman serisini içerecek şekilde $i=1, 2, \dots, N$ bireyin panelleri için $y_{i,t}$ stokastik sürecini gözlemlenmiş ve paneldeki her birey için $y_{i,t}$ 'lerde birim kök olup olmadığı belirlenmek istendiğinde paneldeki tüm bireylerin birinci dereceden kısmi otokorelasyona sahip olduğu fakat hata sürecindeki diğer parametrelerin bireyler boyunca farklılaşmasına izin verildiği varsayılmıştır (Levin ve diğ., 2002:4).

Levin, Lin ve Chu, yukarıda verilen modelden 3 alt model türeterek standart normal dağılıma yakınsayan düzeltilmiş bir test istatistiği önermişlerdir. Bu test istatistiğini elde etmek için 3 model önermişlerdir.

$$\text{Model 1: } \Delta y_{it} = \delta y_{it-1} + \zeta_{it} \quad (3.11)$$

$$\text{Model 2: } \Delta y_{it} = \alpha_{0i} + \delta y_{it-1} + \zeta_{it} \quad (3.12)$$

$$\text{Model 3: } \alpha_{0i} + \alpha_{1i} t + \delta y_{it-1} + \zeta_{it} \quad (3.13)$$

Burada $i=1, 2, \dots, N$ için $-2 < \delta \leq 0$ 'dır (Levin ve diğ., 2002:4).

$H_0: \delta = 0$ yokluk hipotezi altında t istatistiği (t_p) Model 1'de standart normal limit dağılıma sahiptir. Ancak Model 2 ve Model 3 için negatif sonsuza yakınsar. Bu yüzden, Levin, Lin ve Chu aşağıda verilen düzeltilmiş t istatistiğini önermişlerdir.

$$t_{\delta}^* = \frac{t_{\delta} - N\tilde{T}\hat{S}_N\hat{\sigma}_{\varepsilon}^{-2}STD(\hat{\delta})\mu_{m\tilde{T}}^*}{\sigma_{m\tilde{T}}^*} \quad (3.14)$$

Formülde ortalamayı düzeltme parametresi $\mu_{m\tilde{T}}^*$ ve standart sapma düzeltme parametresi $\sigma_{m\tilde{T}}^*$ farklı durumlar için verilmiştir (Levin ve diğ., 2002:8).

3.1.3.2.Im, Pesaran ve Shin (IPS) Testi

IPS testi, LLC testinin genişletilmiş bir biçimidir ve kısa dönem dinamiklerinde heterojenite sağlamaktadır (Osbat, 2004:35). Ayrıca IPS testinde, otoregresif katsayılarının LLC testindeki gibi homojen değil, heterojen olması gerektiği öngörülmüştür. IPS testinin sıfır hipotezinde, tüm seriler durağan değildir. IPS testinin alternatif hipotezinde ise, paneldeki serilerin 1. dereceden farkının durağan olduğu varsayılmaktadır.

$$\Delta Y_{i,t} = \alpha_i + \rho Y_{i,t-1} + \sum_{k=1}^n \varphi_k \Delta Y_{i,t-k} + \lambda_i t + \delta_i + \varepsilon_{it} \quad (3.15)$$

Burada $i=1, \dots, N$ ve $t=1, \dots, T$

modeli tanımlanmıştır. Bu modele trend değişkeni de eklenebilir. Bu test için hipotezler,

$H_0 : \rho_i = 0$ panel birim kök vardır

$H_a : \rho_i < 0$ bazı i 'ler için panel birim kök yoktur şeklinde oluşturulmaktadır (Çağlayan ve Şak, 2009:489).

IPS testi, LLC testinde verilen $\rho_1 = \rho_2 = \dots = \rho_n = \rho$ yokluk hipotezini gevşetir. Testin altında yatan temel düşünce çok basittir. Levin ve Lin'deki modelde ρ ile ρ_i yer değiştirir. Temelde N sayıda kesit birimin her birisi için doğrusal bir trende sahip bir model vardır. Dolayısıyla verileri bir araya getirmek yerine N sayıda kesit birim verisinin her biri için ayrı birim kök testi kullanılır. Im, Pesaran ve Shin (2003) kendi testlerini Levin-Lin'in testlerinin bir genellemesi olarak değerlendirmektedir. Ancak N sayıda kesit birime uygulanmış olan birim kök testlerinden elde edilen kanıtları bir

araya getirdiği için IPS testi Levin-Lin testine göre daha iyi küçük örnek özelliklerine sahiptir. Ayrıca, IPS testi sadece dengeli (balanced) panel veriye uygulanabilmektedir (Altunkaynak, 2007:24-25).

IPS testinin bir diğer farkı da kullanılan test istatistiğinin hesaplanışındadır. Test istatistiği olarak standart normal dağılımlı t değerleri yerine $\bar{t}$ istatistiği kullanılmaktadır. $\bar{t}$ istatistiği ise her bir grup için hesaplanan t değerlerinin aritmetik ortalamasının alınmasıyla elde edilmektedir (Sunal ve Aykaç, 2005:4). Temel veri üreten süreçte, seri korelasyon ve heterojeniteye izin verildiğinde, ADF regresyonu altında büyük bir gecikme seçili ise, t-bar testi sonlu örnek performansları LL testinden genellikle daha iyi ve daha makul olduğu açıkça görülmektedir (Im ve diğ., 2003:73).

3.1.4. Panel Eşbütünleşme Testi

Ekonometrik uygulama çalışmalarında makroekonomik zaman serilerinde çoğunlukla durağan olmayan seriler olduğu ortaya çıkmıştır. Birim kök içeren bu seriler arasında sahte regresyon sorunuyla karşılaşmıştır ve bu sorunun çözümü için çeşitli yöntemler önerilmiştir. Kullanılan ilk yöntem, serilerin farklarının alınıp regresyona dâhil edilmesidir. Uygulanan bu yöntem yeni bir probleme yol açmaktadır. Bu yöntem uzun dönem dengesi için önemli olan bilgilerin kaybedilmesine yol açmaktadır. Çünkü değişkenlerin birinci farkları kullanıldığında, bu değişkenlerin arasında muhtemel uzun dönemli ilişkiyi görme olasılığı ortadan kalkmaktadır. Bu da eşbütünleşme analizinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Eşbütünleşme analizi değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığını bulmak için kullanılan ve iktisadi olarak denge ilişkisinin olup olmadığını tahmin etmeye izin veren bir analiz yöntemidir.

Literatürde birçok panel eşbütünleşme testleri kullanılmaktadır. Bunlar; Pedroni (1995,1999), McCoskey ve Kao (1998), Kao (1999), Larsson, Lyhagen ve Löthgren (2001), Mark ve Sul (2003), Gutierrez (2004) ve Westerlund ve Edgerton (2005) eşbütünleşme testleridir. Panel eşbütünleşme testlerini dört başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan ilki Kao tarafından geliştirilen DF ve ADF tipi testlerdir. İkinci grupta hesaplanan artıklara dayalı LM testleri yer almaktadır. Üçüncü grupta olabirliğe

dayalı testler ve son olarak da Pedroni eşbütünleşme testi yer almaktadır (Baltagi, 2001:247-250).

Bu çalışmada seriler arasında uzun dönemli ilişkiyi ortaya çıkarabilmek için Pedroni eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Bu yüzden Pedroni eşbütünleşme testi açıklanacaktır.

3.1.4.1. Pedroni Eşbütünleşme Testi

Durağan olmayan panel veri değişkenleri arasındaki uzun dönemli ilişkiyi test etmek amacıyla, panel eşbütünleşme testleri geliştirilmiştir. Literatürde Pedroni tarafından geliştirilen panel eşbütünleşme testi yoğun bir biçimde kullanılmaktadır. Pedroni eşbütünleşme testi, eşbütünleşme vektöründeki heterojenliği dikkate almaktadır. Bu test hem dinamik ve sabit etkilerin panelin kesitleri arasında hem de eşbütünleşik vektörün kesitler arasında farklı olmasına izin vermektedir (Dökmen ve Aysu, 2010:3033).

Pedroni (1995,1997) eşbütünleşme analizi için iki değişkenli modelden yararlanırken, Pedroni (1999) testinde ise çok değişkenli regresyon modelleri kullanılmıştır (Pedroni, 1999:653). Pedroni panel eşbütünleşme testi, panel veri modelleri içinde ortak bütünleşmenin olmadığı sıfır hipotezi üzerine temellenen testleri önermektedir (Gül ve Kenar, 2009:8). Pedroni eşbütünleşme testi, eşbütünleşme vektöründeki heterojenliğe izin veren bir test olup, yalnızca dinamik ve sabit etkilerin panelin kesitleri arasında farklı olmasına izin vermekle kalmamakta, aynı zamanda alternatif hipotez altında eşbütünleşik vektörün kesitler arasında farklı olmasına da izin vermektedir. Pedroni'nin önerdiği tüm testler aşağıdaki gibi bir denklemden elde edilen artıklar üzerine kurulmuştur. Bu nedenle ilk aşama eşbütünleşme regresyonundan elde edilen artıkları hesaplamaktır (Pedroni, 1999:656).

$$Y_{i,t} = \alpha_i + \delta_{it} + \beta_{1i}X_{1i,t} + \beta_{2i}X_{2i,t} + \dots + \beta_{mi}X_{mi,t} + e_{i,t} \quad (3.16)$$

Burada $t = 1 \dots T$ zaman sürecindeki gözlem sayısını, $i = 1 \dots N$ paneldeki yatay kesitlerin gözlem sayısını, $m = 1 \dots M$ regresyondaki değişkenlerin sayısını ve β_{1i} , β_{2i} , β_{mi} ise eğim katsayılarını göstermektedir.

Pedroni eşbütünleşme ilişkisini test etmek amacıyla 7 tane kalıntı temelli test istatistiği önermiştir. Bunlardan dördü grup içi, üçü ise gruplar arası istatistiklerdir. Bunları aşağıdaki gibi gösterebiliriz:

Grup İçi İstatistikler

$$i)(\text{Grup içi } v \text{ istatistiği}) : T^2 N^{3/2} Z_{\hat{\rho}_{N,T}} \equiv T^2 N^{3/2} \left(\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1} \quad (3.17)$$

ii)(Grup içi ρ istatistiği) :

$$T \sqrt{NZ_{\hat{\rho}_{N,T^{-1}}}} \equiv T \sqrt{N} \left(\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} (\hat{e}_{i,t-1}^2 \Delta \hat{e}_{i,t-1} \hat{\lambda}_i) \quad (3.18)$$

iii)(Grup içi parametrik olmayan t istatistiği) :

$$Z_{tN,T} \equiv \left(\hat{\sigma}_{N,T}^2 \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1/2} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} (\hat{e}_{i,t-1}^2 \Delta \hat{e}_{i,t} - \hat{\lambda}_i) \quad (3.19)$$

iv)(Grup içi parametrik t istatistiği) :

$$Z_{tN,T}^* \equiv \left(\hat{s}_{N,T}^{*2} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1/2} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^2 \Delta \hat{e}_{i,t} \quad (3.20)$$

Gruplar Arası İstatistikler

v)(Gruplar arası v istatistiği)

$$TN^{-1/2} \tilde{Z}_{\hat{\rho}_{N,T^{-1}}} \equiv TN^{-1/2} \sum_{i=1}^N \left(\sum_{t=1}^T \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1} \sum_{t=1}^T (\hat{e}_{i,t-1} \Delta \hat{e}_{i,t} - \hat{\lambda}_i) \quad (3.21)$$

vi)(Gruplar arası parametrik olmayan t istatistiği) :

$$N^{-1/2} \tilde{Z}_{tN,T} \equiv N^{-1/2} \sum_{i=1}^N \left(\hat{\sigma}_i^2 \sum_{t=1}^T \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1} \sum_{t=1}^T (\hat{e}_{i,t-1} \Delta \hat{e}_{i,t} - \hat{\lambda}_i) \quad (3.22)$$

vii)(Grup içi parametrik t istatistiği) :

$$N^{-1/2} \tilde{Z}_{tN,T}^* \equiv N^{-1/2} \sum_{i=1}^N \left(\hat{\sigma}_i^2 \sum_{t=1}^T \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1/2} \sum_{t=1}^T \hat{e}_{i,t-1}^* \Delta \hat{e}_{i,t}^* \quad (3.23)$$

olarak ifade edilmektedir (Pedroni, 1999:660).

Birinci kategori içindeki dört testten ilk üçü, parametrik olmayan testlerdir. İlk test varyans oranı tipinde bir istatistiktir. İkincisi Phillips-Peron (PP) (rho) istatistiğine, üçüncü istatistik de PP (t) istatistiğine benzemektedir. Dördüncü istatistik ise Augmented Dickey Fuller (ADF) (t) istatistiğine benzer parametrik bir istatistiktir. İkinci kategoride üç testten ilki PP (rho) istatistiği ile benzer iken, diğer ikisi PP (t) ve ADF (t) istatistiklerine benzemektedir (Güvenek ve Alptekin, 2010:181). Pedroni tarafından geliştirilen testler parametrik olan ve parametrik olmayan testler olarak sınıflandırılmıştır. Parametrik testler ise gecikmelerin direkt olarak alınmasını sağlarken, Parametrik olmayan testler ise paneldeki oto korelasyon sorununun giderilmesine yönelik oluşturulan testlerdir. Yapılmış olan Monte Carlo çalışmalarının sonucuna göre yatay kesit birim sayısının 100'den büyük olduğu durumlarda tüm istatistikler, dolayısıyla istatistiklerden alınan ortalamalar, yeterli derecede güçlü sonuçlar vermektedir. Ancak örnek küçüldüğünde parametrik olmayan “t” istatistiği en olumlu sonuçlara sahip istatistik olmakta, ardından sırasıyla da grup içi “v” istatistiği ve grup içi “p” istatistiği gelmektedir (Sunal ve Aykaç, 2005:6).

3.1.5. Panel Nedensellik Testi

Seriler arasında Granger Nedensellik incelemesi yapabilmek için serilerin durağan olması gerekmektedir. Seriler aynı dereceden durağan ise, aralarında eşbütünlük ilişkisi vardır demektir. Bununla beraber, eşbütünlük olan seriler arasında Granger nedenselliği aranabilir.

Granger nedensellik testi değişkenler arasında ilişkinin olup olmadığını test etmek ve ilişki varsa bu ilişkinin yönünü belirlemek için kullanılır. Granger tarafından kurulan basit nedensellik modeli şöyledir:

$$Y_t = \sum_{j=1}^m c_j X_{t-j} + \sum_{j=1}^m d_j Y_{t-j} + \eta_t \quad (3.24)$$

Modele göre, X değişkeni Y değişkeninin nedeniyse, X'teki değişimler Y'deki değişimlerden önce gelmektedir. Granger testiyle tahminden ziyade nedensellik

çıkarsaması yapıldığı için değişkenler önceden durağanlaştırılmalıdır (Granger, 1969:431).

Granger nedenselliğinin geliştirilmiş hali Holtz-Eakin, Newey ve Rosen modelidir. Holtz-Eakin ve diğ. (1988) tarafından geliştirilen panel nedensellik analizi en küçük kareler yöntemine dayanır. Holtz-Eakin ve diğ., sabit etkilerden arındırmak için değişkenlerin farkını alarak Granger anlamında nedensellik testi için uyarlanmış ve değişkenlerin fark ya da seviyelerini içeren enstrüman değişken seti kullanılmasını önermiştir (Öztürk ve diğ., 2011:63).

Holtz-Eakin ve diğ. (1988) modeli aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır (Holtz-Eakin ve diğ., 1988:1373):

$$y_{it} = \alpha_{0t} + \sum_{l=1}^m \alpha_{lt} y_{it-l} + \sum_{l=1}^m \delta_{lt} x_{it-l} + \psi_t f_i + u_{it} \quad (3.25)$$

Denklemden f_i sabit etkileri, u_{it} hata terimini göstermektedir. Bu tanımlamada hata terimi u_{it} , denklemdeki y_{it} ile korelasyonludur. Farkı alınmış model aşağıdaki şekilde gösterilmektedir (Holtz-Eakin ve diğ., 1988:1376):

$$y_{it} - y_{it-1} = a_t + \sum_{l=1}^m \alpha_t (y_{it-l} - y_{it-l-1}) + \sum_{l=1}^m \delta_t (x_{it-l} - x_{it-l-1}) + v_{it} \quad (3.26)$$

Denklemden görüldüğü üzere, hata terimleri ile bağımlı değişkeni arasında ilişkim sorunu vardır. Bu nedenle Holtz-Eakin ve diğerleri tarafından önerilen panel nedensellik sınaması iki aşamalı EKK yöntemine dayanmaktadır (Ağayev, 2010:173). Nedensellik ilişkisi için test edilmesi gereken hipotez:

$$H_0 : \alpha_1 = \alpha_2 = \dots = \alpha_m = 0 \quad (3.27)$$

H_0 hipotezinin reddedilmesi durumunda değişkenler arasında Granger nedensellik ilişkisi tespit edilmektedir (Öztürk ve diğ., 2011:64).

3.2. Araştırmada Kullanılan Veri Seti

Çalışmada Türkiye için kullanılan veriler; Merkez Bankası ve Devlet Planlama Teşkilatı'nın veri tabanından yararlanılarak derlenmiştir. (Türkiye için reel ücret ve istihdam verileri <http://evds.tcmb.gov.tr> adresinden temin edilmiştir. Dış ticaret ve

büyüme verileri ise <http://dpt.gov.tr> adresinden temin edilmiştir). Ülke grupları için veriler ise IMF ve OECD'nin veri tabanlarından elde edilmiştir. (Ülkelere ait veriler şu kaynaklardan derlenmiştir: <http://imfstatistics.org> ve <http://stats.oecd.org>).

Çalışmada kullanılan veriler, sırasıyla gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler olarak üç kategoride ele alınmıştır. Çalışmada 12 gelişmiş ülke için 1980 – 2010, 7 gelişmekte olan ülke için 1993 – 2010 ve 5 az gelişmiş ülke için 1993 – 2003 dönemine ait veriler kullanılmıştır.

Çalışmada kullanılan veriler ve bunların tanımları şu şekildedir:

a) Analizin geneli için kullanılan tanımlar:

GRW : Ülkeler itibariyle büyüme oranları (%)

UNEM : Ülkeler itibariyle işsizlik oranları (%)

WAGE : Ülkeler itibariyle reel ücretler

IMPR : Ülkeler itibariyle ithalat rakamları (Milyar \$)

EXPR : Ülkeler itibariyle ihracat rakamları (Milyar \$)

b) Ülke grupları için kullanılan tanımlar:

Tablo 15: Ülke Gruplarının Sınıflandırılması

GU (Gelişmiş Ülkeler)	GOU (Gelişmekte Olan Ülkeler)	AGU (Az Gelişmiş Ülkeler)
ABD, Almanya, Avustralya, Güney Kore, Hollanda, İngiltere, İrlanda, İspanya, İsviçre, İtalya, Japonya ve Kanada	Kazakistan, Letonya, Litvanya, Meksika, Romanya, Şili ve Türkiye	Arnavutluk, Ermenistan, Fiji, Kırgızistan ve Sri Lanka

3.3. Ekonometrik Analiz Sonuçları

Bu başlık altında ilk olarak serilerin panel birim kök testleri, daha sonra Pedroni eşbütünleşme testi ile Granger nedensellik testi ve daha sonra ise, Hausman test istatistiği sonuçlarına göre sabit etkiler veya tesadüfi etkiler yöntemi sonucunda tahmin edilen model özetlenmektedir.

Panel veriler tekniği kullanılarak tahmin edilecek modeller şunlardır:

$$\text{Model 1: } GRW_{it} = \alpha + \beta_{it}IMPR_{it} + u_{it} \quad (3.28)$$

$$\text{Model 2: } GRW_{it} = \alpha + \beta_{it}EXPR_{it} + u_{it} \quad (3.29)$$

$$\text{Model 3: } UNEM_{it} = \alpha + \beta_{it}IMPR_{it} + u_{it} \quad (3.30)$$

$$\text{Model 4: } UNEM_{it} = \alpha + \beta_{it}EXPR_{it} + u_{it} \quad (3.31)$$

$$\text{Model 5: } WAGE_{it} = \alpha + \beta_{it}IMPR_{it} + u_{it} \quad (3.32)$$

$$\text{Model 6: } WAGE_{it} = \alpha + \beta_{it}EXPR_{it} + u_{it} \quad (3.33)$$

İlk olarak belirlediğimiz ülke grupları için panel birim kök testleri yapılmıştır. Yukarıda bahsedilen veri setleri E-views 7.0 paket programı kullanılarak analiz edilmiştir.

3.3.1. Panel Birim Kök Testi Sonuçları

3.3.1.1. Gelişmiş Ülkeler İçin Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Modelde kullanılan serilerin Panel Birim Kök Testi Sonuçları Tablo 16'da farklı yaklaşımlara göre verilmiştir. Değişkenlerin seviyelerine uygulanan Panel Birim Kök Testi Sonuçlarında t-istatistikleri ve olasılık sonuçlarına göre, analizde kullanılacak olan serilerin bir kısmında serilerin durağan olmadığı ve birim kök problemi içerdiği görülmektedir. Bu nedenle, gecikme düzeylerinin belirlenmesinde Schwarz bilgi kriteri kullanılarak serilerin birincil farkları araştırılacaktır.

Tablo 16: Gelişmiş Ülkeler İçin Panel Birim Kök Testi Sonuçları

			GELİŞMİŞ ÜLKELER							
			LLC		IPS		ADF		PP	
			t-istatistiği	p-değeri	t-istatistiği	p-değeri	t-istatistiği	p-değeri	t-istatistiği	p-değeri
E X P R	Seviyesi	Sabitli	5.16462	1.0000	8.52983	1.0000	0.90511	1.0000	0.50012	1.0000
		Sabitli-Trendli	-0.32894	0.3711	1.52605	0.9365	18.1826	0.7941	26.7180	0.3178
	1.Farkı	Sabitli	-4.33881	0.0000	-7.06853	0.0000	96.7710	0.0000	265.856	0.0000
		Sabitli-Trendli	-2.95928	0.0015	-6.20417	0.0000	83.4414	0.0000	262.966	0.0000
I M P R	Seviyesi	Sabitli	3.99158	1.0000	7.13055	1.0000	1.40355	1.0000	0.86274	1.0000
		Sabitli-Trendli	-1.21108	0.1129	0.99589	0.8403	16.5992	0.8652	17.6234	0.8209
	1.Farkı	Sabitli	-5.31052	0.0000	-6.65631	0.0000	88.7190	0.0000	247.855	0.0000
		Sabitli-Trendli	-3.25876	0.0006	-5.28792	0.0000	69.7664	0.0000	265.017	0.0000
U C R T	Seviyesi	Sabitli	2.13301	0.9835	5.75088	1.0000	9.84074	0.9952	23.6982	0.4790
		Sabitli-Trendli	0.80453	0.7895	1.88377	0.9702	16.7348	0.8598	13.7246	0.9526
	1.Farkı	Sabitli	-3.12571	0.0009	-4.87925	0.0000	71.9342	0.0000	112.705	0.0000
		Sabitli-Trendli	-2.69434	0.0035	-4.26458	0.0000	60.5551	0.0001	107.217	0.0000
U N E M	Seviyesi	Sabitli	-1.88795	0.0295	-2.64364	0.0041	41.5852	0.0144	24.1233	0.4546
		Sabitli-Trendli	-1.45297	0.0731	-3.43785	0.0003	51.9763	0.0008	22.8462	0.5289
	1.Farkı	Sabitli	-7.60984	0.0000	-7.50496	0.0000	106.920	0.0000	105.620	0.0000
		Sabitli-Trendli	-6.53662	0.0000	-5.04374	0.0000	75.5285	0.0000	78.5110	0.0000
G R W	Seviyesi	Sabitli	-8.11297	0.0000	-7.38549	0.0000	101.829	0.0000	112.603	0.0000
		Sabitli-Trendli	-8.14134	0.0000	-6.32275	0.0000	85.3125	0.0000	140.581	0.0000
	1.Farkı	Sabitli	-11.0004	0.0000	-15.5272	0.0000	226.829	0.0000	330.495	0.0000
		Sabitli-Trendli	-8.78069	0.0000	-13.9545	0.0000	187.863	0.0000	1807.18	0.0000

Tablo 16’da gelişmiş ülkelerde işsizlik ve büyüme verilerine ilişkin Panel Birim Kök Testi sonuçlarına bakıldığında, verilere ait yapılan Panel Birim Kök Testinde görüldüğü gibi, işsizlik serisinin LLC, IPS ve ADF testlerinde seviyesinde durağan olduğu, PP testinde ise durağan olmadığı görülmüştür. Tablo 16’da gelişmiş ülkeler ait büyüme verisine uygulanan birim kök testinde göre büyüme verileri seviyesinde durağan olduğu görülmüştür.

3.3.1.2. Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Gelişmekte olan ülkelerde Tablo 17’de görüldüğü gibi, ihracat ve ithalat serilerinin sabitli ve sabitli-trendli model çerçevesinde, seviyesinde durağan olmadığı; ancak birinci derece farkı alındığında durağan olduğu, ihracat ve ithalat için birinci derece farkı alındığında sabitli modelde durağan olduğu görülmüştür. İhracat ve ithalatta

sabitli-trendli modelde bakıldığında ise, birinci dereceden farkında LLC Testinde durağan olmadığı, ancak IPS, ADF ve PP testinde durağan olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 17’de verilen bir diğer değişken olan işsizlik verilerine bakıldığında ise; serinin sabitli model çerçevesinde durağan olmadığını, sadece sabitli-trendli modelde PP testi dışındaki testlerde durağan olduğu görülmektedir. İşsizlik verisinin birinci farkı alındığında hem sabitli hem de sabitli trendli modelde durağan olduğu görülmektedir.

Tablo 17: Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel Birim Kök Testi Sonuçları

			GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER							
			LLC		IPS		ADF		PP	
			t-istatistiği	p-değeri	t-istatistiği	p-değeri	t-istatistiği	p-değeri	t-istatistiği	p-değeri
E X P R	Seviyesi	Sabitli	2.45211	0.9929	4.37703	1.0000	0.85104	1.0000	0.64657	1.0000
		Sabitli-Trendli	-1.25863	0.1041	1.11952	0.8685	6.18873	0.9615	10.9479	0.6901
	1.Farkı	Sabitli	-1.37691	0.0843	-1.95676	0.0252	22.7971	0.0637	85.3260	0.0000
		Sabitli-Trendli	1.68096	0.9536	-1.72530	0.0422	22.6874	0.0655	69.3310	0.0000
I M P R	Seviyesi	Sabitli	0.27071	0.6067	2.54955	0.9946	2.90414	0.9992	1.88442	0.9999
		Sabitli-Trendli	-0.92740	0.1769	0.16566	0.5658	11.2753	0.6643	13.4074	0.4947
	1.Farkı	Sabitli	-2.36673	0.0090	-2.93714	0.0017	31.3554	0.0049	79.0385	0.0000
		Sabitli-Trendli	-1.20237	0.1146	-2.56177	0.0052	30.4153	0.0067	57.3778	0.0000
U C R T	Seviyesi	Sabitli	0.91678	0.8204	1.82234	0.9658	10.3596	0.7355	15.0833	0.3725
		Sabitli-Trendli	-2.60198	0.0046	-1.89616	0.0290	31.0916	0.0054	10.4209	0.7308
	1.Farkı	Sabitli	-3.47444	0.0003	-3.07545	0.0011	36.5114	0.0009	33.2685	0.0026
		Sabitli-Trendli	-1.92419	0.0272	-3.53967	0.0002	36.6307	0.0008	19.0945	0.1614
U N E M	Seviyesi	Sabitli	-0.17164	0.4319	-0.73404	0.2315	16.1145	0.3064	9.30636	0.8109
		Sabitli-Trendli	-4.70986	0.0000	-2.59090	0.0048	30.8894	0.0057	10.8497	0.6978
	1.Farkı	Sabitli	-5.09319	0.0000	-4.07675	0.0000	41.9596	0.0001	52.5937	0.0000
		Sabitli-Trendli	-5.45786	0.0000	-2.76640	0.0028	31.7102	0.0044	39.9415	0.0003
G R W	Seviyesi	Sabitli	-3.18424	0.0007	-3.13056	0.0009	33.2659	0.0026	46.4822	0.0000
		Sabitli-Trendli	-2.34120	0.0096	-0.57645	0.2822	14.2727	0.4296	29.1339	0.0100
	1.Farkı	Sabitli	-3.16097	0.0008	-5.57797	0.0000	55.8926	0.0000	220.792	0.0000
		Sabitli-Trendli	-4.09827	0.0000	-5.30922	0.0000	50.9197	0.0000	82.9988	0.0000

Tablo 17'ye göre, ücret ve işsizlik serilerinin birim kök analizine bakıldığında ise, ücretler verisinin sabitli modelde durağan olmadığı, ancak sabitli-trendli model çerçevesinde bakıldığında, LLC, IPS ve ADF testinde seviyesinde durağan olduğu, ancak PP testinde durağan olmadığı görülmektedir. Ücretler verilerinin birinci derece farkı alındığında ise; sabitli model çerçevesinde durağan olduğunu, ancak sabitli-trendli model çerçevesinde bakıldığında ise, PP testi dışında bütün testlerde durağan olduğu görülmektedir.

Büyüme serilerine uygulanan birim kök analizine bakıldığında ise, sabitli modelde serinin seviyesinde durağan olduğu görülmektedir. Sabitli-trendli model yöntemiyle bakıldığında ise, LLC ve PP testinde durağan olduğu ancak IPS ve ADF testlerinde durağan olmadığı tespit edilmiştir. Serinin birinci farkı alındığında hem sabitli hem de sabitli-trendli modelde kullanılan bütün testlerde durağan olduğu görülmektedir.

3.3.1.3. Az Gelişmiş Ülkeler İçin Panel Birim Kök Test Sonuçları

Az gelişmiş ülkelere ait Panel Birim Kök Testi Sonuçları Tablo 18'de verilmiştir. Tablo 18'e göre ihracat verilerinin birim kök testi sonuçlarına bakıldığında, sabitli model çerçevesinde serinin seviyesinde durağan olmadığı, sabitli-trendli modele göre ise, LLC testinde durağan bu test dışındaki testlerde durağan olmadığı görülmektedir. Serinin birinci farkı alındığında ise, hem sabitli hem de sabitli-trendli modelde durağan olduğu tespit edilmektedir.

İthalat verileri üzerine uygulanan birim kök testi sonuçlarına bakıldığında ise, sabitli modelde seviyesinde PP testi dışında durağan olduğu, sabitli-trendli modelde ise, sadece LLC testinde durağan olduğu diğer bütün testlerde durağan olmadığı görülmektedir. Serinin birinci farkı alındığında ise, sabitli modelde durağan, sabitli-trendli modelde ise, PP testi dışında durağan olmadığı görülmektedir.

Ücretler serisine uygulanan birim kök testi sonuçlarına bakıldığında ise, hem sabitli hem de sabitli-trendli model çerçevesinde durağan olmadığı görülmektedir. Serinin

birinci farkı alındığında ise, sabitli modele göre, LLC, IPS ve ADF testi sonuçlarına göre durağan olmadığı, ancak PP testi sonucuna göre durağan olduğu tespit edilmiştir.

Sabitli-trendli model çerçevesinde bakıldığında ise, serinin birinci farkı alındığında LLC ve PP testlerinde durağan olduğu IPS ve ADF testlerinde durağan olmadığı görülmektedir.

Tablo 18: Az Gelişmiş Ülkeler İçin Panel Birim Kök Test Sonuçları

			AZ GELİŞMİŞ ÜLKELER							
			LLC		IPS		ADF		PP	
			t-istatistiği	p-değeri	t-istatistiği	p-değeri	t-istatistiği	p-değeri	t-istatistiği	p-değeri
E X P R	Seviyesi	Sabitli	0.7908	0.7855	1.7777	0.9623	8.1215	0.6170	16.2330	0.0932
		Sabitli-Trendli	-1.7059	0.0440	0.6405	0.7391	6.1989	0.7983	5.0069	0.8907
	1.Farkı	Sabitli	-3.0465	0.0012	-1.4526	0.0732	18.687	0.0444	19.193	0.0379
		Sabitli-Trendli	-3.9325	0.0000	-0.8951	0.1854	18.689	0.0444	22.458	0.0129
I M P R	Seviyesi	Sabitli	-3.5650	0.0002	-1.9253	0.0271	26.207	0.0035	13.7437	0.1850
		Sabitli-Trendli	-5.8604	0.0000	-0.6714	0.2510	15.595	0.1118	14.8618	0.1372
	1.Farkı	Sabitli	-4.4718	0.0000	-2.6011	0.0046	25.334	0.0047	24.2341	0.0070
		Sabitli-Trendli	0.8080	0.7905	0.5280	0.7012	8.2938	0.6002	18.2708	0.0506
U C R T	Seviyesi	Sabitli	3.8298	0.9999	3.3539	0.9996	2.0035	0.9963	3.4941	0.9673
		Sabitli-Trendli	0.7893	0.7850	1.0231	0.8469	5.0232	0.8896	13.3245	0.2061
	1.Farkı	Sabitli	-0.8835	0.1885	-0.3864	0.3496	12.612	0.2462	40.6244	0.0000
		Sabitli-Trendli	-1.4156	0.0784	0.2659	0.6049	8.0558	0.6234	31.7418	0.0004
U N E M	Seviyesi	Sabitli	-6.4040	0.0000	-4.6674	0.0000	36.447	0.0001	22.6435	0.0121
		Sabitli-Trendli	-7.9664	0.0000	-1.5432	0.0614	23.902	0.0079	9.1038	0.5223
	1.Farkı	Sabitli	-8.0294	0.0000	-3.6473	0.0001	31.933	0.0004	21.3474	0.0188
		Sabitli-Trendli	-8.9358	0.0000	-2.0300	0.0212	28.833	0.0013	16.1883	0.0944
G R W	Seviyesi	Sabitli	-8.0175	0.0000	-4.6980	0.0000	38.650	0.0000	34.4788	0.0002
		Sabitli-Trendli	-5.3491	0.0000	-2.0771	0.0189	24.771	0.0058	36.8102	0.0001
	1.Farkı	Sabitli	-6.7626	0.0000	-4.5428	0.0000	40.048	0.0000	68.2225	0.0000
		Sabitli-Trendli	-2.2518	0.0122	-0.7921	0.2141	18.2521	0.0509	59.9200	0.0000

Diğer bir değişken olan işsizlik verilerinin birim kök testi sonuçlarına bakıldığında, sabitli model de seviyesinde durağan olduğu, sabitli-trendli model de ise PP testi dışında

seviyesinde durağan olduğu görülmektedir. Serinin birinci farkı alındığında ise, hem sabitli hem de sabitli trendli modelde kullanılan bütün testlerde durağan olduğu tespit edilmiştir.

Büyüme serileri hem sabitli hem de sabitli-trendli modellere göre seviyesinde durağandır. Ancak Pedroni Eşbütünleşme testine dâhil edilebilmesi için, bu serinin de birinci derece farkı alınmalıdır. Birinci derece farkı alındığında serinin sabitli modelde bütün birim kök testlerinde durağan olduğu, ancak sabitli-trendli seçimde IPS testinde durağan olmadığı görülmektedir.

3.3.2. Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları

3.3.2.1. İhracat - İthalat Ve Büyüme Arasındaki Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Tablo 19: İhracat - İthalat Ve Büyüme Arasındaki Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları

		GÜ		GOÜ		AGÜ	
		Test istatistiği	P-değeri	Test istatistiği	P-değeri	Test istatistiği	P-değeri
GRW & IMPR	Panel v-İstatistiği	6.348903	0.0000	2.290767	0.0110	0.686259	0.2463
	Panel rho-İstatistiği	-7.677022	0.0000	-2.330734	0.0099	-1.550436	0.0605
	Panel PP-İstatistiği	-8.395032	0.0000	-3.778519	0.0001	-3.930123	0.0000
	Panel ADF istatistiği	-7.252905	0.0000	-2.770011	0.0028	-5.545054	0.0000
	Grup ρ -istatistiği (parametrik olmayan) Phillips ve Perron tipi ρ istatistiği	-5.440410	0.0000	-1.632508	0.0513	-0.502222	0.3078
	Grup t-istatistiği (parametrik olmayan) Phillips ve Perron tipi t test istatistiği	-9.261333	0.0000	-4.111589	0.0000	-5.406766	0.0000
	Grup t-istatistiği (parametrik) Dickey Fuller tipi t-ist.	-8.658997	0.0000	-2.604654	0.0046	-7.363001	0.0000
	Panel v-İstatistiği	4.919798	0.0000	2.069052	0.0193	0.586166	0.2789
GRW & EXPR	Panel rho-İstatistiği	-7.733635	0.0000	-2.472073	0.0067	-1.489281	0.0682
	Panel PP-İstatistiği	-8.485176	0.0000	-4.080012	0.0000	-4.371376	0.0000
	Panel ADF istatistiği	-7.314111	0.0000	-2.847793	0.0022	-6.066812	0.0000
	Grup ρ -istatistiği (parametrik olmayan) Phillips ve Perron tipi ρ istatistiği	-5.552747	0.0000	-1.724199	0.0423	-0.320371	0.3743
	Grup t-istatistiği (parametrik olmayan) Phillips ve Perron tipi t test istatistiği	-9.279602	0.0000	-4.324467	0.0000	-8.088108	0.0000
	Grup t-istatistiği (parametrik) Dickey Fuller tipi t istatistiği	-8.730635	0.0000	-2.650361	0.0040	-9.789161	0.0000

Tabloda büyüme-ithalat ve büyüme-ihracat arasında ikili eşbütünleşme ilişkisi test edilmiştir. Pedroni Eşbütünleşme Testi kullanılarak söz konusu değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi araştırılırken gecikme uzunlukları Akaike kriterine göre otomatik olarak seçilmiş ve elde edilen sonuçlar Tablo 19'da gösterilmiştir.

Dış ticaret ile büyüme serileri arasında yapılan Pedroni eşbütünleşme testine göre, gelişmiş ülkelerde, büyüme ile ithalat arasında yapılan test sonuçlarına göre, 7 testten 7'si de %1 anlamlılık düzeyinde, anlamlı olduğu görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde büyüme ithalat arasında yapılan test sonuçlarına göre ise, 7 testten 5'i %1 anlamlılık düzeyinde 1'i %5 anlamlılık düzeyinde, 1'i ise %10 anlamlılık düzeyinde, anlamlı olduğu görülmektedir. Bu nedenle H_0 hipotezi (seriler arasında eşbütünleşme yoktur) test istatistikleri anlamlı olduğu için reddedilecektir. Pedroni eşbütünleşme testi sonuçlarına bakıldığında serilerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğu görülmektedir. Büyüme ile ihracat arasındaki eşbütünleşme analizine bakıldığında ise, gelişmiş ülkelerde 7 testten 7'si de %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Gelişmekte olan ülke grubuna bakıldığında ise, büyüme ile ihracat arasında yapılan Pedroni Eşbütünleşme sonuçlarına göre, yapılan 7 testten 5'i %1 anlamlılık düzeyinde, 2'si ise %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Bu da, her gibi ülke grubunun da uzun dönemde eşbütünleşik olduğunu göstermektedir.

Dış ticaret ile büyüme serileri arasında yapılan Pedroni eşbütünleşme testine göre, az gelişmiş ülkelerde büyüme ithalat arasında yapılan test sonuçlarına göre, 7 testten 4'ü %1 anlamlılık düzeyinde, 1'i %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Bu nedenle H_0 hipotezi (seriler arasında eşbütünleşme yoktur) test istatistikleri anlamlı olduğu için reddedilecektir. Pedroni eşbütünleşme testi sonuçlarına bakıldığında serilerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğu görülmektedir. Büyüme ile ihracat arasındaki eşbütünleşme analizine bakıldığında ise, 7 testten 4'ü %1 anlamlılık düzeyinde, 1'i ise %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Bu da, uzun dönemde eşbütünleşik olduğunu göstermektedir.

3.3.2.2. İhracat - İthalat Ve İşsizlik Arasındaki Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Tablo 20: İhracat - İthalat Ve İşsizlik Arasındaki Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları

	GÜ		GOÜ		AGÜ		
	Test istatistiği	P-değeri	Test istatistiği	P-değeri	Test istatistiği	P-değeri	
UNEM & IMPR	Panel v-İstatistiği	3.840842	0.0001	2.933554	0.0017	-0.982467	0.8371
	Panel rho-İstatistiği	-1.749276	0.0401	-1.296608	0.0974	-0.681363	0.2478
	Panel PP-İstatistiği	-1.589478	0.0560	-0.531886	0.2974	-1.692997	0.0452
	Panel ADF istatistiği	-3.083513	0.0010	-3.555991	0.0002	-0.834957	0.2019
	Grup ρ -istatistiği (parametrik olmayan) Phillips ve Perron tipi ρ istatistiği	0.000936	0.5004	-0.093750	0.4627	0.554706	0.7105
	Grup t-istatistiği (parametrik olmayan) Phillips ve Perron tipi t test istatistiği	-1.123591	0.1306	-0.718255	0.2363	-2.504062	0.0061
	Grup t-istatistiği (parametrik) Dickey Fuller tipi t istatistiği	-3.868666	0.0001	-3.273030	0.0005	-2.399215	0.0082
	Panel v-İstatistiği	4.305378	0.0000	4.230101	0.0000	-1.120513	0.8688
UNEM & EXPR	Panel rho-İstatistiği	-1.612707	0.0534	-1.191050	0.1168	-0.590261	0.2775
	Panel PP-İstatistiği	-1.324939	0.0926	-0.705817	0.2402	-1.359749	0.0870
	Panel ADF istatistiği	-3.298300	0.0005	-3.604986	0.0002	-1.470572	0.0707
	Grup ρ -istatistiği (parametrik olmayan) Phillips ve Perron tipi ρ istatistiği	-0.043165	0.4828	-0.006928	0.4972	0.843313	0.8005
	Grup t-istatistiği (parametrik olmayan) Phillips ve Perron tipi t test istatistiği	-1.084610	0.1390	-0.743151	0.2287	-2.310594	0.0104
	Grup t-istatistiği (parametrik) Dickey Fuller tipi t istatistiği	-3.955160	0.0000	-2.888366	0.0019	-3.050942	0.0011

Tablo 20’de işsizlik-ithalat ve işsizlik-ihracat arasında ikili eşbütünleşme ilişkisi test edilmiştir. Pedroni Eşbütünleşme Testi kullanılarak söz konusu değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi araştırılırken gecikme uzunlukları Akaike kriterine göre otomatik olarak seçilmiş ve elde edilen sonuçlar Tablo 20’de gösterilmiştir.

Panel eşbütünleşme için, ekonometrik yöntem kısmında bahsedildiği gibi dördü grup içi, üçü gruplar arası yaklaşım olmak üzere 7 farklı yaklaşımda test etmektedir. Tablo 20’de işsizlik-ithalat ve işsizlik-ihracat arasında ikili eşbütünleşme ilişkisi test edilmiştir. Dış ticaret ile işsizlik serileri arasında yapılan Pedroni eşbütünleşme testine

göre, gelişmiş ülkelerde işsizlikle ithalat arasında yapılan test sonuçlarına göre, 7 testten 3'ü %1 anlamlılık düzeyinde, 1'i %5 anlamlılık düzeyinde, 1'i ise %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Bu nedenle H_0 hipotezi (seriler arasında eşbütünleşme yoktur) test istatistikleri anlamlı olduğu için reddedilecektir. Pedroni eşbütünleşme testi sonuçlarına bakıldığında serilerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğu görülmektedir. İşsizlikle ihracat arasındaki eşbütünleşme analizine bakıldığında ise, 7 testten 3'ü %1 anlamlılık düzeyinde, 2'si %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Bu da uzun dönemde eşbütünleşik olduğunu göstermektedir.

Gelişmekte olan ülkelere uygulanan Pedroni eşbütünleşme testinde, işsizlik ile ithalat arasında yapılan istatistik sonucunda 7 testten 3'ü %1 anlamlılık düzeyinde, 1'i %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde işsizlik ile ihracat arasında yapılan eşbütünleşme testi sonuçlarına bakıldığında 7 testten 3'ü %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Bu da, serilerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğunu göstermektedir. Dış ticaret ile işsizlik serileri arasında yapılan Pedroni eşbütünleşme testine göre, az gelişmiş ülkelerde işsizlikle ithalat arasında yapılan test sonuçlarına göre, 7 testten 2'si %1 anlamlılık düzeyinde, 1'i %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Bu nedenle H_0 hipotezi (seriler arasında eşbütünleşme yoktur) test istatistikleri anlamlı olduğu için reddedilecektir. Pedroni eşbütünleşme testi sonuçlarına bakıldığında serilerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğu görülmektedir. İşsizlikle ihracat arasındaki eşbütünleşme analizine bakıldığında ise, 7 testten 1'ü %1 anlamlılık düzeyinde, 1'i %5, 1'i ise %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Bu da uzun dönemde eşbütünleşik olduğunu göstermektedir.

3.3.2.3. İhracat - İthalat Ve Ücretler Arasındaki Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Tablo 21'de ücretlerle-ithalat ve ücretlerle-ihracat arasında ikili eşbütünleşme ilişkisi test edilmiştir. Pedroni Eşbütünleşme Testi kullanılarak söz konusu değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi araştırılırken gecikme uzunlukları Akaike kriterine göre otomatik olarak seçilmiş ve elde edilen sonuçlar Tablo 21'de gösterilmiştir.

Tablo 21: İhracat - İthalat Ve İşsizlik Arasındaki Pedroni Eşbütünlüşme Testi Sonuçları

		GÜ		GOÜ		AGÜ	
		Test istatistiği	P-değeri	Test istatistiği	P-değeri	Test istatistiği	P-değeri
UCRT & IMPR	Panel v-İstatistiği	1.206938	0.1137	3.609307	0.0002	2.279831	0.0113
	Panel rho-İstatistiği	-1.449576	0.0736	-0.551802	0.2905	-1.047496	0.1474
	Panel PP-İstatistiği	-2.527190	0.0057	-0.130277	0.4482	-1.478189	0.0697
	Panel ADF istatistiği	-1.632119	0.0513	-3.459070	0.0003	-1.590154	0.0559
	Grup ρ -istatistiği (parametrik olmayan) Phillips ve Perron tipi ρ istatistiği	0.034814	0.5139	0.568394	0.7151	0.340309	0.6332
	Grup t-istatistiği (parametrik olmayan) Phillips ve Perron tipi t test istatistiği	-2.252225	0.0122	-0.761450	0.2232	-1.584180	0.0566
	Grup t-istatistiği (parametrik) Dickey Fuller tipi t istatistiği	-1.338241	0.0904	-3.522274	0.0002	-2.045542	0.0204
	Panel v-İstatistiği	1.785681	0.0371	3.658892	0.0001	1.051045	0.1466
UCRT & EXPR	Panel rho-İstatistiği	-1.605574	0.0542	-2.678974	0.0037	-1.005616	0.1573
	Panel PP-İstatistiği	-2.514582	0.0060	-3.939580	0.0000	-1.794905	0.0363
	Panel ADF istatistiği	-1.467056	0.0712	-1.669883	0.0475	-2.405796	0.0081
	Grup ρ -istatistiği (parametrik olmayan) Phillips ve Perron tipi ρ istatistiği	-0.136190	0.4458	-0.840451	0.2003	0.677713	0.7510
	Grup t-istatistiği (parametrik olmayan) Phillips ve Perron tipi t test istatistiği	-2.324600	0.0100	-3.421385	0.0003	-1.633452	0.0512
	Grup t-istatistiği (parametrik) Dickey Fuller tipi t istatistiği	-1.107591	0.1340	-2.555108	0.0053	-2.522183	0.0058

Tablo 21’de ücretlerle-ithalat ve ücretlerle-ihracat arasında ikili eşbütünlüşme ilişkisi test edilmiştir. Dış ticaret ile ücretler serileri arasında yapılan Pedroni eşbütünlüşme testine göre, gelişmiş ülkelerde, ücretler ithalat arasında yapılan test sonuçlarına göre, 7 testten 1’i %1 anlamlılık düzeyinde, 1’i %5 anlamlılık düzeyinde, 3’ü ise %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde ücretler ithalat arasında yapılan test sonuçlarına göre ise, 7 testten 3’ü %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Bu nedenle H_0 hipotezi (seriler arasında eşbütünlüşme yoktur) test istatistikleri anlamlı olduğu için reddedilecektir. Pedroni eşbütünlüşme testi sonuçlarına bakıldığında serilerin uzun dönemde eşbütünlüşük olduğu görülmektedir. Ücretler ile ihracat arasındaki eşbütünlüşme analizine bakıldığında ise, gelişmiş ülkelerde 7 testten 1’i %1 anlamlılık düzeyinde, 2’si %5 anlamlılık düzeyinde, 2’si ise %10 anlamlılık düzeyinde, anlamlı olduğu görülmektedir. Gelişmekte olan ülke

grubuna bakıldığında ise, ücretlerle-ihracat arasında yapılan Pedroni Eşbütünleşme sonuçlarına göre, yapılan 7 testten 5'i %1 anlamlılık düzeyinde, 1'i ise %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Bu da, her gibi ülke grubunun da uzun dönemde eşbütünleşik olduğunu göstermektedir.

Dış ticaret ile ücretler serileri arasında yapılan Pedroni eşbütünleşme testine göre, az gelişmiş ülkelerde ücretler ithalat arasında yapılan test sonuçlarına göre, 7 testten 2'si %5 anlamlılık düzeyinde, 3'ü %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Bu nedenle H_0 hipotezi (seriler arasında eşbütünleşme yoktur) test istatistikleri anlamlı olduğu için reddedilecektir. Pedroni eşbütünleşme testi sonuçlarına bakıldığında serilerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğu görülmektedir. Ücretler ile ihracat arasındaki eşbütünleşme analizine bakıldığında ise, 7 testten 2'si %1 anlamlılık düzeyinde, 1'i %5, 1'i ise %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Bu da uzun dönemde eşbütünleşik olduğunu göstermektedir.

3.3.3. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Pedroni eşbütünleşme testi sonuçlarına göre, serilerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğu görülmektedir. Aşağıda Granger nedensellik testi sonuçları verilmiştir.

Tablo 22: Gelişmiş Ülkeler İçin Granger Nedensellik Testi Sonuçları

	Gecikme	Gözlem Sayısı	F-istatistiği	Olasılık
İthalat → Büyüme	1	360	10.2237	0.0015*
Büyüme → İthalat	1	360	0.00677	0.9345
İhracat → Büyüme	1	360	13.3312	0.0003*
Büyüme → İhracat	1	360	0.10415	0.7471
İthalat → İşsizlik	4	324	2.10454	0.0801***
İşsizlik → İthalat	4	324	1.36582	0.2456
İhracat → İşsizlik	3	336	2.40118	0.0677***
İşsizlik → İhracat	3	336	0.68772	0.5601
İthalat → Ücretler	1	359	3.08038	0.0801***
Ücretler → İthalat	1	359	1.01089	0.3154
İhracat → Ücretler	1	360	10.8813	0.0011*
Ücretler → İhracat	1	360	1.38066	0.2408

* % 1 seviyesinde anlamlı, ** % 5 seviyesinde anlamlı, *** % 10 seviyesinde anlamlı.

Tablo 22'de görülen Granger nedensellik testinden elde edilen sonuçlara göre, gelişmiş ülkelerde, ithalattan büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi bulunurken, büyümeden

ithalata doğru bir ilişki bulunmamaktadır. Söz konusu gelişmiş ülkelerde ihracat ile büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinde ihracattan büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. İşsizlik ve dış ticaret arasındaki Granger nedensellik testi sonuçlarında ise, gelişmiş ülkelerde ithalattan işsizliğe doğru bir nedensellik ilişkisi bulunurken işsizlikten ithalata doğru bir ilişki bulunmamaktadır. Diğer taraftan, söz konusu gelişmiş ülkelerde ihracat ile işsizlik arasındaki nedensellik ilişkisinde ihracattan işsizliğe doğru tek yönlü bir nedensel ilişki bulunmuştur. Son olarak, gelişmiş ülkelerde, ücretler ve dış ticaret arasındaki Granger nedensellik sınamasına göre, ithalattan ücretlere doğru ve ihracattan ücretlere doğru bir nedensellik ilişkisi görülürken, ücretlerden ithalata ve ücretlerden ihracata doğru bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

Tablo 23: GOÜ İçin Granger Nedensellik Testi Sonuçları

	Gecikme	Gözlem Sayısı	F-istatistiği	Olasılık
İthalat → Büyüme	2	112	7.13060	0.0012*
Büyüme → İthalat	2	112	1.46299	0.2361
İhracat → Büyüme	2	112	2.73506	0.0694***
Büyüme → İhracat	2	112	0.59693	0.5523
İthalat → İşsizlik	2	112	2.47504	0.0890***
İşsizlik → İthalat	2	112	0.71168	0.4931
İhracat → İşsizlik	2	112	2.55029	0.0828***
İşsizlik → İhracat	2	112	0.19943	0.8195
İthalat → Ücretler	1	119	10.1739	0.0018*
Ücretler → İthalat	1	119	0.12891	0.7202
İhracat → Ücretler	1	119	7.62891	0.0067*
Ücretler → İhracat	1	119	0.06568	0.7982

* % 1 seviyesinde anlamlı, ** % 5 seviyesinde anlamlı, *** % 10 seviyesinde anlamlı.

Tablo 23’de görülen Granger nedensellik testinden elde edilen sonuçlara göre, gelişmekte olan ülkelerde, ithalattan büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi bulunurken, büyümeden ithalata doğru bir ilişki bulunmamaktadır. Söz konusu gelişmekte olan ülkelerde ihracat ile büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinde ihracattan büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. İşsizlik ve dış ticaret ilişkisinde ise, gelişmekte olan ülkelerde, ithalat ve ihracattan işsizliğe doğru bir nedensel ilişki bulunurken, işsizlikten ithalat ve ihracata doğru bir ilişki bulunmamaktadır. Son olarak, gelişmekte olan ülkelerde, ücretler ve dış ticaret arasındaki Granger nedensellik sınamasına göre, ithalattan ücretlere doğru ve ihracattan

ücretlere doğru bir nedensellik ilişkisi görülürken, ücretlerden ithalata ve ücretlerden ihracata doğru bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

Tablo 24: Az Gelişmiş Ülkeler İçin Granger Nedensellik Testi Sonuçları

	Gecikme	Gözlem Sayısı	F-istatistiği	Olasılık
İthalat → Büyüme	5	30	2.13244	0.1056
Büyüme → İthalat	5	30	0.85443	0.5289
İhracat → Büyüme	5	30	2.24402	0.0918***
Büyüme → İhracat	5	30	2.04216	0.1184
İthalat → İşsizlik	7	20	4.85010	0.0505***
İşsizlik → İthalat	7	20	0.89074	0.5719
İhracat → İşsizlik	5	30	1.49334	0.2386
İşsizlik → İhracat	5	30	0.86938	0.5197
İthalat → Ücretler	3	40	0.16460	0.9194
Ücretler → İthalat	3	40	3.73553	0.0204**
İhracat → Ücretler	4	35	6.33486	0.0011*
Ücretler → İhracat	4	35	0.79714	0.5379

* % 1 seviyesinde anlamlı, ** % 5 seviyesinde anlamlı, *** % 10 seviyesinde anlamlı.

Tablo 24’de görülen Granger nedensellik testinden elde edilen sonuçlara göre, az gelişmiş ülkelerde, ithalattan büyüme ve büyümeden ithalata doğru nedensel bir ilişki bulunmamıştır. Söz konusu az gelişmiş ülkelerde, ihracattan büyüme doğru bir nedensellik ilişkisi bulunurken, büyümeden ihracata doğru bir ilişki bulunmamaktadır. İşsizlik ve dış ticaret ilişkisinde ise, az gelişmiş ülkelerde, ithalattan işsizliğe doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır. Ancak, ihracattan işsizliğe ve işsizlikten ihracata doğru bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır. Son olarak, az gelişmiş ülkelerde, ithalattan ücretlere doğru bir nedensel ilişki mevcut değilken, ücretlerden ithalata doğru bir nedensellik ilişkisi vardır. Aynı zamanda, ihracattan ücretlere doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

SONUÇ

Dış ticaretin büyüme, istihdam ve reel ücretler üzerine etkisi konulu çalışmamızda, panel veri analizi kullanılarak aralarındaki ilişkiler test edilmiştir. Bu amaçla, ülkeler gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler olmak üzere üç gruba ayrılmış ve gruplar kendi içinde analize tabi tutulmuştur. On iki gelişmiş ülke için 1980-2010 dönemleri arasında, yedi gelişmekte olan ülke için 1993-2010 yılları arasında ve beş az gelişmiş ülke için 1993-2003 yılları arasındaki veriler ayrı ayrı analize tabi tutulmuştur.

Literatürde dış ticaretin büyüme üzerine etkisini ele alan birçok çalışma vardır. Bu çalışmaların çoğunda ihracatla büyüme arasında bir nedensellik bulunmuş ve ihracata dayalı büyüme hipotezini destekleyen sonuçlar tespit edilmiştir. Bazı çalışmalarda ithalattaki büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik görülürken, bazı çalışmalarda ise anlamsız bir ilişki tespit edilmiştir. Çalışmanın diğer bir konusu olan dış ticaretin istihdam üzerine etkisini inceleyen çalışmalarda son zamanlarda oldukça geniş yer tutmaktadır. Bu çalışmalardaki temel sonuç, ihracattaki artışın istihdamı arttırdığı, ithalattaki artışın ise istihdamı azalttığı şeklindedir. Ancak aksi yönde sonuç bulan çalışmalar da bulunmaktadır. Çalışmanın son konusu olan dış ticaretin reel ücretler üzerine etkisi özellikle ülkemizde fazla çalışma alanı olan bir konu değildir. Yapılan çalışmalardaki temel sonuç, ihracattaki artışın reel ücretleri arttırdığı, ithalattaki artışın ise reel ücretlerde bir azalmaya yol açtığını göstermektedir. Ancak bazı çalışmalarda dış ticaret ile reel ücretler arasında bir ilişki tespit edilememiştir.

Klasik iktisat teorisinden itibaren ele alınan dış ticaret temel şeklini Heckscher-Ohlin modeliyle almıştır. Adam Smith'in Mutlak Üstünlükler Teorisi ve David Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi daha sonra gelen birçok teoriye ışık tuttuğu gibi, Heckscher-Ohlin Teorisi de günümüze kadar gelen dış ticaret teorilerine ve çalışmalarına ışık tutmaktadır. Alternatif dış ticaret teorileri ve Grosman, Helpman ve diğer birçok dış ticaret modelleri Heckscher-Ohlin Teorisi etrafında şekillenmiştir. Aynı şekilde büyüme konusu da Merkantilist ve Klasik İktisat Teorisinden itibaren tartışılmaya başlanmış ve Neoklasik Büyüme Teorisinin öncüsü kabul edilen Solow'a kadar birçok çalışma yapılmıştır. Solow, büyüme yaklaşımına teknolojiyi dâhil etmiş ve daha sonra gelen İçsel büyüme modelleri ise, büyümeyi içsel faktörlerle ve beşeri sermaye ile açıklamıştır. Dış ticaret ile büyüme arasındaki ilişki ise Adam Smith'den

itibaren iktisat literatüründe yer bulmuş ve dış ticaret büyümeyi etkilerken, büyüme de dış ticarete yön vermiştir.

Bir ülkedeki istihdamın yapısı ve işsizlik, o ülkedeki işgücünün ve ülkenin durumunu göstermektedir. Ülkemizde istihdamın büyük bir kısmını ilkokul mezunları oluşturmaktadır ve hizmet sektörünün diğer sektörlerle göre üstünlüğü de aşikârdır. Bununla beraber, birçok Avrupa ülkesinde olmayan genç nüfusa sahip ülkemizde, KOBİ'lerin ağırlığı da oldukça fazladır. Kişinin geliri ile ülkede geçerli fiyat düzeyinden alabileceği mal ve hizmet miktarını gösteren reel ücret ise, yaşanan ekonomik krizlerle beraber düşüş göstermektedir. 1980 öncesi istihdamla pozitif yönlü hareket eden reel ücretler, 1980 sonrasında istihdam ile birlikte negatif yönlü bir etki göstermiş, ancak günümüzde zayıf bir etki göstermektedir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde literatürde önemli bir konu olan dış ticaretin büyüme, istihdam ve reel ücretler üzerine etkisini göstermek amacıyla veriler analize tabi tutulmuştur. Bu eksende, altı ayrı model hazırlanmış ve bu ilişkiler test edilmiştir. Çalışmadaki ilk iki modelde, ithalatın ve ihracatın büyüme üzerine etkisi incelenmiştir. Üçüncü ve dördüncü modelde de, ithalat ve ihracatın işsizlik değişkeni ile etkisi ölçülmüştür. Son iki modelde ise, dış ticaret çarpanlarından ithalat ve ihracatın reel ücretler üzerine etkisi analiz edilmiştir. Serilerin durağanlığını tespit etmek için, Levin, Lin ve Chu (LLC), Im, Pesaran ve Shin (IPS), Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips ve Peron (PP) testleri sabitli ve sabitli-trendli terim olarak uygulanmıştır. Durağan hale getirilen serilere Pedroni eşbütünlük testi yapıldıktan sonra, eşbütünlük olduğu görülen serilere Panel Granger Nedensellik testi yapılmıştır. Belirlemiş olduğumuz modellerde, ilk olarak, ithalat ile büyüme arasındaki ilişki analiz edilmiştir. İlk olarak, analizde kullanılan verilerin LLC, IPS, Panel ADF ve Panel PP panel birim kök testleri sonuçları elde edilmiştir. Daha sonra seriler 1. farkı alınarak durağan hale getirilip, Panel eşbütünlük testine geçilmiştir. Bütün panel veri eşbütünlük testlerini, eşbütün yapan katsayılar heterojenliğe izin verir. Bu testlere ilişkin bir eksiklik ise, H_0 ve H_1 hipotezlerinin tüm ilişkiler arasında, eşbütünlük olmayı tamamen kabul etmesi veya eşbütünlük olmayı tamamen yok saymasıdır. Standart nedensellik testlerinde, sabit etki modelin ilk farkı alınarak yok edilebilir. Çalışmada yapılan bütün Pedroni eşbütünlük testlerinde uzun dönemde ihracat, ithalat, büyüme,

işsizlik ve reel ücret serilerinin eşbütünleşik olduğunu göstermektedir. Bu serilerin eşbütünleşik oldukları görüldüğü için Panel Granger Nedensellik testine geçilmiştir.

Klasik İktisat Teorisine göre, dış ticaret ile büyüme arasında olumlu bir etki olduğu varsayılmaktadır. Çalışmada Panel Granger Nedensellik testi sonuçlarına göre, birinci modelde gelişmiş ülkelerde 1. gecikmede 360 gözlem sayısı ile % 1 anlamlılık seviyesinde ithalattan büyümeye doğru anlamlı bir nedensellik görülürken, büyümeden ithalata doğru bir nedensellik tespit edilememiştir. Gelişmekte olan ülkelerin nedensellik analizinde ise, 2. gecikmede 112 gözlem sayısı ile % 1 anlamlılık seviyesinde ithalattan büyümeye doğru anlamlı bir ilişki tespit edilmesine rağmen, büyümeden ithalata doğru anlamlı bir nedensel ilişki tespit edilememiştir. Az gelişmiş ülkelerin nedensellik analizinde ise, hem ithalattan büyümeye hem de büyümeden ithalata doğru anlamlı bir nedensel ilişki tespit edilememiştir. Az gelişmiş ülkelerin ithalatı daha çok tüketim malı ve işlenmiş ürünlerden oluştuğundan ve üretim için ithalat yapılmadığından, az gelişmiş ülkelerde ithalat ile büyüme arasında bir nedensellik tespit edilememiştir.

Belirlenen ikinci modelde ise, ihracatla büyüme arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Klasik teoride ihracat, milli geliri, verimliliği, uzmanlaşmayı ve üretimi arttırmaktadır. Bu da ekonomik büyümeyi sağlamaktadır. Çalışmada Panel Granger Nedensellik testi sonuçlarına göre, ikinci modelde gelişmiş ülkelerde 1. gecikmede 360 gözlem sayısı ile % 1 anlamlılık seviyesinde ihracattan büyümeye doğru anlamlı bir nedensellik görülürken, büyümeden ihracata doğru bir nedensellik tespit edilememiştir. Gelişmekte olan ülkelerin nedensellik analizinde ise, 2. gecikmede 112 gözlem sayısı ile % 10 anlamlılık seviyesinde ihracattan büyümeye doğru anlamlı bir ilişki tespit edilmesine rağmen, büyümeden ihracata doğru anlamlı bir nedensel ilişki tespit edilememiştir. Az gelişmiş ülkelerin nedensellik analizinde de, 5. gecikmede 30 gözlem sayısı ile % 10 anlamlılık seviyesinde ihracattan büyümeye doğru anlamlı bir ilişki tespit edilmiş, ancak büyümeden ihracata doğru anlamlı bir nedensel ilişki tespit edilememiştir. Kısacası, her üç ülke grubunda da ihracattan büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilmişken, büyümeden ihracata doğru nedensel bir ilişki bulunamamıştır. Bu da ihracata dayalı büyüme hipotezinin geçerliliğini göstermektedir. Yapılan literatür

taramasında, Kravis (1970), Tyler (1980), Ram (1985), Kwan ve Kwok (1995), Tuncer (2002) ve Alagöz (2009) aynı sonuçları elde etmiştir.

Belirlenen üçüncü modelde ise, ithalatla işsizlik arasındaki ilişki test edilmiştir. Hecksher – Ohlin modeline göre, dış ticaret istihdama yön vermektedir. HOS modeli çerçevesinde, emek yoğun bir ülkede artan üretim, emeğin toplam talebini arttırmakta ve bu da istihdam da bir artışa yol açmaktadır. Çalışmada Panel Granger Nedensellik testi sonuçlarına göre, üçüncü modelde gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde % 10 anlamlılık düzeyinde, ithalattan işsizliğe doğru bir nedensel ilişki söz konusuyken, işsizlikten ithalata doğru bir nedensellik tespit edilememiştir. Gelişmiş ülkelerde, 4. gecikme ve 324 gözlem sayısı ile anlamlı bir ilişki bulunmuşken; gelişmekte olan ülkelerde 2. gecikmede 112 gözlem sayısı ile ve az gelişmiş ülkelerde 7. gecikmede 20 gözlem sayısı ile anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Belirlenen dördüncü modelde ise, ihracatla işsizlik arasındaki ilişki analiz edilmiştir. HOS modeline göre, ihracattaki bir artış istihdamı önce azaltırken daha sonra arttırmaktadır. Çalışmada Panel Granger Nedensellik testi sonuçlarına göre, dördüncü modelde, gelişmiş ülkelerde 3. gecikmede 336 gözlem sayısı ile % 10 anlamlılık düzeyinde ihracattan işsizliğe doğru anlamlı bir nedensellik görülürken, işsizlikten ihracata doğru bir nedensellik bulunamamıştır. Gelişmekte olan ülkelerde de, 2. gecikmede 112 gözlem sayısı ile 10 anlamlılık düzeyinde ihracattan işsizliğe doğru anlamlı bir nedensellik varken, işsizlikten ihracata doğru bir nedensellik tespit edilememiştir. Az gelişmiş ülkelerin nedensellik analizinde ise, hem ihracattan işsizliğe hem de işsizlikten ihracata doğru nedensel bir ilişki tespit edilememiştir. Bunun nedeni ise, az gelişmiş ülkelerin ihracatının çok büyük bir kısmı hammadde ihracatına bağlı olduğundan ihracattaki bir artış işsizlikte bir değişmeye yol açmamıştır.

Ele alınan beşinci modelde ise, ithalatla reel ücretler arasındaki ilişki test edilmiştir. Hecksher – Ohlin modeli dış ticaret ile ücretler arasındaki bağlantıyı açıklayan en yaygın modellerden biridir. Hecksher – Ohlin modeline göre, ticaret politikasındaki değişiklikler, mal fiyatlarındaki değişiklikler yoluyla ücretleri etkilemektedir. Stolper – Samuelson Teorisine göre ise, korumacılıktaki bir azalma veya ithalattaki bir artış reel ücretleri etkilemektedir. Çalışmada Panel Granger Nedensellik testi sonuçlarına göre, bu etkinin varolduğu görülmektedir. Modelde, gelişmiş ülkelerde 1. gecikmede 359 gözlem

sayısı ile % 10 anlamlılık seviyesinde ithalattan reel ücretlere doğru anlamlı bir nedensel ilişki tespit edilmesine rağmen, reel ücretlerden ithalata doğru anlamlı bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Gelişmekte olan ülkelerde de, 1. gecikmede 119 gözlem sayısı ile % 1 anlamlılık seviyesinde ithalattan reel ücretlere doğru anlamlı bir nedensel ilişki bulunmasına rağmen, reel ücretlerden ithalata doğru anlamlı bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Az gelişmiş ülkelerde ise, ithalattan reel ücretlere doğru anlamlı bir nedensel ilişki tespit edilememesine rağmen, 3. gecikmede 40 gözlem sayısı ile % 5 anlamlılık seviyesinde reel ücretlerden ithalata doğru anlamlı bir nedensel ilişki tespit edilmiştir.

Ele alınan son modelde ise, ihracatla reel ücretler arasındaki ilişki analiz edilmiştir. HOS modeline göre, artan üretim ve ihracat, emeğin toplam talebini ve reel ücretleri arttırmaktadır. Çalışmada Panel Granger Nedensellik testi sonuçlarına göre, beşinci modelde, gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde % 1 anlamlılık düzeyinde, ihracattan reel ücretlere doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilirken, reel ücretlerden ihracata doğru nedensel bir ilişki bulunamamıştır. Gelişmiş ülkelerde 1. gecikmede 360 gözlem sayısı ile anlamlı bir ilişki bulunmuşken, gelişmekte olan ülkelerde 1. gecikmede 119 gözlem sayısı ve az gelişmiş ülkelerde de 4. gecikmede 35 gözlem sayısı ile anlamlı bir nedensel ilişki tespit edilmiştir.

Üç ayrı ülke grubuyla toplamda yirmi dört ülke için yapılan Panel veri analizinde dış ticaretin büyüme, istihdam ve reel ücretler üzerine etkisi ele alınmıştır. Bu analizde, Panel Birim Kök Testleri, Panel Eşbütünleşme Testi ve Panel Granger Nedensellik Testi yapılmıştır. Bu çalışmanın, ülke gruplarını ayrı olarak ele almasından ve fazla uygulama alanı bulmayan reel ücretleri analize tabi tutmasından dolayı araştırmacılara yararlı olacağı ve elde edilen bulgularla daha sonra yapılacak olan analizlere ışık tutacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- Acar, Yalçın (1990), “**Büyüme Teorileri**” Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa.
- Aghion, Philippe ve Howitt, Peter (1992), “**A Model of Growth Through Creative Destruction**” *Econometrica*, Vol:60, No:2, March 1992, s.323-351, JSTOR.
- Ağayev, Seymur (2010), “**Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Geçiş Ekonomileri Örneğinde Panel Eştleme ve Panel Nedensellik Analizleri**” Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12/1, s.159-184, Ankara.
- Akbar, Mohammad ve Naqvi, Zareen F. (2000), “**Export Diversification and The Structural Dynamics in The Growth Process: The Case of Pakistan**” *The Pakistan Development Review*, 39:4, Part:2, Winter 2000, s.573-589.
- Aktan, Coşkun C. (1998), “**Arz Yönlü İktisat ve Haldun-Laffer Etkisi**” Marmara Üniversitesi, Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yayın No:10.
- Aktan, Coşkun C. (2000), “**Monetarizm ve Rasyonel Beklentiler Teorisi**” İçinde: C.C.Aktan, Politik İktisat, Anadolu Matbaacılık, İzmir.
- Aktan, Coşkun C. (2004), “**Yeni İktisat Okulları**” Seçkin Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara.
- Aktaş, Cengiz (2009), “**Türkiye’nin İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik Analizi**” Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (18) 2009/2, s.35-47.
- Akyıldız, Hüseyin ve Karabıçak, Mevlüt (2002), “**Verimlilik Ücret İlişkisinin Analizi**” Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Cilt:7, Sayı:2, s.57-76, Isparta.
- Akyüz, Yılmaz (1980), “**Emek-Değer Teorisi ve Nitelikli İşgücü Sorunu**” Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No:441, Ankara.
- Akyüz, Yılmaz (2009), “**Sermaye, Bölüşüm ve Büyüme**” Eflatun Yayınevi, No:7, 3. Baskı, Ankara.

- Alagöz, Mehmet (2009), “**İçsel Büyüme Teorisi Çerçevesinde Türkiye’de Dış Ticaret ve Büyüme İlişkisi Üzerine Bir Nedensellik Analizi (1980 – 2006)**” Finans Politik&Ekonomik Yorumlar, Cilt:46, Sayı:529, Mart 2009.
- Alagöz, Mehmet (2009), “**İçsel Büyüme Teorisi Çerçevesinde Türkiye’de Dış Ticaret ve Büyüme İlişkisi Üzerine Bir Nedensellik Analizi (1980 – 2006)**” Finans Politik&Ekonomik Yorumlar, Cilt:46, Sayı:529.
- Alkin, Erdoğan (1992), “**Gelir ve Büyüme Teorisi**” Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Altunkaynak, Bülent (2007), “**Sektörel Panel Veri Analizi Yaklaşımıyla Türkiye’nin AB Ülkelerine İmalat Sanayi Bakımından İhracatının Belirlenmesi**” Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Al-Yousif, Yousif K. (1997), “**Exports and Economic Growth: Some Empirical Evidence From The Arab Gulf Countries**” Applied Economics, 1997,29, s.693-697.
- Arbache, Jorge S., A. Dickerson ve F. Gren (2004), “**Trade Liberalisation and Wages in Developing Countries**” The Economic Journal, Volume:114, No: 493, s.3-96, February 2004, JSTOR.
- Arellano, Manuel ve Bond, Stephen (1991), “**Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations**” Review of Economic Studies, Volume:58, Issue:2, s.277-297, JSTOR.
- Aren, Sadun (2005), “**İstihdam, Para ve İktisadi Politika**” Savaş Yayınevi, 12. Baskı, Ankara.
- Arestis, Philip (1992), “**The Post-Keynesian Approach to Economics: An Alternative Analysis of Economics Theory and Policy**” Aldershot Edward Elgar Publishing.
- Aslan, Nurdan ve Terzi, Nuray (2007), “**Gelişmiş ve Gelişen Ülkelerde Uluslararası**

Ticaret ve Ücretler Arasındaki İlişki: Türkiye Uygulaması” Marmara Üniversitesi, SBE Öneri Dergisi, Sayı:27, Yıl:13, Cilt:7, s.217-233, İstanbul.

Aslan, Nurdan ve Yörük, Demet (2008), **“Teoride ve Uygulamada Dış Ticaret Hadleri ve Kalkınma İlişkisi”** Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, Sayı:1, Cilt:22, İstanbul.

Ataman, Ceylan B. (1999), **“İşgücü Piyasası ve İstihdam Politikasının Temel Prensipleri”** Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İstihdam ve Danışmanlık Hizmetleri Eğitim Programı, Sayı:53, Ankara.

Atamtürk, Burak (2007), **“Büyüme Teorileri ve IMF Politikaları”** Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, Sayı:1, Cilt:22, İstanbul.

Ateş, İsmail ve Bostan, Aziz (2007), **“Türkiye’de Dış Ticaretin Serbestleşmesi ve Yoksullaştıran Büyüme (1989-2004)”** Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE), Bahar 2007, Sayı:18.

Ateş, Sanlı (1998), **“İçsel Büyüme Modellerinde Fiziksel Sermaye Yatırımlarının Önemi: Uluslararası Verilerle Bir Bakış”** Çukurova Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt:8, Sayı:1, Adana.

Atılğan, Ahmet (1997), **“İktisat Politikalarının Evrimi”** Alfa Yayınevi, İstanbul.

Atik, Hayriye (2006), **“Tercihlerde Benzerlik Teorisi: Türkiye ve Bazı Komşu Ülkelerin Dış Ticareti Üzerine Bir Analiz”** Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:61, Sayı:2, s.33-45.

Ay, Ahmet, S. Erdoğan ve M. Mucuk, (2004) **“Türkiye’de İhracata Dayalı Büyüme Üzerine Bir Nedensellik Sınaması (1980 – 2003)”** Selçuk Üniversitesi, Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:4, Sayı:1, S.107-117, Karaman.

Ayaş, Necla ve Çeştepe, Hamza (2010), **“Dış Ticaretin İstihdam Üzerindeki Etkileri: Türk İmalat Sanayi Örneği”** Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:15, Sayı:2.

- Baltagi, Badi H. (2001), “**Econometric Analysis of Panel Data**” Second Edition, John Wiley.
- Barbieri, Laura (2006), “**Panel Unit Root Tests: A Review**” Journal of Econometrics, 10 (4), s.41-67.
- Barro, Robert J. (1990), “**Government Spending in a Simple Model of Endogeneous Growth**” The Journal of Political Economy, Vol:98, No:5, Part:2, The Problem of Development: A Conference of the Institute for the Study of Free Enterprise Systems, October 1990, s.103-125, JSTOR.
- Bartlett, Bruce (1981), “**Reaganomics: Supply Side Economics in Action**” Connecticut, Arlington House Pub.
- Bayraktutan, Yusuf (2003), “**Bilgi ve Uluslararası Ticaret Teorileri**” C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:4, Sayı:2, s.175-186.
- Becker, Gary S., Kevin M. Murphy ve R. Tamura (1990), “**Human Capital, Fertility and Economic Growth**” The Journal of Political Economy, Vol:98, No:5, Part:2, The Problem of Development: A Conference of the Institute for the Study of Free Enterprise Systems, October 1990, s.12-37, JSTOR.
- Biçerli, M. Kemal (2005), “**Çalışma Ekonomisi**” Beta Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- Bilgin, Cevat ve Şahbaz, Ahmet (2009), “**Türkiye’de Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkileri**” Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 2009 8(1), s.177-198.
- Bozkurt, Kurtuluş (2007), “**İçsel Büyüme Modelleri Bağlamında Türk İmalat Sanayinde Teknolojik Gelişme ve Ekonomik Büyüme**” Finans Politik & Ekonomik Yorumlar, Yıl:44, Sayı:513, s.71-81, Kasım 2007.
- Bulut, Mustafa (2009), “**Yatırım İkliminin Geliştirilmesinde Vergi Politikalarının Rolü: Türkiye Örneği**” T.C. Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No: 2009/388, Ankara.
- Castro, Lucio, M. Olarreaga ve D. Saslavsky (2006), “**The Impact of Trade With**

China and India on Argentina's Manufacturing Employment" MPRA Paper No:538.

Cengiz, Sibel ve Şahin, Afşin (2011), "**Refah Kaybı Çerçevesinde İşsizlik**" Ekonomi Bilimleri Dergisi, Cilt:3, No:1.

Chinembiri, Evans K. (2010), "**An Empirical Assessment Of The Impact Of Trade Liberalization On Employment in South Africa**" Trade & Industrial Policy Strategies, January 2010.

Currie, Janet ve Harrison, Ann (1997), "**Sharing The Costs: The Impact of Trade Reform on Capital and Labor in Morocco**" Journal of Labor Economics, Volume:15, Issue:3, s.44-71.

Çağlayan, E. ve Şak, N. (2009), "**OECD Ülkeleri İçin Satın Alma Gücü Paritesinin Geçerliliğinin Analizi: Panel Eşbütünleşme Yaklaşımı**" Marmara Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:26, Sayı:1, İstanbul.

Çelik, Sadullah, P. Deniz ve S. Eken (2008), "**Eşbütünleşme Analiziyle Altı Gelişmekte Olan Ülke İçin İkiz Açıklar Hipotezi**" 2. Ulusal İktisat Kongresi, 20-22 Şubat 2008, Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü, İzmir.

Çelik, Kenan, C. Kalaycı ve A.R. Sandalcılar, (2008), "**Dış Ticaret İşlemleri Yönetimi**" Murathan Yayınevi, 3. Baskı, Trabzon.

Çetin, Murat (2009), "**Kaldor Büyüme Yasasının Ampirik Analizi: Türkiye ve AB Ülkeleri Örneği (1981-2007)**" Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt:6, Sayı:1, Afyon.

Çetinkaya, Murat ve Şahin, Afşin (2009), "**Türkiye'de Toplam Kamu Harcamaları ve Üretim İlişkisi**" Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22/2009, s.105-115, Konya.

Deliktaş, Ertuğrul (2001), "**Malthusgil Yaklaşımdan Modern Ekonomik Büyümeye**" Ege Akademik Bakış, Cilt:1, Sayı:1, s.92-114, İzmir.

Demir, Osman (2002), "**Durgun Durum Büyümeden İçsel Büyümeye**" Cumhuriyet

Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt:3, Sayı:1, Sivas.

Demirhan, Erdal (2005), “**Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkisi:**

Türkiye Örneği” Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, 60-4, s.75-88.

Devadason, Evelyn (2004), “**Labour Market Responses to Trade & Trade**

Structure: A Panel Study Of The Malaysian Manufacturing” Indian Journal of Labour Economics, 47:1, s.81-91.

Dinler, Zeynel (2002) “**İktisada Giriş**” Ekin Yayınevi, Bursa.

Dökmen, Gökhan ve Aysu, Ahmet (2010) “**Hükümet İstikrarının Doğrudan Yabancı**

Yatırımlar Üzerindeki Etkisi: Gelişmekte Olan Ülkelere İlişkin Ampirik Bir Çalışma” Journal of Yasar University 2010 18(5) s.3028-3037, İzmir.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), (2000), **Verimliliğe Dayalı Ücret Sistemlerine**

Geçiş, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, DPT-2542, Ankara.

Dritsakis, Nikolaos ve Adamopoulos, Antonios (2004), “**Financial Development and**

Economic Growth in Greece: An Empirical Investigation With Granger Causality Analysis” International Economic Journal, Volume:18, No:4, s.547-559, December 2004.

Durkaya, Mehmet ve Ceylan, Servet (2006), “**Vergi Gelirleri ve Ekonomik Büyüme**”

Maliye Dergisi, Sayı:150, s.79-89, Ocak-Haziran 2006.

Dutt, Pushan, D. Mitra ve P. Ranjan (2009), “**International Trade and**

Unemployment: Theory and Cross – National Evidence” Journal of International Economics, Volume:78, Issue:1, s.32-44.

Edwards, Sebastian (1997), “**Openness, Productivity and Growth: What Do We**

Really Know” NBER Working Paper Series 5978, March 1997, Cambridge.

Ehrlich, Isaac (1990), “**The Problem of Development: Introduction**” Journal of

Political Economy, Volume:98, No:5, s.1-11.

- Ekanayake, E.M. (1999), “**Export and Economic Growth in Asian Developing Countries: Cointegration and Error-Correction Models**” Journal of Economic Development, Volume:24, Number:2, December 1999.
- El-Sakka, Mohammed İ. ve Al-Mutairi, Naief H. (2000), “**Exports and Economic Growth: The Arab Experience**” The Pakistan Development Review, 39:2, Summer 2000, s.153-169.
- Emirhan, Pınar Narin (2008), “**Türk Dış Ticaretinin Alternatif Modeller Açısından Değerlendirilmesi (1982-2000)**” Ege Akademik Bakış, Sayı:2, Cilt:8, s.861-875.
- Emirhan, Pınar Narin ve Konyalı, Gonca (2010) “**Türkiye’de Dış Ticaretin Ücretlere Etkisi: İmalat Sanayi İçin Bir Uygulama**” İktisat, İşletme ve Finans 25 (288), s.29-50.
- Emsen, Ö. Selçuk (1999), “**Kapitalist Kentleşme ve Marksist Yedek Sanayi Ordusu: Analitik Bir Bakış**” Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:13, Sayı:1.
- Engle, Robert F. (1982), “**Autoregressive Conditional Heteroskedasticity with Estimates of the Variance of United Kingdom**” Econometrica, Volume:50, No:4, July 1982.
- Ercan, Nihal Y. (2002), “**İçsel Büyüme Teorisi: Genel Bir Bakış**” DPT Planlama Dergisi, Özel Sayı, s.129-138, Ankara.
- Erdoğan, Savaş (2006), “**Türkiye’nin İhracat Yapısındaki Değişme ve Büyüme İlişkisi: Koentegrasyon ve Nedensellik Testi Uygulaması**” Selçuk Üniversitesi, Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Yıl:9, Sayı:10, Haziran 2006, Karaman.
- Erlat, Güzin (2000), “**Measuring The Impact Of Trade Flows On Employment In The Turkish Manufacturing Industry**” Applied Economics, 2000,32, 1169-1180.

- Ernst, Cristoph (2005), “**Trade Liberalization, Export Orientation and Employment in Argentina, Brazil and Mexico**” Employment Strategy Papers, 2005/15.
- Evans, Michael (1983), “**Higher Rates of Return Will Raise Personal Saving, The Truth About Supply-Side Economics**” New York, Fullerton.
- Eyüboğlu, Dilek (2003), “**2001 Krizi Sonrasında İşsizlik ve Çözüm Yolları**” MPM Yayınları, No:674, Ankara.
- Feliciano, Zadia (2001), “**Workers and Trade Liberalization: The Impact of Trade Reforms in Mexico on Wages and Employment**” Industrial and Labor Relations Review, 55(1), s.95-115.
- Frankel, Jeffrey A. ve Romer, David (1999), “**Does Trade Cause Growth?**” The American Economic Review, Volume:89, No:3.
- Freeman, Richard B. (1980), “**Why Is There a Youth Labor Market Problem?**” Youth Unemployment and Public Policy, The American Assembly, Columbia University, New Jersey.
- Fu, Xiaolan ve Balasubramanyam, V.N. (2005), “**Exports, Foreign Direct Investment and Employment: The Case of China**” The World Economy, 2005.
- Gerni, Cevat, Ö.S. Emsen ve M.K. Değer (2008), “**İthalata Dayalı İhracat ve Ekonomik Büyüme: 1980-2006 Türkiye Deneyimi**” 2. Ulusal İktisat Kongresi, İzmir.
- Gibson, Bill (2010), “**Assessing The Impact Of Trade On Employment**”
http://www2.uvm.edu/~wgibson/Research/Gibson_Trade_Employment.pdf
29.12.2011
- Goldberg, P.K. ve Pavcnik, Nina (2003), “**Trade, Wages and The Political Economy of Trade Protection: Evidence From The Colombian Trade Reforms**” CEPR Discussion Papers with Number:3877, April 2003.
- Granger, C.W.J. (1969), “**Investigating Causal Relations By Econometric Models And Cross-Spectral Methods**” Econometrica, Vol.37, No:3, July 1969.

- Granger, C.W.J. ve Newbold, P. (1974), “**Spurious Regressions in Econometrics**” Journal of Econometrics 2 (1974) s.111-120, North-Holland Publishing Company.
- Greenaway, David, R.C. Hine ve P. Wright (1998), “**An Empirical Assessment of the Impact of Trade on Employment In The United Kingdom**” Centre for Research on Globalisation and Labour Markets, School of Economics, University of Nottingham, Research Paper 98/3.
- Greene, William H. (2003), “**Econometric Analysis**” Prentice Hall, Seventh Edition.
- Grossman, Gene M. ve Helpman, Elhanan (1988), “**Product Development and International Trade**” NBER Working Paper Series, Working Paper, No:2540, May 1988, Cambridge.
- Grossman, Gene M. ve Helpman, Elhanan (1992), “**Innovation and Growth in the Global Economy**” The MIT Press, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge.
- Grossman, Gene M. ve Helpman, Elhanan (2003), “**Dış Ticaret, Bilgi Taşmaları ve Büyüme**” Çev., Adem Üzümcü, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:4, Sayı:2, Sivas.
- Guerrien, Bernard (1999), “**Neo-Klasik İktisat**” Çev., Ertuğrul Tokdemir, İletişim Yayınları, No:577, 2. Baskı, İstanbul.
- Gujarati, Damodar N. (2009), “**Temel Ekonometri**” Çev., Gülay G. Şenesen ve Ümit Şenesen, Literatür Yayıncılık.
- Gül, Ekrem ve Ekinçi, Aykut (2006), “**Türkiye’de Reel Döviz Kuru İle İhracat ve İthalat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: 1990-2006**” Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:16, s.165-189, Aralık 2006.
- Gül, Ekrem ve Kenar, Barış (2009), “**AB Ülkeleri ve Türkiye’de Vergi Gelirleri İle Ekonomik Büyüme İlişkisi:1980-2008**” Uluslar arası Davraz Kongresi, 24-27 Eylül 2009, Isparta.

- Günçavdı, Öner ve Küçükçiftçi, Suat (2001), “**Foreign Trade and Factor Intensity in an Open Developing Country: An Input – Output Analysis for Turkey**” Russian and East European Finance and Trade, vol.37, No:1.
- Güneş, Şahabettin (2007), “**İmalat Sektöründe Verimlilik ve Reel Ücret İlişkisi: Bir Koentegrasyon Analizi**” Celal Bayar Üniversitesi, İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi, Cilt:14, Sayı:2, Manisa.
- Güngör, Bayram ve Kurt, Metin (2007), “**Dışa Açıklık ve Kalkınma İlişkisi (1968 – 2003): Türkiye Örneği**” Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Cilt:21, Erzurum.
- Gürak, Hasan (2004), “**Emek, Teknolojik Yenilik ve Büyüme**” Değişim Yayınları, İstanbul.
- Gürak, Hasan (2006a), “**Ekonomik Büyüme ve Küresel Ekonomi**” Ekin Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Bursa.
- Gürak, Hasan (2006b), “**Önce Bilgili İnsan**” <http://www.elelebizbize.com/e-kutuphane/hasangurak/Once%20Bilgili%20Insan.pdf> 29.12.2011
- Güvenek, Burcu ve Alptekin, Volkan (2010), “**Enerji Tüketimi ve Büyüme İlişkisi: OECD Ülkelerine İlişkin Bir Panel Veri Analizi**” Enerji, Piyasa ve Düzenleme, Cilt:1, Sayı:2, s.172-193.
- Haberler, Gottfried (1933) “**The Theory of International Trade**” London.
- Halaç, Umut ve Kuştepe, Yeşim (2008), “**Türkiye’de Bölgesel Gelirin Yakınsaması: Gelir Dağılımı Açısından Bir Değerlendirme**” Dokuz Eylül University, Faculty of Business, Department of Economics, Discussion Paper Series, No:08/01, February 2008.
- Hameed, Abid, A. Chaudhary ve Y. Khan (2005), “**The Growth Impact of Exports in South Asian Countries**” The Pakistan Development Review, Volume:44, Issue:4.

- Hanson, Gordon H. ve Harrison, Ann (1999), “**Trade Liberalization and Wage Inequality in Mexico**” Cornell University in its Journal ILR Review, Volume:52, Issue: 2, s.271-288.
- Harris, M., L. Matyas ve P. Sevestre (2008), “**Dynamic Models for Short Panels**” The Econometrics of Panel Data, Third Edition, s.249-278.
- Heller, Peter S. ve Porter, Richard J. (1977), “**Exports and Growth**” Journal of Development Economics 5 (1978), North-Holland Publishing Company, s.1-3.
- Henriques, Irene ve Sadorsky, Perry (1996), “**Export-Led Growth or Growth-Driven Exports? The Canadian Case**” The Canadian Journal of Economics, Volume:29, No:3, August 1996, JSTOR.
- Hiç, Mükerrerem (1994), “**Büyüme ve Gelişme Ekonomisi**” Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Holtz-Eakin, D, W. Newey ve H. Rosen (1988), “**Estimating Vector Autoregressions With Panel Data**” Econometrica, 56(6), s.1371-1395.
- Hsiao, Cheng (2003), “**Analysis of Panel Data**” Cambridge University Press, Second Edition, United Kingdom.
- Huang, Ho-Chuan ve Lin, Shu-Chin (2005), “**A Flexible Nonlinear Inference to Okun’s Relationship**” Applied Economics Letters, Volume:13, Issue:5.
- Hunt, E. Kay (2005) “**İktisadi Düşünce Tarihi**” Çev., Müfit Günay, Dost Kitabevi, Ankara.
- Im, Kyung S., M.H. Pesaran ve Y. Shin (2003), “**Testing For Unit Roots in Heterogeneous Panels**” Journal of Econometrics 115 (2003), s.53-74, ELSEVIER.
- Jayanthakumaran, Kankesu (2004), “**An Empirical Assessment of The Impact of Inter-Industry Trade On Employment: Australia 1989/90 – 2000-01**” University of Wollongong, Research Online, Faculty of Commerce – Economics Working Papers.

- Jenkins, Rhys ve Sen, Kunal (2005), “**International Trade and Manufacturing Employment In The South: Four Country Case-Studies**” School of Development Studies, University of East Anglia, Norwich.
- Jones, Charles I. (2001), “**İktisadi Büyüme Giriş**” Çev., Sanlı Ateş ve İsmail Tuncer, Literatür Yayınları, İstanbul.
- Karagöl, Erdal T. ve Akgeyik, Tekin (2010), “**Türkiye’de İstihdam Durumu: Genel Eğilimler**” SETA Analiz, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Mayıs 2010.
- Karakayalı, Hüseyin (1991), “**Makroekonomi**” Bilgehan Basımevi, İzmir.
- Karamustafa, Osman ve Karakaya, Aykut (2004), “**Enflasyonun Borsa Performansı Üzerindeki Etkisi**” Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (7) 2004/1, s.23-35.
- Kaya, Ayten A. ve Atış, Aydanur G. (2007), “**Türkiye Kimya Sanayi Endüstri İçi Ticaretinin Statik ve Dinamik Analizi: Avrupa Birliği Üye ve Aday Ülkeleri, Rusya Federasyonu, Ukrayna ve Çin**” Ege Akademik Bakış, Sayı:1, Cilt:7, s.251-291.
- Kaykusuz, Murat (2001) “**Fizyokratlar ve Tek Vergi Sistemi**” paribus.tr.googlepages.com/m_kaykusuz.doc 29.12.2011
- Kaymak, Muammer (2005), “**Ulusların Tarımsal Zenginliği: Adam Smith ve Fizyokrasi**” Gazi Üniversitesi, İİBF Dergisi, Cilt:16, Sayı:54, s.1-25.
- Kaymakçı, Oğuz, N. Avcı ve R. Şen (2007), “**Uluslararası Ticarete Giriş-Teori, Politika ve Uygulama**” Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Kaynak, Muhteşem (1989), “**Ekonomik Kalkınma**” Gazi Yayınevi, Ankara.
- Kazgan, Gülten (2002), “**İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**” Remzi Kitabevi, 10. Basım, İstanbul.
- Keyder, Nur (2002), “**Money**” Seçkin Yayıncılık, Ankara.

- Keynes, John M. (2008), “**Genel Teori, İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi**” Çev., U. Selçuk Akalın, Kalkedon Yayınları, No:44, İstanbul.
- Kılıç, Ramazan (2006), “**İktisadi Düşünce**” Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Kıran, Burcu ve Güriş, Burak (2011), “**Türkiye’de Ticari ve Finansal Dışa Açıklığın Büyümeye Etkisi: 1992-2006 Dönemi Üzerine Bir İnceleme**” Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:11, Sayı:2, s.69-80, Eskişehir.
- Kızılırmak, A. Burça (2003), “**Explaining Wage Inequality: Evidence from Turkey**” Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Gelişme ve Toplum Araştırmaları Merkezi Tartışma Metinleri, No:57, June:2003.
- Kibritçiöğlü, Aykut (1996a), “**Uluslararası (Makro) İktisat-Okumalar**” 72 TDFOB Yayıncılık, Ankara.
- Kibritçiöğlü, Aykut (1996b), “**Friedrich List’s Infant Industry Argument**” MPRA Paper No:2549.
- Kibritçiöğlü, Aykut (1998) “**İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri**” AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Ocak – Aralık 1998, Cilt:53, No:1 – 4.
- Kien, Tran Nhuan ve Heo, Yoon (2009), “**Impacts Of Trade Liberalization On Employment In Vietnam: A System Generalized Method Of Moments Estimation**” The Developing Economies 47, No:1.
- Kim, Kwan S. ve Vorasopontaviporn, Pornpen (1989), “**International Trade, Employment and Income: The Case of Thailand**” The Developing Economies, XXVII-1, March 1989.
- King, Robert G. ve Rebelo, Sergio T. (1993), “**Transitional Dynamics and Economic Growth in the Neoclassical Model**” The American Economic Review, Volume:83, No:4, s.908-931, JSTOR.
- Korkmaz, Turhan, E.İ. Çevik ve E. Birkan (2010), “**Finansal Dışa Açıklığın Ekonomik Büyüme ve Finansal Krizler Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği**” Journal of Yasar University, 17(5), s.2821-2831.

- Kravis, Irving B. (1970), “**Trade as a Handmaiden of Growth: Similarities Between The Nineteenth and Twentieth Centuries**” The Economic Journal, Volume:80, No:320, s.850-872, December 1970.
- Krishna, Pravin, D. Mitra ve S. Chinoy (2001), “**Trade Liberalization and Labor Demand Elasticities: Evidence from Turkey**” Journal of International Economics, 55(2), s.391-409.
- Kumaş, Handan (2001), “**İşsizliğin Psiko-Sosyal Boyutu ve Çalışma Yaşamına İlişkin Değerler Üzerindeki Etkileri**” Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:3, Sayı:4, Ekim-Kasım-Aralık 2001, İzmir.
- Kurt, Serdar ve Berber, Metin (2008), “**Türkiye’de Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme**” Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 22(2), s.58-79, Erzurum.
- Küçükkalay, Abdullah M. (2008) “İktisadi Düşünce Tarihi” Beta Yayınevi, İstanbul.
- Kwan, Andy C.C. ve Kwok, Benjamin (1995), “**Exogeneity and The Export-Led Growth Hypothesis: The Case of China**” Southern Economic Journal, Volume:61, No:4, April 1995.
- Lawrence, R.Z., M.J. Slaughter, R.E. Hall, S.J. Davis ve R.H. Topel, (1993), “**International Trade and American Wages In The 1980s: Giant Sucking Sound or Small Hiccup?**” Brookings Papers on Economic Activity. Microeconomics, Vol.1993, No:2 (1993), s. 161-226.
- Layard, Richard ve Nickell, Stephen (1986), “**Unemployment in Britain**” Economica, 53, s.121-169.
- Lee, Hiro ve Roland-Holst, David (1994), “**Trade Liberalization and Employment Linkages In The Pacific Basin**” OECD Development Centre, Working Paper, No:94.
- Leichenko, Robin ve Silva, Julie (2003), “**International Trade, Employment and Earnings: Evidence From US Rural Countries**” Regional Studies, Vol.38.4.

- Leontief, Wassily (1953), “**Domestic Production and Foreign Trade: The American Capital Position Re-examined**” Proceedings of the American Philosophical Society, Volume:97, No:4, s.332-349.
- Levin, Andrew, C. Lin ve C.J. Chu (2002), “**Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite-Sample Properties**” Journal of Econometrics 108 (2002) s.1-24, ELSEVIER.
- Lipsev, Richard G. (1994), “**İktisat 2**” Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.
- Lordoğlu, Kuvvet ve Özkaplan, Nurcan (2003), “**Çalışma İktisadı**” Der Yayınları, İstanbul.
- Lordoğlu, Kuvvet, N. Özkaplan ve M. Törüner (1999), “**Çalışma İktisadı**” Beta Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul.
- Lucas, Robert E. (1988), “**On The Mechanics of Economic Development**” Journal of Monetary Economics 22, s.3-42, North-Holland.
- Maddala, G.S. ve Wu, Shaowen (1999), “**A Comparative Study of Unit Root Tests With Panel Data And A New Simple Test**” Oxford Bulletin of Economics and Statistics, Special Issue, 0305-9049.
- Marks, Karl (1973), “**1844 El Yazmaları, Ekonomi Politik ve Felsefe**” Çev., Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara.
- Marquez, Gustavo ve Pages, Carmen (1997), “**Trade and Employment: Evidence From Latin America and The Caribbean**” Inter-American Development Bank, July 31st., 1997.
- Marshall, Alfred (1923), “**Money Credit and Commerce**” Macmillan & Co. Limited, St. Martin’s Street, London.
- Metin, Kıvılcım ve Üçdoğruk, Şenay (1998), “**Türk İmalat Sanayinde Uzun Dönem Ücret – Fiyat – İstihdam İlişkilerinin Ekonometrik Olarak İncelenmesi**” Çukurova University Journal, Vol:8, No:1.
- Mill, John S. (1885), “**Principles of Political Economy**” D. Appleton and Company, 1,3 and 5 Street, New York.

- Milner, Chris ve Wright, Peter (1998), “**Modelling Labour Market Adjustment to Trade Liberalisation In An Industrialising Economy**” The Economic Journal, 108 (March) 509-528.
- Mishra, Prachi ve Kumar, Utsav (2005), “**Trade Liberalization and Wage Inequality: Evidence from India**” IMF Working Papers:05/20.
- Moon, Hyungsik R., B. Peron ve P.C.B. Phillips (2005), “**Incidental Trends and The Power of Panel Unit Root Tests**” IEPR Working Paper 05.38, University of Southern California, October 2005.
- Murat, Sedat (2007), “**Dünden Bugüne İstanbul’un İşgücü ve İstihdam Yapısı**” İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul.
- Mütevellioğlu, Nergis ve Işık, Sayım (2009), “**Türkiye Emek Piyasasında Neoliberal Dönüşüm**” Der.: Mütevellioğlu, Nergis ve Sönmez, Sinan (Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Oktay, Ertan (2002), “**Makro İktisat Teorisi ve Politikası**” Maltepe Üniversitesi, İİBF Yayınları, No:2, 3. Baskı, İstanbul.
- Onaran, Özlem (2000), “**Türkiye’de Yapısal Uyum Sürecinde Emek Piyasasının Esnekliği**” Birikim Yayınları, Toplum ve Bilim, Sayı:86, Ankara.
- Onaran, Özlem ve Stockhammer, Engelbert (2006), “**The Effect of FDI and Foreign Trade on Wages In The Central and Eastern European Countries in the Post-Transition Era: A Sectoral Analysis**” Vienna University of Economics & B.A., Department of Economics Working Paper Series.
- Osbat, Chiara (2004), “**Panel Unit Root and Panel Cointegration Methods**” European Central Bank, September 24,2004.
- Öçal, Tezer (2007), “**Makro İktisat**” Arıkan Yayıncılık, 17. Baskı.
- Örnek, İbrahim ve Kaplan, Muhittin (2004), “**Dış Ticaret ve Kalkınma**” Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular, Editör: Taban, Selçuk ve Kar, Muhsin, Ekin Kitabevi, Bursa.

- Özata, Erhan ve Esen, Ethem (2010), “**Reel Ücretler ile İstihdam Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi**” Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:13, Sayı:1.
- Özdem, Cavit (1998), “**Globalleşmenin ABD – Çin Ticari İlişkilerine Etkisi**” Dış Ticaret Dergisi, Sayı:11, s.101-121.
- Özsağır, Arif (2008), “**Dünden Bugüne Büyümenin Dinamiği**” Karaman İİBF Dergisi, Yıl:10, Sayı:14, s.333-347, Karaman.
- Öztürk, Nurettin, H.K. Darıcı ve F. Kesikoğlu (2011), “**Ekonomik Büyüme ve Finansal Gelişme İlişkisi: Gelişmekte Olan Piyasalar İçin Bir Panel Nedensellik Analizi**” Marmara Üniversitesi, İİBF Dergisi, Cilt: 30, Sayı:1, s.53-69, İstanbul.
- Paus, Eva A. ve Robinson, Michael D. (1997), “**The Implications of Increasing Economic Openness for Real Wages in Developing Countries: 1973-1990**” World Development, Vol:25(4), s.537-547, ELSEVIER.
- Palley, Thomas I. (1996), “**Growth Theory in a Keynesian Mode: Some Keynesian Foundations For New Endogenous Growth Theory**” Journal of Post Keynesian Economics, Volume:19, No:1, s.113-135.
- Parasız, İlker (2003), “**Ekonomik Büyüme Teorileri (Dinamik Makro Ekonomiye Giriş)**” Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Parasız, İlker (2006), “**İktisada Giriş**” Ezgi Kitabevi Yayınları, 8. Baskı, Bursa.
- Parasız, İlker ve Bildirici, Melike (2002), “**Modern Emek Ekonomisi**” Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Pavcnik, N., P. Goldberg, A. Blom ve N. Schady (2004), “**Trade Liberalization and Industry Wage Structure: Evidence from Brazil**” The World Bank Economic Review, Volume:18, Issue:3, s.319-344.
- Pazarlıoğlu, M. Vedat ve Çevik, E. İsmail (2007), “**Verimlilik, Ücretler ve İşsizlik Oranları Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Örneği**” Celal Bayar Üniversitesi, İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi, Cilt:14, Sayı:2, Manisa.

- Pazarlıoğlu, M. Vedat ve Gürler, zlem K. (2007), “**Telekomünikasyon Yatırımları ve Ekonomik Büyüme: Panel Veri Yaklaşımı**” Finans Politik&Ekonomik Yorumlar, Cilt:44, Sayı:508.
- Pedroni, Peter (1999), “**Critical Values For Cointegration Tests In Heterogeneous Panels With Multiple Regressors**” Oxford Bulletin of Economic and Statistics, Special Issue (1999) 0305-9049.
- Pekin, Tevfik (2007), “**Makro Ekonomi**” Zeus Kitapevi, İkinci Baskı, İzmir.
- Polat, zgr ve Uslu, Enes Ertad (2010), “**Türkiye İmalat Sanayinde Dış Ticaretin İstihdam zerindeki Etkisi**” Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 2010 9(3).
- Posner, Michael V. (1961), “**International Trade and Technical Change**” Oxford Economic Papers, No:13, s.323-341.
- Quddus, Muhammad A. ve Saeed, Ikram (2005), “**An Analysis of Export and Growth in Pakistan**” The Pakistan Development Review, s.921-937.
- Ram, Rati (1985), “**Exports and Economic Growth: Some Additional Evidence**” Economic Development and Cultural Change, Volume:33, No:2, s.415-425, January 1985, JSTOR.
- Ram, Rati (1987), “**Exports and Economic Growth in Developing Countries: Evidence From Time-Series and Cross-Section Data**” Economic Development and Cultural Change, Volume:36, No:1, s.51-72, October 1987, JSTOR.
- Revenge, Ana (1995), “**Employment and Wage Effects of Trade Liberalization, The Case of Mexican Manufacturing**” World Bank Policy Research Working Paper No:1524, October 1995.
- Riezman, Raymond G., Peter M. Summers and Charles H. Whiteman (1995), “**The Engine of Growth or its Handmaiden? A Time-Series Assessment of Export-Led Growth**” Empirical Economics, Volume:21, Number:1, s.77-100.

- Rivera-Batiz, Luis A. ve Romer, Paul M. (1990), “**International Trade With Endogenous Technological Change**” NBER Working Papers Series, Working Paper No:3594, Cambridge.
- Robertson, Raymond (2001), “**Relative Prices and Wage Inequality: Evidence from Mexico**” Journal of International Economics, Volume:64, No:2.
- Romer, Paul M. (1986), “**Increasing Returns and Long-Run Growth**” The Journal of Political Economy, Vol:94, No:5, October 1986, s.1002-1037, JSTOR.
- Romer, Paul M. (1990), “**Endogenous Technological Change**” The Journal of Political Economy, Vol:98, No:5, Part:2, The Problem of Development: A Conference of the Institute for the Study of Free Enterprise Systems, October 1990, s.71-102, JSTOR.
- Romer, Paul M. (1994), “**The Origins of Endogenous Growth**” The Journal of Economic Perspectives, Volume:8, No:1, s.3-22, JSTOR.
- Rybczynski, T.M. (1955), “**Factor Endowment and Relative Commodity Prices**” Economica 22(88), s.336-341.
- Saçık, Sinem Y. (2009) “**Dış Ticaret Politikası ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Teorik Açıdan Bir İnceleme**” KMU İİBF Dergisi, Yıl:11, Sayı:16, Haziran 2009, s.162-171.
- Sapançalı, Faruk (2008), “**Türkiye’de İşgücü Piyasası, Sorunlar ve Politikalar**” TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi, Cilt:21, Sayı:2-3, Kasım 2007-Şubat 2008.
- Savaş, Vural (2000) “**İktisatın Tarihi**” Siyasal Kitabevi, 4. Baskı, Ankara.
- Savaş, Vural F. (1998), “**İktisatın Tarihi**” Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, İstanbul.
- Savaş, Vural F. (2007), “**Keynezyen İktisat Yıkılırken**” Nobel Yayın Dağıtım, 1. Baskı, İstanbul.
- Seccareccia, Mario (1991), “**An Alternative to Labour-Market Orthodoxy: The Post Keynesian/Institutionalist Policy Wiew**” Review of Political Economy.

- Serel, Hicran ve Masatçı, Kaan (2005), “**Türkiye’de Beşeri Sermaye ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Ko-Entegrasyon Analizi**” Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:19, Sayı:2, Erzurum.
- Serter, Nur (1993), “**Genel Olarak ve Türkiye Açısından İstihdam ve Gelişme**” İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Seyidoğlu, Halil (2007), “**Uluslararası İktisat-Teori, Politika ve Uygulama**” Güzem Can Yayınları, 16. Baskı, İstanbul.
- Shahbaz, Muhammad, P. Azeem ve K. Ahmad (2011), “**Exports-Led Growth Hypothesis in Pakistan: Further Evidence**” MPRA Paper No: 33617, September 2011.
- Shirazi, N.S. ve T.A. Abdul Manap (2005), “**Export-led Growth Hypothesis: Further Econometric Evidence From South Asia**” The Developing Economies XLIII-4, s.472-488.
- Sinha, Dependra ve Sinha, Tapen (2000), “**Openness, Investment and Economic Growth in Asia**” The Indian Economic Journal, 49(4), s.110-117.
- Skousen, Mark (2003), “**Modern İktisadın İnşası**” Liberte Yayınları, No:79, Ankara.
- Sloman, John (2003), “**Makro İktisat**” Çev., Ahmet Çakmak, Bilim Teknik Yayınları, İstanbul.
- Smith, Adam (1998), “**The Wealth of Nations**” The Electric Book Company Ltd., 20 Cambridge Drive, London SE12, 8AJ, United Kingdom.
- Stolper, W.F. ve Samuelson, Paul (1941), “**Protection and Real Wages**” JSTOR, London.
- Sunal, Seçkin ve Aykaç, Elçin (2005), “**Türk İmalat Sanayinde İstihdam, İhracat ve Kapasite Kullanım Oranı İlişkisi: Panel Koentegrasyon**” 7. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu, İstanbul.
- Sweezy, Paul (2007), “**Kapitalist Gelişme Teorisi**” Çev., Gülsin Akalın, Kalkedon Yayınları, No:29, Haziran 2007, İstanbul.

- Şimşek, Muammer (2003), “**İhracata Dayalı Büyüme Hipotezinin Türkiye Ekonomisi Verileri İle Analizi: 1960 – 2002**” D.E.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt:18, İzmir.
- Taban, Sami ve Aktar, İsmail (2008), “**An Empirical Examination of The Export-Led Growth Hypothesis in Turkey**” Journal of Yasar University, 3(11), s.1535-1551.
- Taban, Sami ve Kar, Muhsin (2006), “**Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Analizi, 1969-2001**” Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, yıl:6, Sayı:1, s.159-181, Eskişehir.
- Taştan, Hüseyin (2010), “**Türkiye’de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkilerinin Spektral Analizi**” Ekonomi Bilimleri Dergisi, Cilt:2, Sayı:1, s.87-98.
- Taymaz, Erol ve Suiçmez, Halit (2005), “**Türkiye’de Verimlilik, Büyüme ve Kriz**” Türkiye Ekonomi Kurumu, Nisan 2005, Ankara.
- TCMB (2002) “**Küreselleşmenin Türkiye Ekonomisine Etkileri**” <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/yayin/kitaplar/kuresel.pdf> 29.12.2011
- Temurlenk, Sinan ve Oltulular, Sabiha (2007), “**Türkiye’nin Temel Makro Ekonomik Değişkenlerinin Bütünleşme Dereceleri Üzerine Bir Araştırma**” İnönü Üniversitesi, 8. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2007, Malatya.
- Törüner, Mete (2000), “**Çalışma Ekonomisi**” Anadolu Üniversitesi, Yayın No:879, Eskişehir.
- TSPAKB (2007), “**Genel Ekonomi**” Türkiye Sermaye Piyasası Aracı Kuruluşları Birliği Notları, Mart 2007.
- Tuncel, Cem O. (2009), “**Ar&Ge Tabanlı Büyüme Modelleri ve Geç Sanayileşen Ülkeler İçin Politika Önerileri: Neoklasik ve Evrimci Büyüme Teorilerinin Karşılaştırmalı Analizi**” Anadolu International Conference in Economics, June 17-19, 2009, Eskişehir.

- Tuncer, İsmail (2002), “**Türkiye’de İhracat – İthalat ve Büyüme: Toda – Yamamoto Yöntemiyle Granger Nedensellik Analizleri (1980-2000)**” Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:9, Sayı:9, Adana.
- Türedi, Salih ve Berber, Metin (2010), “**Finansal Kalkınma, Ticari Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Analiz**” Erciyes Üniversitesi, İİBF Dergisi, Sayı:35, Ocak-Temmuz 2010, s.301-316.
- Türkay, Orhan ve Alkin, Erdoğan (2001), “**İktisada Giriş**” Anadolu Üniversitesi Yayınları, No:1275, Eskişehir.
- Türkbal, Aydın (1993), “**İktisada Giriş**” Dicle Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Yayınları, No:9, Diyarbakır.
- Türker, Munise T. (2007), “**Dışa Açık Büyüme: Türkiye Örneği**” T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, No:1782, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, No:204.
- Tyler, William G. (1980), “**Growth and Export Expansion of Developing Countries: Some Empirical Evidence**” Instituto De Planejamento Economico E Social, Junho De 1980, IPEA.
- Uluatam, Özhan (1998), “**Makro İktisat**” Savaş Yayınları, 9. Baskı, Ankara.
- Unay, Cafer (2001), “**Makro Ekonomi**” Vipaş A.Ş. Yayınları, No:13, Bursa.
- Utkulu, Utku ve Özdemir, Durmuş (2004), “**Does Trade Liberalization Cause a Long Run Economic Growth in Turkey?**” Economic Change and Restructuring, Volume:37, Issue:3, s.245-266.
- Ünsal, Erdal (2000), “**Makro İktisat**” İmaj Yayıncılık, Ankara.
- Ünsal, Erdal M. (2005) “**Uluslararası İktisat – Teori, Politika ve Açık Ekonomi Makro İktisadı**” İmaj Yayınevi, İstanbul.
- Üstünel, Besim (1990), “**Makro Ekonomi**” Mısırlı Matbaacılık, 5. Baskı, İstanbul.
- Verbeek, Marno (2004), “**A Guide to Modern Econometrics**” John Wiley&Sons Ltd., Second Edition, England.

- Vernon, Raymond (1966), “**International Investment and International Trade in the Product Cycle**” Quarterly Journal of Economics, s.190-207.
- Wacziarg, Romain (2000), “**Measuring The Dynamic Gains From Trade**” Research Paper Series, Research Paper No:1654.
- Wakeford, Jeremy (2004), “**The Productivity – Wage Relationship in South Africa: An Empirical Investigation**” Journal Development Southern Africa, Volume:21, Issue:1, s.109-132.
- Wallace, C. Peterson (1994), “**Gelir, İstihdam ve Ekonomik Büyüme**” Çev., Talat Güllap, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No:763, Erzurum.
- Wan, Henry Y. (1971), “**Economic Growth**” Harcourt Brace Jovanovich, Inc. Cornell University.
- Wood, Adrian (1997), “**Openness and Wage Inequality in Developing Countries: The Latin American Challenge to East Asian Conventional Wisdom**” The World Bank Economic Review, Volume:11, No:1, s.33-57.
- Yamak, Rahmi ve Korkmaz, Abdurrahman (2006), “**Prebisch-Singer Hipotezi ve Küçük Açık Ekonomi Varsayımı**” Selçuk Üniversitesi, Karaman İİBF Dergisi, Sayı:10, s.128-143.
- Yamak, Rahmi ve Korkmaz, Abdurrahman (2007), “**Türk Cari İşlemler Açığı Sürdürülebilir mi? Ekonometrik Bir Yaklaşım**” Bankacılar Dergisi, Yıl:18, Sayı:60, s.17-32, İstanbul.
- Yanikkaya, Halit (2008), “**Is Trade Liberalization A Solution To The Unemployment Problem**” Turkish Economic Association, Discussion Paper 2008/17.
- Yapraklı, Sevda (2007), “**Ticari ve Finansal Dışa Açıklık İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Uygulama**” İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri ve İstatistik Dergisi, Sayı:5, İstanbul.

- Yardımcı, Pınar (2006), “**İçsel Büyüme Modelleri ve Türkiye Ekonomisinde İçsel Büyümenin Dinamikleri**” Selçuk Üniversitesi, Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Haziran 2006, Sayı:10, s.96-114, Karaman.
- Yeldan, Erinç (2004), “Büyümenin Kaynakları Üzerine” Bağımsız Sosyal Bilimciler, İktisat ve Toplum Köşe Yazısı, 19 Nisan 2004.
- Yıldırım, Kemal ve Özer, Mustafa (2006), “**İktisat Teorisi**” Anadolu Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı, No:773, Eskişehir.
- Yıldız, Ezgi B. ve Berber, Metin (2009), “**İthalata Dayalı Büyümenin Sürdürülebilirliği: 1989-2007 Türkiye Örneği**” 10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu, 27-29 Mayıs 2009, Erzurum.
- Yılmaz, Ahmet (2006), “**Türkiye Ekonomisinde Ücretler, Kârlar ve Kriz**” Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt:21, Sayı:1, İstanbul.
- Yılmaz, Özlem G. (2005), “**Türkiye Ekonomisinde Büyüme İle İşsizlik Oranları Arasındaki Nedensellik İlişkisi**” İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri ve İstatistik Dergisi, Ekonometri ve İstatistik, Sayı:2, s.63-76, İstanbul.
- Yılmaz, Şiir E. (1992), “**Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi**” Gazi Üniversitesi Yayınevi, Ankara.
- Yülek, Murat A. (1997), “**İçsel Büyüme Teorileri, Gelişmekte Olan Ülkeler ve Kamu Politikaları Üzerine**” Hazine Dergisi, 1997/2, Nisan 1997, Sayı:6.
- Zaim, Sabahattin (1997), “**Çalışma Ekonomisi**” Filiz Kitabevi, 10. Baskı, İstanbul.
- Zakhilwal, Omar (2000), “**The Impact of International Trade on the Wages of Canadians**” Analytical Studies Branch-Research Paper Series, Statistics Canada No:156.

ÖZGEÇMİŞ

1981 yılında Sakarya’da doğan Ahmet KAMACI, ilk ve orta öğrenimini yine aynı şehirde tamamlamıştır. 1999 yılında Sakarya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat bölümünde başladığı lisans eğitimini 2003 yılında tamamlamıştır. 2009 yılında Artvin Çoruh Üniversitesi’nde öğretim görevlisi olarak çalışmaya başlamıştır. 2011 yılından itibaren Artvin Çoruh Üniversitesi Yusufeli Meslek Yüksekokulu Müdür Yardımcısı olarak çalışmakta ve bu görevini halen sürdürmektedir.